ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ *

ΑΙΣ. = 'Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, 'Ανάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. 1 - 5. 'Εν Πετρουπόλει 1891-1898.

Anrich. = G. Anrich, Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen. Bd. I - II, Berlin u. Leipzig 1913 - 1917.

AS. = Acta Sanctorum, Januarii-Novembris. Parisii-Bruxellis.

BE. = Μανουὴλ Γεδεών, Βυζαντινὸν 'Εορτολόγιον. Μνῆμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει.'Εν Κωνσταντινουπόλει 1899.

Blümner = Hugo Blümner, Die römischen Privataltertümer. München 1911.

Βουλόδημος = Χαραλ. 'Ι. Βουλοδήμου, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων, τόμ. Β'. 'Εν 'Αθήναις 1903.

Δανιὴλ Σκητιώτης = Léon Clugnet, Βίος τοῦ ἀββᾶ Δανιὴλ τοῦ Σκητιώτου (Biblioth. Hagiogr. Greque, τεῦχ. 1, Paris 1901).

ΕΕΚΣ. = 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν.

Καλλίνικος = Κωνστ. 'Ι. Καλλινίκου, 'Η φροντὶς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. 'Εκκλησ. Κῆρυξ ἔτ. Δ' (1914), 200 - 205, 240 - 245, 280 - 285, 358 - 363, 395 - 399, 491 - 496.

Κουκουλὲς = Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν νεκρικὰ ἔθιμα. 'Επετηρὶς 'Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν ΙϚ' (1940), 3 - 80.

Kurtz, Βίος Θεοδώρας = Ed. Kurtz, Des klerikers Gregorios, Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich. (Mém. de l'Acad. d. Sciences de St. Pétersbourg. VIIIe Sér., Cl. hist.- phil., Vol.VI No 1), Pétersbourg 1902.

ΛΣ. = Νικολ. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τόμ. Γ'. 'Εν 'Αθήναις 1931 (Τὰ κατὰ τὴν τελευτήν, σελ. 323 - 362).

Λουκᾶτος = Δημ. Σ. Λουκάτου, Λαογραφικαὶ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ 'Ιωάννῃ τῷ Χρυσοστόμῳ. 'Επετηρ. τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου τῆς 'Ακαδ. 'Αθηνῶν, ἔτ. Β' (1940), 30 - 117.

ΜΑ. = Θεοφίλου 'Ιωάννου, Μνημεῖα 'Αγιολογικά. Βενετία 1884.

Μακρίνα = Τοῦ ἐν 'Αγίοις Γρηγορίου, εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης, ἀδελφῆς τοῦ μεγάλου Βασιλείου. Migne, P.Gr. 46, 960 - 1000.

Migne = Patrologiæ cursus completus. Series Græca. Paris 1857 - 1886.

Petrakakos = Dem. Petrakakos, Die Toten im Recht nach der Lehre und den Normen des orthodoxen morgenländischen Kirchenrechts... Leipzig 1905.

SEC. = H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiæ Constantinopolitanæ. Bruxellis 1902.

Usener, Θεοδ. = Her. Usener, Der heilige Theodosios, Schriften des Theodoros und Kyrillos. Leipzig 1890.

---

* 'Ο συντομογραφικὸς οὗτος πίναξ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν μελέτην.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΗΝ ΕΘΙΜΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΚ ΤΩΝ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἔχει ἀναγνωρισθῆ πλέον σήμερον ἡ σημασία τῆς γνώσεως τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὑλικοῦ, ψυχικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, κατὰ τὴν μακραίωνα μεσαιωνικὴν αὐτοῦ περίοδον, τὸ μὲν πρὸς πλήρη κατανόησιν αὐτοῦ τούτου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τὸ δὲ ἵνα δυνηθῶμεν νὰ συλλάβωμεν τὴν ἱστορικὴν ἑνότητα τοῦ λαϊκοῦ βίου ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς σήμερον.

Ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου θὰ δυνηθῶμεν ἀκόμη νὰ ζητήσωμεν τὴν ἱστορικὴν ἀρχὴν πολλῶν ζητημάτων τοῦ νεοελληνικοῦ βίου, ἀντιστρόφως δὲ δι' αὐτοῦ θὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐξήγησιν πολλῶν ἀσαφῶν ἢ σκοτεινῶν ἔτι σημείων τοῦ βυζαντινοῦ καὶ ἀρχαίου βίου [1].

Εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἤτοι ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων μέχρι τῆς Ἁλώσεως, ἀξιολόγους εἰδήσεις παρέχουσι καὶ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα ἤτοι οἱ βίοι καὶ τὰ μαρτύρια τῶν ἀγωνισαμένων ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ λοιπῶν ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν.

Τὴν σπουδαιότητα τῶν ἁγιολογικῶν μνημείων ὡς πηγῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἐτόνισεν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὁ Ehrhard εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας ὑπὸ Karl Krumbacher [2] λέγων ὅτι ὁ λογοτεχνικὸς κλάδος τῶν συνοξαρίων «παρέχει πολυτίμους συμπληρώσεις εἰς τοὺς ἱστοριογράφους καὶ χρονογράφους· διανοίγει τὸ βλέμμα εἰς τὸν πολιτιστικὸν βίον τῶν λαϊκῶν τάξεων, ὅστις συχνότατα παροραται ὑπὸ τῶν λοιπῶν λογίων συγγραφέων...».

Οἱ συγγραφεῖς τῶν συναξαρίων ἀποβλέποντες εἰς τὴν διήγησιν περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἐν τῇ πίστει κατορθωμάτων τοῦ βιογραφουμένου ὁσίου ἢ μάρτυρος, παρεμβάλλουν πολὺ συχνὰ μεταξὺ ἄλλων εἰδήσεων καὶ ἐνδιαφερούσας πληροφορίας περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ὅμως μαρτυρίαι δὲν εἶναι τόσον ἐπαρκεῖς ὅσον θὰ περιέμενέ τις ἀπὸ τοιαῦτα κεί-

---

[1] Βλ. καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' Ι, ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 7.

[2] Geschichte der byzantinischen Litteratur², München 1897, σ. 177.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

μενα· πολλάκις εἶναι αὗται τόσον γενικαὶ καὶ ἀσαφεῖς, ὥστε νὰ δύνανται μόνον ὡς ἁπλαῖ ἐνδείξεις νὰ χαρακτηρισθῶσι.

Παρὰ τὸν δημώδη χαρακτῆρα τῶν συναξαρίων, προωρισμένων νὰ ἀναγινώσκωνται ὑπὸ τοῦ λαοῦ χάριν θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ὠφελείας, πολλὰ ἐκ τούτων ἔχουσι γραφῆ ἢ διασκευασθῆ εἰς ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν, διὰ τῆς ὁποίας καὶ ἐκφράζονται τὰ ἐν αὐτοῖς στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ βίου. Ἕνεκα τούτου τίθεται πολλάκις τὸ πρόβλημα, περὶ τοῦ ἂν πολλοὶ γλωσσικοὶ τύποι, ἐκφράζοντες ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ βίου, ἀποδίδουσι τὴν σύγχρονον δημώδη γλῶσσαν ἢ εἶναι ἐξηρχαϊσμένα ὀνόματα ἢ ὅροι τῶν τότε ἐν χρήσει δημωδεστέρων [1].

Ἡ ἔρευνα θὰ ἐκέρδιζε πολύ, ἐὰν εἶχον μελετηθῆ ἐπαρκῶς τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα οὐχὶ μόνον ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογικὴν καὶ γεωγραφικὴν τοποθέτησιν τῶν περιλαμβανομένων ἐν αὐτοῖς εἰδήσεων.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς συμβολῆς τῶν βίων τῶν Ἁγίων εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ μεσαιωνικοῦ λαϊκοῦ βίου καὶ τῆς δημώδους γλώσσης ἐλλείπει μέχρι τῆς σήμερον συστηματικὴ μελέτη. Παρὰ τοῦτο πολλοὶ βίοι ἔχουσι μελετηθῆ λαογραφικῶς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, ἐντὸς τοῦ πλαισίου ὅμως τῶν γενικωτέρων ἐργασιῶν αὐτοῦ περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ.

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰδήσεων ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν ἀντιμετωπίσαμεν τὸ ζήτημα τῆς κατατάξεως αὐτῶν χρονολογικῶς καὶ τοπικῶς· τὸ πρᾶγμα τοῦτο συναντᾷ μεγάλας δυσκολίας προκειμένου περὶ τῶν ἀνωνύμων κειμένων, καὶ δὴ τῶν βίων καὶ μαρτυρίων κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν. Τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν χρόνων τούτων μαρτύρια ἐγράφησαν, ὡς γνωστόν, μεταγενεστέρως, σήμερον δὲ δὲν ἔχομεν ἀκόμη βεβαίας γνώσεις περὶ τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου τῆς συγγραφῆς πλείστων ἐξ αὐτῶν [2]. Τὰς εἰδήσεις ἐκ βίων μαρτύρων τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἀγνώστου συγγραφέως καὶ μὴ χρονολογημένων, τοποθετοῦμεν εἰς χρονικὴν περίοδον μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ἀκολουθοῦντες τὴν ὑπὸ τοῦ Alb. Ehrhard διατυπωθεῖσαν γνώμην, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ πρὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου μηνολόγια περιέχουσι κείμενα συγγραφέντα πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ἕκτου αἰῶνος [3]. Τὴν περίοδον ταύτην, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ὡς λέγομεν καὶ κατωτέρω, καλοῦμεν ἐνταῦθα *Πρωτοβυζαντινήν*.

---

[1] Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀντιμετωπίζεται καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα, ἴδε Φαίδ. Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν., σ. 13 - 14.

[2] Πρβλ. καὶ Karl Krumbacher, Ἔνθ' ἀν., σ. 178.

[3] Βλ. ἐν Römische Quartalschrift, 11 (1897), 109 - 110. Πρβλ. καὶ L. Deubner, Cosmas und Damian, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 83.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Κατ᾽ ἀκολουθίαν τῆς χρονικῆς αὐτῆς ἐντάξεως, περιελάβομεν καὶ τὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ λαϊκοῦ βίου ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος εἰς τὴν *Μεσοβυζαντινὴν* περίοδον καὶ τέλος τὰς ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος εἰς τὴν *Ὑστεροβυζαντινήν*.

Τὴν χρονικὴν ταύτην διαίρεσιν χρησιμοποιοῦμεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, ὁσάκις παραθέτομεν εἰδήσεις ἐκ πηγῶν ἀχρονολογήτων, δυναμένων ὅμως νὰ ἐνταχθῶσιν εἴς τινα τῶν χρονικῶν τούτων περιόδων ἢ ὅτε ἔχομεν πολλὰς μαρτυρίας περὶ θέματός τινος τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν χρονικῶς ὁλόκληρον περίοδον.

Διὰ τὴν κατάταξιν αὐτὴν ἐλάβομεν ἔτι ὑπ᾽ ὄψιν καὶ τὸ συντηρητικὸν γενικῶς πνεῦμα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἐκ τούτου προσήλωσιν καὶ ἐμμονὴν του εἰς τὰς ἐκ παραδόσεως δοξασίας αὐτοῦ καὶ τοὺς τρόπους καὶ συνηθείας τοῦ βίου του. Πλὴν τούτου ἐλήφθη ὑπ᾽ ὄψιν καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ βίου κατὰ τὴν ἐξεταζομένην βυζαντινὴν περίοδον ὡς καὶ ἡ γεωγραφικὴ προέλευσις τοῦ χρησιμοποιουμένου ὑλικοῦ. Οὕτω κατὰ τὴν *Πρωτοβυζαντινὴν* περίοδον, εἰς ἣν περιελήφθη, ὡς λέγομεν ἀνωτέρω, καὶ ὁ ἕβδομος αἰών, ἡ αὐτοκρατορία διετέλει ἀκόμη ἐν πολλοῖς ὑπὸ τοὺς καθιερωμένους ἑλληνορωμαϊκοὺς θεσμοὺς δημοσίου βίου· οὗτος, μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ παράγοντος κυρίως, ἤσκησε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ παραδεδομένου ἀρχαίου βίου πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ νέου ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας. Πλὴν τούτου ὅμως καὶ πολλὰ ἁγιολογικὰ κείμενα ἐξ ὧν παρελάβομεν ὑλικὸν περὶ τοῦ λαϊκοῦ βίου κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον προέρχονται ἐκ μοναστικῶν κέντρων τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, περιοχῶν αἱ ὁποῖαι ἀπωλέσθησαν διὰ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν κατὰ τὸν ἕβδομον αἰῶνα.

Εἰδήσεις περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ βίους ἁγίων καὶ μαρτύρων τῆς πίστεως ἐκ τῶν περιφερειῶν τούτων ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ἑλληνοχριστιανικαί, ἐφ᾽ ὅσον αὗται παραδίδονται ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἢ ὡς χριστιανικαί, ἐὰν ἐμφανῶς προέρχωνται ἐκ χριστιανικῆς ἐπιδράσεως.

Εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς συνεχίζετο ἔτι καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ ἀπὸ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων εὐεργετικὴ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος διὰ τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων Ἑλλήνων ἢ ἐξηλληνισμένων ἰθαγενῶν.

Ἐκτὸς τούτου αἱ ἐπαρχίαι αὗται ἀπετέλουν τότε καὶ τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἦσαν εἰς αὐτὸ ἐκκλησιαστικῶς ἡνωμέναι μετὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς πιστεύω ὅτι κατὰ τὴν *Πρωτοβυζαντινὴν* μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος περίοδον, ἐποχὴν τῆς διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ βίου, πολλὰ ἐκχριστιανισμένα ἀρχαῖα ἔθιμα καὶ δοξασίαι ἀλλὰ καὶ καθαρῶς χριστιανικὰ ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς ἐπιδράσεως θὰ καθιερώθησαν καὶ ἐπεβλήθησαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν λαὸν ἐν τοῖς ἑλληνιστικοῖς κέντροις τῆς Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Αἰγύπτου καὶ ὅτι κατόπιν θὰ διεδόθησαν

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἐκεῖθεν διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπικοινωνίας λόγῳ τῆς πολιτικῆς ἑνότητος τῶν χωρῶν τούτων μὲ τὰς ἑλληνικὰς καὶ εἰς τὸν λοιπὸν χριστιανικὸν κόσμον τῆς αὐτοκρατορίας.

Αἱ κατόπιν περίοδοι, ἡ *Μεσοβυζαντινὴ* (8 - 11 αἰ.) καὶ ἡ *Ὑστεροβυζαντινὴ* (12 - 15 αἰ), εἶναι ἀπηλλαγμέναι τῶν μειονεκτημάτων τούτων, διότι αἱ ἀπὸ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς χρησιμοποιούμεναι ἁγιολογικαὶ πηγαί, ἀφ᾽ ἑνὸς δὲν παρουσιάζουν μεγάλας δυσκολίας χρονολογικῆς τοποθετήσεως αὐτῶν, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ προέρχονται ἐξ ἑλληνικῶν περιοχῶν, ἡ ζωὴ δὲ τοῦ Κράτους εἰς τοὺς τομεῖς δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν εἶχε προσλάβει τότε πλέον καθαρῶς ἑλληνικὸν χαρακτῆρα.

Τὴν *Μεσοβυζαντινὴν* περίοδον χαρακτηρίζει ἀκόμη καὶ νέα ἄνθησις τῆς συγγραφῆς βίων ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν εἰς τὰ μοναστικὰ κέντρα κυρίως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὡς καὶ βίων μαρτύρων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Εἰκονομαχίας, ὅτε ἀνεδείχθησαν νέοι μάρτυρες τῆς πίστεως. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀκμῆς αὐτῆς τῆς ἁγιολογίας καὶ τῆς καθόλου τότε πνευματικῆς ἀναγεννήσεως ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ ἀρχομένου τοῦ 11ου αἰ. καταρτισθεῖσα συλλογὴ βίων ἁγίων καὶ μαρτύρων ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου.

Κατὰ τὴν *Ὑστεροβυζαντινὴν* περίοδον ἡ συγγραφὴ βίων νέων ἁγίων περιορίζεται σημαντικῶς. Νέοι βίοι ὑπὸ μορφὴν ἐγκωμίου πολλάκις συγγράφονται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα διὰ παλαιοὺς πλέον μάρτυρας καὶ ἁγίους ἐπὶ τῇ βάσει βιβλιακῶν πηγῶν· οὕτω δὲ τὰ συναξάρια ταῦτα, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, δὲν ἔχουν μεγάλην ἀξίαν ὡς πηγαὶ τοῦ συγχρόνου τότε λαϊκοῦ βίου.

Ἐξ εὐρυτέρας μελέτης ἡμῶν ἀναφερομένης εἰς τὰ ἐξ ἁγιολογικῶν πηγῶν ἔθιμα κατὰ τὴν γέννησιν, τὸν γάμον καὶ τὴν τελευτήν, δημοσιεύομεν ἐνταῦθα, λόγῳ ἐκδοτικῶν δυσκολιῶν πρὸς ἐμφάνισιν τῆς ὅλης διατριβῆς, τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς τελευτῆς.

Α΄ ΓΕΝΙΚΑ

α΄) Δοξασίαι περὶ τοῦ θανάτου.

Ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ὑπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ πίστις περὶ ψυχῆς, ἐνοικούσης εἰς τὸ φθαρτὸν σῶμα, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ζῇ, αἰσθάνεται καὶ σκέπτεται καὶ ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ συνεχίζει μόνη τὸν βίον αὐτῆς. Ἡ πίστις αὕτη περὶ ἐπιβιώσεως τῶν νεκρῶν, ἀπαντῶσα εἰς ὅλους τοὺς λαούς, ὑπῆρχε καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρό-

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

νων [1]. Ὁ Πλάτων εἰς τοιαύτας παραδεδομένας δοξασίας ἀναφερόμενος ὁμιλεῖ ἐν τῷ Φαίδωνι 81c περὶ φασμάτων, ἤτοι ψυχῶν νεκρῶν παρουσιαζομένων καὶ περιπλανωμένων ἀνὰ τοὺς τάφους [2].

Αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν, περιφερόμεναι ἐπὶ τῆς γῆς καὶ περιβάλλουσαι τὸν ἄνθρωπον μετὰ τῶν ἄλλων δαιμονικῶν ὄντων τῆς φύσεως [3], εἶναι κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν καὶ αὗται δαίμονες. Τὰς δοξασίας ταύτας, συνεχιζομένας εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ καὶ κατὰ τέλη τοῦ 4 μ.Χ. αἰῶνος, ἀποκρούει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς ὁμιλίαν του εἰς τὸν εὐαγγ. Ματθαῖον (Migne, 57, 353-54). «Τί δήποτε δὲ καὶ τοῖς τάφοις ἐμφιλοχωροῦσιν; Ὀλέθριον δόγμα τοῖς πολλοῖς ἐνθεῖναι βουλόμενοι, οἷον ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀπελθόντων δαίμονες γίνονται... Οὐδὲ γὰρ ἔνι ψυχὴν ἀπορραγεῖσαν τοῦ σώματος ἐνταῦθα πλανᾶσθαι τὸ λοιπόν... Ὅθεν δῆλον ὅτι μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀποδημίαν εἰς χώραν τινὰ ἀπάγονται αἱ ψυχαί, οὐκέτι κύριαι οὖσαι ἐπανελθεῖν, ἀλλὰ τὴν φοβερὰν ἐκείνην ἡμέραν ἀναμένουσαι...».

Ἐκ τῶν ψυχῶν τούτων τῶν προγόνων του, πλανωμένων ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων κακοποιῶν δαιμόνων ἐπίστευσεν ὁ ἄνθρωπος, εἰς χρόνους ὅτε δὲν εἶχεν ἀκόμη σαφῆ ἀντίληψιν περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου καὶ τῶν αἰτίων τῶν ἀσθενειῶν καὶ τοῦ ἐξ αὐτῶν τέλους τοῦ βίου, ὅτι προέρχονται αἱ δυστυχίαι του καὶ τὰ νοσήματα καὶ τέλος ὁ θάνατος [4].

Αἱ ἀσθένειαι ἐξ ὧν συνήθως προέρχεται ὁ θάνατος, ἐθεωρήθησαν κατὰ ταῦτα προσωπικὰ ὄντα [5] (ψυχαὶ καὶ δαίμονες), τὰ ὁποῖα προσβάλλουσι τὸν

---

[1] Θεοφίλου Βορέα, Ἀκαδημεικά, τόμ. Α'. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, 1935, σ. 123. J. Wiesner, Grab u. Jenseits, Berlin 1938, σ. 167. Andress Daimon, Pauly-Wissowa, RE, Suppl. Bd. III, 269. v. Wilamowitz-Moellendorf, Der Glaube der Hellenen I, 1931, σ. 303. M. Nilsson, Geschichte der griech. Religion, I, München 1931, σ. 656 κἑξ.

[2] Ἡ ψυχὴ «περὶ τὰ μνήματά τε καὶ τοὺς τάφους κυλινδουμένη, περὶ ἃ δὴ καὶ ὤφθη ἄττα ψυχῶν σκιοειδῆ φαντάσματα, οἷα παρέχονται αἱ τοιαῦται ψυχαὶ εἴδωλα...». Πρβλ. καὶ σ. 108α· ἴδ. καὶ Φιλοστράτου, Βίος Ἀπολλωνίου, XXIII.

[3] Βλ. Θεοφ. Βορέα, Ἀκαδημεικά, τόμ. Β'. Ψυχολογία, 1933, σ. 357-358, ἔνθα παρατίθεται καὶ ἡ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ κατωτέρω σ. 108.

[4] Ν. Γ. Πολίτου, Αἱ ἀσθένεια κατὰ τοὺς μύθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Λαογραφ. Σύμμεικτα, τόμ. Γ', 1931, σ. 66. Ed. Tylor, Die Anfänge der Kultur (γερμ. μετάφρ. ὑπὸ J. Spengel-Fr. Poske), Leipzig, 1873, II, σ. 123 κἑξ. J. G. Frazer, Tabou et les périls de l'âme (trad. franç. par Henri Peyre), Paris 1927, σ. 44 κἑξ. Julius von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits. Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 263. Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig 1913, σ. 297-298. Lucien Lévy-Bruhl, Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive, Paris 1931, σ. 168-172, ἴδε καὶ κατωτέρω σ. 108.

[5] Ν. Γ. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 79 κἑξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἄνθρωπον μὲ ἐχθρικὴν καὶ κακοποιὸν διάθεσιν [1]. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, συνεχίσθησαν δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων [2] διὰ τῶν βυζαντινῶν [3] μέχρι καὶ τῶν σημερινῶν [4]. Ἕνεκα τούτου ὁ λαὸς ἀντιμετώπισε πάντοτε τὸν θάνατον μὲ φόβον καὶ ἐπεζήτησε διὰ διαφόρων προφυλακτικῶν καὶ ἀποδιωκτικῶν μέσων νὰ ἀποτρέψῃ ἀπ' αὐτοῦ τὰς δαιμονικὰς νόσους καὶ ἀκόμη κατὰ τὴν τελευτὴν τὴν βλαπτικὴν τυχὸν ἐπήρειαν τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν ἄλλων δαιμόνων.

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζουσα τὸν φόβον καὶ τρόμον αὐτὸν τοῦ λαοῦ κατὰ τὸν θάνατον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, καθ' ἣν ὁ ἐπὶ γῆς βίος ἀποτελεῖ προσωρινὴν διαμονὴν καὶ προετοιμασίαν τῆς ψυχῆς διὰ τὸν ἐπέκεινα αὐτῆς βίον, εἰς ὃν αὕτη θὰ δικαιωθῇ συμφώνως πρὸς τὰς καλὰς ἢ κακὰς πράξεις της ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἐκήρυττεν ὅτι ὁ ἀληθὴς Χριστιανὸς ὀφείλει νὰ ἀναμένῃ τὴν ἔξοδον ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ὥς τι εὐκταῖον καὶ νὰ μὴ φοβῆται τὸν θάνατον ὡς κακόν τι καθ' ὅσον ὁ ἀποθνήσκων καταλαμβάνεται ὑπὸ ὕπνου μόνον [5]. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ λαός, ἀκολουθῶν τὰς πατροπαραδότους ἐκ παναρχαίων χρόνων δοξασίας περὶ τῶν αἰτίων τοῦ θανάτου, συνέχιζε τὴν ἐκδήλωσιν κατ' αὐτὸν τῶν συναισθημάτων τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ζωὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸν φόβον καὶ τὴν λύπην του, ἀποχωριζόμενος διὰ παντὸς ἐκ προσφιλῶν συγγενῶν καὶ φίλων αὐτοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία πρὸς ἐκρίζωσιν τῶν λαϊκῶν τούτων ἰδεῶν κηρύττει διὰ τοῦ Χρυσοστόμου, «Μὴ τοίνυν... ὑπὲρ τῆς οἴκοι ταφῆς ἀκριβολογώμεθα μηδὲ τρέμωμεν τὸν θάνατον ἀλλὰ τὴν ἁμαρτίαν» [6], συναντᾷ ὅμως ἀντίστασιν, διότι ὁ λαός, συντηρητικός, ἐπιμένει εἰς τὴν τήρησιν πολλῶν ἐκ τῶν κατὰ παράδο-

---

[1] Βλ. ἀνωτέρω σ. 79, σημ. 1.

[2] Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 102 - 103 «νοῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐφ' ἡμέρῃ, αἳ δ' ἐπὶ νυκτὶ αὐτόματοι φοιτῶσι κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι». Αἰσχύλου, Προμηθ., 275. Βλ. ἔτι μαρτυρίας εἰς Theodor Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, Giessen 1910, σ. 39-43. Rohde, Psyche[8] II, 411.

[3] Γ. Ν. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 85 - 86. Ἀνδρ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν, 1945, σ. 53.

[4] Γ. Ν. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 66 κἑξ. Γ. Α. Μέγα, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, Λαογρ. 7 (1923), 479 κἑξ.

[5] Χρυσόστομος, Migne, 49, 393, στ. 32 - 36. «Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται, ἵνα μάθῃς ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνήκασιν ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσι»... στ. 394, στ. 10 - 13. οὐκέτι θάνατος καλεῖται λοιπὸν ὁ θάνατος ἀλλὰ ὕπνος καὶ κοίμησις...», ἴδε καὶ Petrakos, σ. 100, πρβλ. καὶ σ. 123.

[6] Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 691 (κεφ. ϛ').

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

σιν συνηθειῶν του. Τούτου ἕνεκα ἡ Ἐκκλησία, ἡ νικήσασα τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ ἐπιβαλοῦσα μετὰ τῆς νέας θρησκείας καὶ ἴδιον αὐτῆς τελεστικὸν τυπικόν [1], σύμφωνον πρὸς τὰ δόγματά της, ἀναγκάζεται πρὸ τοῦ συντηρητικοῦ αὐτοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ, νὰ συμβιβασθῇ πολλαχοῦ πρὸς τὰ ἐκ παραδόσεως ἔθιμά του μεθ' ὧν καὶ τὰ νεκρικὰ καὶ νὰ περιβάλῃ αὐτὰ διὰ χριστιανικοῦ ἐνδύματος συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς [2].

β') *Προμηνύματα τοῦ θανάτου.*

Εἰς τὸν λαὸν ὑπῆρχεν ἡ πίστις ὅτι ἠδύνατό τις διὰ διαφόρων προγνωστικῶν μέσων νὰ προΐδῃ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ὡς τοιαῦτα μέσα ἀναφέρονται, τὸ μὲν ὀπτασίαι καὶ σχετικὰ ὁράματα κατὰ τὸν ὕπνον τοῦ ἰδίου τοῦ μελλοθανάτου ἢ συγγενῶν καὶ φίλων του, τὸ δὲ προρρήσεις ὁσίων ἀνδρῶν καὶ ἀναχωρητῶν, ἀκόμη δὲ καὶ σχετικοὶ οἰωνοί [3]. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ἐπίσκοπος Γοτθίας ἐν Κριμαίᾳ, περὶ τὸ 800, προεῖδε τὸν θάνατον αὐτοῦ πρὸ τεσσαράκοντα ἡμερῶν· «Κἀγώ, ἀδελφοί, μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἀπέρχομαι δικάσασθαι μετὰ τοῦ διώκτου μου [4] ἔμπροσθεν τοῦ κριτοῦ καὶ Θεοῦ. Καὶ οὕτως τῇ τεσσαρακοστῇ... εἰς χεῖρας Θεοῦ τὸ πνεῦμα παρέθετο» [5]. Ὁ Κωνστ. Πορφυρογέννητος ἔμαθε περὶ τοῦ μετ' οὐ πολὺ θανάτου αὐτοῦ παρὰ ἀναχωρητοῦ ἐκ τοῦ μικρασιατικοῦ Ὀλύμπου [6]. Ἡ προϊσταμένη μονῆς ἐν Θηβαΐδι προεῖδε δι' ὁράματος κατὰ τὸν ὕπνον αὐτῆς τὸν μετ' ὀλίγον θάνατον τῆς ὁσ. Εὐπραξίας (5 αἰ.) [7], ὁ δὲ μοναχὸς Σαβῖνος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (7 αἰ.) «θεωρεῖ ἐν ἐκστάσει γενόμενος» τὸν Πατριάρχην Ἰωάννην τὸν Ἐλεήμονα μεταβαίνοντα ὑπὸ τὴν συνοδείαν τοῦ κλήρου εἰς τὸν βασιλέα «καὶ μίαν κόρην, ὡς ὁ ἥλιος, ἡνίκα δ' ἂν τὸν πυλῶνα τοῦ ἐπισκοπείου ἐξεληλύθει—ὅπερ σημαίνει τοῦ ἰδίου σώματος χωρισμὸν—δεξαμένην αὐτὸν καὶ χειροκροτοῦσαν καὶ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν στέφανον ἐξ ἐλαιοκλάδων περιβεβλημένην· εὐθέως οὖν ἔγνω ὁ

---

[1] Πρβλ. v. Wilamowitz-Moellendorf, Ἔνθ' ἀν., σ. 302.

[2] Ἀνθίμου Παπαδοπούλου, Ἐξελλήνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, ἔτ. 1925, σ. 213-229.

[3] Προμηνύματα τοῦ θανάτου ἀπαντῶσιν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Ἴδε Arnold van Gennep, Manuel de Folklore Français contemporain, tom. I,II, Paris 1946, σ. 658 κἑξ.

[4] Τοῦ διαβόλου.

[5] AS, Junii 7, 169 (§ 6), ἴδε καὶ Usener, Θεοδόσιος, σ. 94, στ. 1 κἑξ.

[6] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη (σ. 465, στ. 20-21 Βόννης).

[7] AS, Martii 2, 926 (§ 34).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ὅσιος Σαβῖνος τὴν μετάστασιν τοῦ Πατριάρχου πρὸς Κύριον ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ γεγενῆσθαι» [1].

Ὁ Λεόντιος ἀναφέρει ἐνταῦθα λαϊκὴν δοξασίαν, πιθανώτατα ἐκ Κύπρου, κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα καθ' ἣν τὸ ἐν ὁράματι βλέπειν τινὰ φέροντα στέφανον ἐξ ἐλαιοκλάδων προεσήμαινε θάνατον. Ἡ πίστις αὐτὴ ἔχει προφανῶς τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν χθονίαν σημασίαν τῆς ἐλαίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε τὰ φύλλα αὐτῆς ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν περιστολὴν καὶ ταφὴν τῶν νεκρῶν [2].

Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ φοίνικος ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων εἰς ἐπικήδεια καὶ ἐπιτάφια νόμιμα, ὡς λέγεται κατωτέρω, ἔδωκεν ὁμοίως ἀφορμὴν νὰ θεωρηθῇ οὗτος ὡς προειδοποιητικὸν τοῦ ἐπικειμένου θανάτου. Ἡ Θεοτόκος, ὅτε ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ ἀγγέλου περὶ τῆς κοιμήσεως αὐτῆς ἐκάλεσε τοὺς γείτονας καὶ ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς «τὰ παρὰ τοῦ ἀγγέλου πρὸς αὐτὴν λαληθέντα περὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς αὐτῆς μεταστάσεως καὶ εἰς πίστιν τῶν λεγομένων τὸ δοθὲν αὐτῇ βραβεῖον ὑποδεικνύει· τὸ δὲ ἦν φοίνικος κλάδος» [3].

Ὁ κλάδος τοῦ φοίνικος ἐδόθη εἰς τὴν Θεοτόκον ὡς βραβεῖον, ἤτοι ὡς στέφανος, τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ νικηφόρου αὐτῆς βίου.

Ὁ βίος ὅλος ἀπετέλει κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν τὸ ἀθλητικὸν πεδίον εἰς τοῦ ὁποίου τὸν στίβον ἠγωνίζοντο οἱ πιστοὶ τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ πονηροῦ [4], περιφρονοῦντες τὸν θάνατον [5]. Ἡ νίκη αὐτῶν ἐπεσφραγίζετο διὰ

---

[1] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 100, στ. 2 κἑξ.). Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ βίου ὑπὸ H. Delehaye, ἐν Anal. Boll. 45 (1927) 72, φέρεται ἔτι ὅτι καὶ ἄλλος τις ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἶδεν ἐν ὀνείρῳ μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ Ἰωάννου πλῆθος ὀρφανῶν καὶ χηρῶν «κλάδους ἐλαιῶν κατέχοντας καὶ τοῦ Πατριάρχου προπομπεύοντος εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὑπάγοντας».

[2] Δημοσθένους, Πρὸς Μακάρτ. 71. Πλουτάρχου, Λυκοῦργος, 27, ἴδε καὶ Rohde, Psyche³ I, 219, σημ. 1, 226. P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Leipz. u. Berl. 1910, σ. 129. Νικολ. Μ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 37-39. Ἐξ ἐπικηδείου ἐπίσης ἐθίμου ἔχει τὴν ἀρχὴν ἡ πίστις ὅτι ὅταν τις ἴδῃ καθ' ὕπνους ἀσθενῆ λευκοφοροῦντα, τοῦτο προαγγέλλει τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειρ. Β, 3. Παυσανίου, Δ, 13, 1. Ἴδε καὶ Κουκουλὲν ἐν σ. 13.

[3] SEC, σ. 892, στ. 33 κἑξ. Βλ. καὶ Κωνστ. Χ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν Ἁγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν Αὔγουστον ἑορταζομένων...Ἐν Ἀθ. 1894, σ. 194, 205-206, 213, 217, 223. Ἐν σ. 194 λέγεται ὅτι ἡ Παναγία «δεικνύει εἰς αὐτὰς τὸ χαροποιὸν καὶ νικητικὸν σημεῖον, ὅπερ ἐδέξατο παρὰ τοῦ ἀγγέλου· τοῦτο δὲ ἦν κλάδος τοῦ φοίνικος».

[4] Ἴδε Fr. J. Dölger, ἐν Antike und Christentum, III, 1932, σ. 177 κἑξ. Ἀνδρ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα, 1945, σ. 12. Τοῦ αὐτοῦ, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος, Θεολογία ΙΘ' (1941-1948), σ. 305-310.

[5] Σημειώνω προχείρως ἐκ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου περὶ τῆς μάρτυ-

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

τοῦ θανάτου ὑπὲρ τῆς πίστεως· vincimus cum occidimur, ἐκήρυττε σχετικῶς ὁ Τερτυλλιανός[1]. Οἱ μάρτυρες ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ ἐκαλοῦντο οὕτως *ἀθληταὶ* καὶ τὸ μαρτύριον *ἄθλησις*[2], ἀθλοθέτης δὲ ὁ Χριστὸς[3] καὶ τὸ ἔπαθλον τῆς νίκης ἦτο ὁ στέφανος τῆς δόξης[4], ὁ ὁποῖος ἦτο συνεδεμένος οὕτω πρὸς τὸν ἔνδοξον ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ θάνατον.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ὁ στέφανος ἀπὸ τῶν πρωΐμων χριστιανικῶν χρόνων ἤρχισε νὰ σημαίνῃ τὴν θείαν ἀνταμοιβὴν τοῦ ἀγωνιστοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως, παραλλήλως δὲ καὶ τὸ τέλος τοῦ βίου. Τὴν σημασίαν αὐτὴν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον (Migne, 36, 600B)· «Ἐπεὶ δὲ τὸν δρόμον τελέσας καὶ τὴν πίστιν τηρήσας, ἐπόθει τὴν ἀνάλυσιν καὶ ὁ τῶν στεφάνων ἐνειστήκει καιρός».

Πρὸς τὰς δοξασίας αὐτὰς συνδέεται καὶ ἡ πίστις περὶ τοῦ προμνημονευθέντος κλάδου τοῦ φοίνικος, τὸν ὁποῖον προσέφερεν εἰς τὴν Θεοτόκον ὁ Ἄγγελος. Ὁ φοῖνιξ, ὡς γνωστόν, ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα σύμβολον τῆς νίκης, διαδεδομένος ἔτι εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Αἴγυπτον[5].

Οἱ χριστιανοὶ λοιπὸν ἀκολουθοῦντες τὴν ἀρχαίαν ὡς ἄνω παράδοσιν μετεχειρίσθησαν ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τὸν φοίνικα ὡς σύμβολον τῆς νίκης τοῦ χριστιανοῦ κατὰ τοῦ θανάτου[6], κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ καὶ εἰς γλυπτὰς παραστάσεις ἐπὶ σαρκοφάγων, ἐπιταφίων λίθων κ.ἄ.[7].

ρος ἁγ. Πελαγίας (Migne, 50, 579, στ. 23 κἑξ.), ὅτι ἡ Πελαγία «Παρεσκεύαστο μὲν γὰρ καὶ πρὸς βασάνους καὶ κολαστήρια καὶ ἅπαν τιμωριῶν εἶδος, ἀλλ' ἐδεδοίκει, μὴ τὸν τῆς παρθενίας ἀπολέσῃ στέφανον» καὶ ὅτι τέλος αὐτῆς βασανιζομένης ὁ Θεὸς «εὐθέως ἐκέλευσεν ἀφεῖναι τὸ σῶμα τὴν ψυχήν, ὡς ἀρκούντως ἀγωνισαμένην δεξάμενος» (Αὐτόθι, στ. 582,15 κἑξ.).

[1] Ἴδε παρὰ Cabrol-Leclercq, Dictionnaire d. Arch. Chr. et L. ἐν λ. Palme, σ. 948.

[2] Ἄθλησις...Ἀλεξάνδρου τοῦ Ρωμαίου, AS, Maii 3 (παρ. σ. 13*- 14*). Ἄθλησις τοῦ ἁγ. ἱερομάρτυρος Μωκίου, Anal. Boll. 31 (1912), σ. 163 κ.ἁ. Βλ. καὶ Ἀ. Φυτράκη, Ἔνθ' ἀν., Θεολογία ΙΘ' (1941 - 48) 309 κἑξ.

[3] Ὑπόμνημα εἰς Ἠλίαν τὸν νέον (†750). Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλογὴ Παλαιστ. καὶ Συρ. ἁγιολογίας, Α', 1907, σ. 55, στ. 1 κἑξ.

[4] Λόγος... περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐλεύσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 57, στ. 12 - 13 κ.ἁ.

[5] Ὁ Παυσανίας VIII, 48, 2 λέγει: «οἱ δὲ ἀγῶνες φοίνικος ἔχουσιν οἱ πολλοὶ στέφανον...»· ἴδε καὶ Carl Boetticher, Der Baumkultus der Hellenen. Berlin 1856, σ. 413 κἑξ. Cabrol-Leclercq, Dict.ACL, ἐν λ. Palme, σ, 947 κἑξ.

[6] Cabrol-Leclercq, Ἔνθ' ἀν. ἐν λ. Palme, στ. 948. Γεωργ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Α' 1942, σ. 121.

[7] Cabrol-Leclercq, Ἔνθ' ἀν., στ. 949. Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν., σ. 144, εἰκόνες ἀρ. 85 καὶ 86.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Πλὴν τῶν συμβόλων τούτων, καὶ ἀστρονομικὰ φαινόμενα ἐθεωροῦντο συχνὰ ὡς προδηλωτικὰ μέλλοντος θανάτου ἀξιωματούχου τινὸς ἢ βασιλέως[1]· ἰδίᾳ ὅμως ἀσφαλὲς προμήνυμα αὐτοῦ ἦτο ὁ κρωγμὸς τοῦ κόρακος. Σχετικῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ Ἐπιφανίου ἐπισκόπου Κωνσταντίας τῆς Κύπρου († 403) ὅτι ἀριστῶντος τοῦ Ἐπιφανίου μετ' ἄλλων κληρικῶν καὶ διδάσκοντος τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ «ὄρνεον τὸ καλούμενον κόραξ ἀποδίδωσι φωνὴν εὐτόνως». Ἐκ τῶν παρακαθημένων ὁ Χαρῖνος ἠρώτησε· «τίς ἐξ ὑμῶν οἶδεν τί λαλεῖ ὁ κόραξ;». Ὁ Ἐπιφάνιος τότε ἀπαντᾷ εἰς αὐτόν: «Εἶπεν ὁ κόραξ, ὅπως μὴ ἦς διάκονος. Ἐπὶ τῷ λόγῳ οὖν Ἐπιφανίου ἔπεσεν τρόμος ἐπὶ Χαρίνῳ καὶ οὐκέτι ἐλάλησε, οὐδ' ἔφαγέν τι ἢ ἔπιεν· ἀλλὰ βαστάσαντες αὐτὸν οἱ παῖδες αὐτοῦ ἀπήνεικαν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ καὶ ἔθηκαν ἐπὶ κλίνης καὶ τῇ ἕωθεν ἀπέθανεν ἐπὶ τῆς κοίτης αὐτοῦ»[2].

Ἡ πίστις αὕτη περὶ τοῦ κρωγμοῦ τοῦ κόρακος, ὡς προαγγέλου τοῦ θανάτου, εἶναι πολὺ ἀρχαιοτέρα τοῦ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος καὶ ἀρκούντως τότε διαδεδομένη εἰς τὸν λαόν[3]. Περὶ αὐτῆς μαρτυροῦσιν ὁ Δίων ὁ Κάσσιος 58, 5, 7 καὶ ὁ Πλούταρχος, Ἀλέξ. 73. Ὁ Ἐπίκτητος, Διατρ. III, α' 37 ἐπιφέρει· «ἀλλ' ἂν μὲν κόραξ κραυγάζων σημαίνῃ σοί τι, οὐχ ὁ κόραξ ἐστὶν ὁ σημαίνων, ἀλλ' ὁ Θεὸς δι' αὐτοῦ»· πρβλ. καὶ ἐν I, ιζ' 19[4]. Ἡ μαντικὴ αὐτὴ πίστις περὶ τῆς φωνῆς τοῦ κόρακος συνεχίσθη εἰς τὸν λαὸν καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς χρόνους[5] καὶ μετὰ τὴν Ἅλωσιν[6] μέχρι τῆς σήμερον[7].

---

[1] Migne, 96, 1257B· ἴδε καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' II, 1948, σ. 218 κἑξ.

[2] Migne, 41, 72 (κεφ. 37).

[3] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 5. B. Schmidt, Totengebräuche und Gräberkultus im heutigen Griechenland, Archiv. f. Religswiss. 24 (1926), 282 σημ. 1.

[4] Εἰς τὰ σχόλια εἰς τὸν Προτρεπτικόν, 11,9 τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (ἔκδ. Stählin I, 300) φέρεται ὅτι ἡ δοξασία αὕτη ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐξ ἀτυχοῦς πολέμου τῶν Βοιωτῶν. Οὗτοι ἔλαβον χρησμὸν νὰ ἐπιτεθῶσιν, ὅταν ἴδωσι λευκοὺς κόρακας. Παῖδές τινες παίζοντες ἐγύψωσαν κόρακας καὶ ἀφῆκαν αὐτοὺς εἰς τὸν ἀέρα· «νομίσαντες οἱ Βοιωτοὶ τοῦτο τὸν χρησμὸν δηλοῦν ἐξελθόντες ἐπολέμησαν καὶ ἀπώλοντο, ὅθεν καὶ ἡ παροιμία ἐς κόρακας ἀντὶ τοῦ εἰς ἀπώλειαν καὶ οὕτω μαντικοὶ κόρακες ἐνομίσθησαν».

[5] Κουκουλές, σ. 5 καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' II, 1948, σ. 206-209.

[6] Ν. Γ. Πολίτου, Ἓν κεφάλαιον νομοκάνονος περὶ γοητειῶν, μαντειῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν, Λαογρ. 3 (1911) 386, στ. 31-32 (ἐκ κώδ. 17 αἰ.).

[7] Ι. Πρωτοδίκου, Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ταφῆς, Ἀθ. 1860, σ. 18. Ε. Σταματιάδου, Σαμιακὰ Ε, 422. Θ. Ι. Ἀθανασοπούλου, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι Καστρίου Κυνουρίας, Λαογρ. 11 (1934-37), σ. 658, ἀρ. 4. Ν. Πέρδικα, Σκῦρος I, σ. 144. Καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς ἡ φωνὴ ζώων καὶ πτηνῶν θεωρεῖται προδηλωτικὴ τοῦ θανάτου. Ἴδε Geiger, Todesvorzeichen, Handwört. d. deutschen Abergl. VIII, 994 κἑξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

γ΄) Διάθεσις τῆς περιουσίας.

Προαισθανόμενός τις τὸν θάνατον ἐπερχόμενον, προέβαινε συνήθως, κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν [1], εἰς τὴν διάταξιν τῶν πραγμάτων [2] καὶ τῆς περιουσίας του δηλαδὴ εἰς τὴν σύνταξιν διαθήκης [3] διὰ τῆς ὁποίας διέθετε τὰ ἑαυτοῦ, προνοῶν συγχρόνως καὶ περὶ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ [4] διὰ τῆς διαθέσεως μέρους ἢ καὶ ὅλων τῶν ὑπαρχόντων του εἰς πτωχοὺς [5] καὶ εἰς φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.

Β΄ ΤΑ ΠΡΟ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΗΣ

α΄) Τελευταῖαι θελήσεις καὶ παραγγελίαι περὶ τῆς ταφῆς, ὑποθῆκαι, εὐχαί, ἀποχαιρετισμοί.

Ὅτε ὁ ἀσθενὴς ᾐσθάνετο ὅτι ἦτο ἀναπόφευκτον πλέον καὶ ἐγγὺς τὸ τέλος τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐκάλει περὶ ἑαυτὸν τοὺς οἰκείους, συγγενεῖς [6] καὶ φίλους

---

[1] Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer², München 1893, σ. 210 - 211. Rohde, Psyche³ I, 250.

[2] Ὁ ἄγγελος ἀγγέλλων εἰς τὸν Ἀβραὰμ περὶ τῆς ἐπικειμένης ἐξόδου αὐτοῦ ἐκ τοῦ βίου παραγγέλλει : «ἵνα διατάξεται περὶ τῶν πραγμάτων αὐτοῦ». A. Vasiliev, Anecd. Græcobyz. 1893, σ. 292· «ποίησον διάταξιν περὶ πάντων ὧν ἔχεις, ὅτι ἤγγικεν ἡμέρα ἐν ᾗ μέλλεις ἐκ τοῦ σώματος ἐκδημεῖν καὶ πρὸς Κύριον ἔρχεσθαι» (ἐκ κωδ. τοῦ XII αἰ.). Vasiliev, Ἔνθ' ἀν., σ. 303· βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 4· Λουκᾶτον, σ. 35 - 36.

[3] Βίος Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου (ἔκδ. J. Assemani, τόμ. 1, Romæ 1732, σ. XXXIIIa). Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου ἡγουμ. τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα. AS, April 1, σ. XLVI (κεφ. 42).

[4] Βίος Λουκᾶ τοῦ Στυλίτου, Anal. Boll. 28 (1909), στ. 16 κἑξ. ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 4.

[5] Χαρακτηριστικὴ τοιαύτη διαθήκη ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου (7 αἰ.), εἰς τὸν βίον Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 66, στ. 18 κἑξ.). Λέγεται ἐνταῦθα περὶ παιδὸς ὀρφανοῦ ἐν πενίᾳ μεγάλῃ διάγοντος· «ἔλεγον γὰρ οἱ εὑρεθέντες ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ πατρὸς μάρτυρες, ὅτι οὐκ ἀφῆκεν αὐτῷ, δέσποτα, ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἀποθνήσκων ἕως ἑνὸς νομίσματος· ἀλλ' ἔχων δέκα λίτρας χρυσίου, φέρει αὐτὸν ἐν τῇ ὥρᾳ, ὅτε τὴν διαθήκην ἔγραφεν καὶ λέγει αὐτῷ. Ταύτας τὰς δέκα λίτρας ἔχω, τέκνον μου, τί θέλεις ; ἐάσω σοι ταύτας ἢ τὴν δέσποινάν μου τὴν Θεοτόκον κουράτορα καὶ προνοήτριαν ; Τοῦ δὲ παιδὸς ἐκλεξαμένου τὴν ἁγίαν δέσποιναν, διέταξεν δοθῆναι ὅλα τοῖς πτωχοῖς».

[6] M. H. Fourmy et M. Leroy, Βίος Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 153 «ἐκέλευσε συναχθῆναι πᾶσαν τὴν συγγένειαν αὐτοῦ».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

καὶ ἐξέφραζεν εἰς αὐτοὺς τὰς τελευταίας θελήσεις του, δίδων συγχρόνως καὶ τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν εὐχήν του, ἐὰν ἦτο γέρων ἢ πατήρ[1]. Καθ' ὃν χρόνον δὲ ἐγίνοντο ταῦτα, τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ ἀσθενοῦς, καταλαμβανόμενα ὑπὸ ἀπελπισίας διὰ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, ἐξέσπων εἰς θρήνους[2].

Μεταξὺ τῶν τελευταίων θελήσεων τῶν ἀπερχομένων ἐκ τοῦ βίου ἦσαν καὶ αἱ περὶ τῆς ταφῆς αὐτῶν. Ἀναστασία ἡ πατρικία, ἐν Αἰγύπτῳ, μετημφιεσμένη εἰς μοναχὸν ἐν μοναστηρίῳ ἀνδρῶν, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκπνοῆς αὐτῆς παρήγγελλε: «Διὰ τὸν Κύριον μὴ ἀποδύσετέ με ἃ φορῶ, ἀλλ' ὡς εἰμὶ οὕτως με πέμψατε πρὸς Κύριον, καὶ μὴ μάθῃ ἄλλος τίς ποτε τὰ περὶ ἐμοῦ εἰμὴ ὑμεῖς καὶ μόνοι»[3]. Ὁ ὅσιος Ἐφραὶμ ἐπίσης προτοῦ ἀποθάνῃ «τοῖς παροῦσι παρηγγυᾶτο ὡς οὐκ ἐξὸν αὐτοῖς ἐσθῆτι πολυτελεῖ τὸ τούτου σῶμα ἐνταφιάσαι»[4] καὶ ὁ ὅσιος Εὐστράτιος (9 αἰ.) παραγγέλλει ὁμοίως εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Νικόλαον: «Μὴ οὖν ὀδυρμοῖς καὶ ἀσέμνοις οἰμωγαῖς περιβαλῇς σεαυτόν»[5]. Πλὴν τούτου οἱ μελλοθάνατοι παρήγγελλον καὶ περὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς αὐτῶν, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μακρίνης, ἔνθα ἡ μήτηρ αὐτῆς φέρεται ἐκφράσασα τὴν ἐπιθυμίαν, ὅπως ταφῇ ἐν τῷ τάφῳ τοῦ συζύγου αὐτῆς[6]. Τοσοῦτο δὲ ἦτο διαδεδομένον τὸ ἔθος τοῦτο τῆς παραγγελίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς κηδείας καὶ τοῦ τρόπου τῆς ταφῆς, ὥστε κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἠρωτᾶτο ὁ μελλοθάνατος, ὅπως ἐπαναλάβῃ ἐκ δευτέρου τὰς ἐπὶ τούτου τελευταίας αὐτοῦ θελήσεις[7].

Κατὰ τὰς στιγμὰς αὐτὰς ἵσταντο κύκλῳ περὶ τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τῆς ζωῆς οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ συγγενεῖς, ὅπως ἀκούσωσι τὰς τελευταίας θελήσεις καὶ παραγγελίας αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ ἵνα λάβωσι τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας του, μάλιστα ἐὰν ὁ μεθιστάμενος ἦτο ἐκ τῶν γονέων ἢ γέρων ἢ κληρικός[8]· παρεκάλουν

---

[1] Βίος Φιλαρέτου, Ἔνθ' ἀν. Διαθήκη τοῦ ἁγιωτ. Ἀρσενίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως (13 αἰ.), Migne, 140, 949A.

[2] Βίος Φιλαρέτου, Ἔνθ' ἀν.

[3] Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 3, στ. 14 κέξ. Chr. Loparev, Βίος Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswjestije 13 (1908), 210.

[4] Γρηγορίου Νύσσης, Ἐγκώμιον εἰς Ἐφραίμ, Migne, 46, 845D.

[5] ΑΙΣ, 4, 391 (κεφ. 36).

[6] Migne, 46, 973B·

[7] Βίος ὁσ. Λουκᾶ τοῦ νέου. Γ. Κρέμου, Φωκικά, Α', 1874, σ. 53α.

[8] Μακρίνα, σ. 973A. Ἰωάνν. Χρυσοστόμου, Εἰς τὸν Ἰὼβ α', ἰδ. παρὰ Λουκάτῳ, σ. 41, ἀρ. 3. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1, σ. XLVI (κεφ. 42). Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Εὐδοξίου, Migne, 115, 624H. Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), W. Regel, Analecta Byzantinorussica, Petropoli 1891, σ. 17, στ. 7 κέξ. Ἡ βασίλισσα Θεοδώρα ἀφίνουσα τὰς τελευταίας παραγγελίας πρὸς τὰ τέκνα αὐτῆς λέγει: «μέμνησθέ μου, τέκνα φίλτατα, τῶν πολλῶν κόπων καὶ πόνων καὶ τῶν καθ' ἑκάστην διδασκαλιῶν μεθ' ὧν ἐξεθρεψάμην ὑμᾶς· μέμνησθε... καὶ ὥσπερ μοι ἔτι περιούσῃ ἐν τῷδε τῷ βίῳ εἰς ὑπα-

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

δ᾽ αὐτόν, ἰδίᾳ οἱ μοναχοὶ ἐν τοῖς μοναστηρίοις καὶ οἱ κληρικοί, πρὸς τὸ «μνημονεῦσαι» αὐτῶν «πρὸς τὸν προσλαμβανόμενον Θεόν»[1] ἤτοι νὰ παρακαλέσῃ τὸν Θεόν, ὅπως ἔχῃ καὶ αὐτοὺς ὑπ᾽ ὄψιν του, ὅστις προσλαμβάνει πλησίον του τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τοῦ κόσμου.

Ὁ μελλοθάνατος πολλάκις παρήγγελλεν ἀκόμη καὶ περὶ τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον θὰ ἔκλειεν εἰς αὐτὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς μετὰ τὸν θάνατον ὡς καὶ περὶ τῶν ἐνδυμάτων διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐνέδυον[2] αὐτὸν καὶ γενικῶς ἐφρόντιζε «τὰ τελευταῖα συντάξασθαι»[3].

β´) Συγχώρησις καὶ μετάληψις.

Ὅτε οὐδεμία πλέον ἐλπὶς σωτηρίας ὑπῆρχε διὰ τὸν ἀσθενῆ, ὁ ἰατρὸς παρῃτεῖτο τῶν ἐπισκέψεων καὶ τῶν προσπαθειῶν ὑπὲρ τῆς διασώσεως αὐτοῦ καί, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἁγιολογικῶν πηγῶν τοῦ ἐνάτου καὶ δεκάτου αἰῶνος, ἐγνώριζε τοῦτο καὶ εἰς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ· «ὃς ἐπὶ τοῦ σκίμποδος ἀνακείμενος καὶ πρὸς τῶν ἰατρῶν τὴν τελευταίαν τοῦ θανάτου ἀπόφασιν προσλαβόμενος»[4] καὶ «παρὰ τῶν περιοδεύειν λαχόντων αὐτὸν ἰατρῶν ἀπηγορεύθη[5] παρὰ πάντων τε τῶν προσηκόντων καὶ προσφιλῶν ἀπεγνώσθη»[6].

Ὁ ἰατρὸς ἔδιδε συγχρόνως καὶ τὴν ἐντολὴν εἰς τοὺς οἰκείους, ἵνα καλέσωσι τὸν ἱερέα, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ, πρὸς

κοὴν ἐξεγγίνεσθε, οὕτω δὴ δυσωπῶ καὶ μετὰ τὴν ἐμὴν ἀνάλυσιν τοῖς ἐμοῖς λόγοις ἐμμείνατε καὶ διδάγμασιν...» περαιτέρω δίδει συμβουλὰς περὶ ἐκτελέσεως ὑπ᾽ αὐτῶν θεαρέστων ἔργων καὶ περὶ διανομῆς τοῦ πλούτου αὐτῶν εἰς τοὺς πτωχοὺς «ἵνα αὐτὸν ἕξητε ἐν οὐρανοῖς συναγόμενον» κ.ἄ.

[1] Ἐπιτάφιος εἰς τὸν ὅσιον Νικήταν († 824) ὑπὸ Θεοστηρίκτου μαθητοῦ αὐτοῦ. AS, April. 1 (σ. XXII, κεφ. 23): «κυκλησάντων ἡμῶν τὰ ἔσχατα αὐτὸν πνέοντα καὶ παρακαλούντων μνημονεῦσαι ἡμῶν πρὸς τὸν προσλαμβανόμενον Θεόν». Ὁ Πετρωνᾶς παραγγέλλει ὁμοίως εἰς τὸν ὅσιον Ἀντώνιον τὸν νέον ἀποθνήσκοντα: «Παρακάλεσον δὴ τὸν Κύριον ἔτι ὑπὲρ ἐμοῦ, ἵνα καὶ τοῦτό μοι συμβαίνῃ τὸ ἀγαθόν», F. Halkin, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Anal. Boll. 62 (1944), 221, στ. 7-8.

[2] Μακρίνα, σ. 985B. Βίος ὁσίου Ἱλαρίωνος (4 αἰ.). ΑΙΣ, 5, 135, στ. 1 κἑξ. SEC, σ. 893, στ. 30 κἑξ.

[3] Chr. Loparev, Βίος Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 210.

[4] Βίος Νικολάου ἡγουμ. τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.). Migne, 105, 916c.

[5] Ἐγκατελείφθη.

[6] Ἱερωνύμου καὶ Σωφρονίου, Βίος τοῦ ὁσίου Ἱλαρίωνος (ἐν Παλαιστίνῃ κατὰ τὸν 4 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 90, στ. 24 κἑξ. F. Halkin, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Anal. Boll. 62 (1944), 217, στ. 14. Βίος Λουκᾶ Στυλίτου (10 αἰ.), Anal. Boll. 28 (1909), 41, στ. 22-24 καὶ σ. 42, στ. 16 κἑξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

βάπτισιν τοῦ μελλοθανάτου, ἐὰν ἦτο ἀβάπτιστος [1], ἢ πρὸς ἐξομολόγησιν καὶ μετάδοσιν εἰς αὐτὸν τῆς θείας μεταλήψεως [2].

Ἡ διαταγὴ αὐτὴ τοῦ ἰατροῦ, προειδοποιητικὴ περὶ τῆς κρισίμου καταστάσεως τοῦ ἀρρώστου, μάλιστα δὲ ἡ εἴσοδος εἰς τὸ δωμάτιον αὐτοῦ τοῦ ἱερέως, ἐπέφερε τὴν ἀπόγνωσιν εἰς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ, οἵτινες ἐξέσπων εἰς θρῆνον καὶ ὀδυρμόν [3].

Συχνὰ ὁ ἀσθενής, ἰδίᾳ μοναχὸς ἢ κληρικός, ἐζήτει ὁ ἴδιος νὰ ἐξομολογηθῇ καὶ λάβῃ τὴν θείαν μετάληψιν. Ἀναφέρεται σχετικῶς ὅτι Ἀναστασία ἡ πατρικία ἐν Αἰγύπτῳ, μετημφιεσμένη εἰς μοναχόν, «λέγει τῷ γέροντι· Δός μοι κοινωνίαν· καὶ ἔδωκεν αὐτῷ καὶ κοινωνήσας λέγει· εὔξασθε περὶ ἐμοῦ καὶ ἀναβλέψας πρὸς ἀνατολάς... παρέδωκε τὸ πνεῦμα» [4]. Ἐπίσης μαρτυρεῖται ἔτι ἐξ Αἰγύπτου, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ὅτι αἰσθανθείς τις προσεγγίζοντα τὸν θάνατον αὐτοῦ «ἤρξατο θρηνεῖν καὶ δακρύειν καὶ ἐξομολογεῖσθαι πάσας τῷ Θεῷ τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ ἱερέως» [5].

Ἐνταῦθα παρουσιάζεται ὁ ἄνθρωπος καταλαμβανόμενος ὑπὸ φόβου κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ βίου αὐτοῦ διὰ τὰ ἁμαρτήματά του. Τὸ αἴσθημα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς πίστεως ὅτι διὰ τὸν ἐνάρετον ἢ μὴ βίον θὰ ἐπακολουθήσῃ ἀνταμοιβὴ ἢ τιμωρία τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον [6]. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ἦτο λαϊκὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα [7], μαρτυρεῖ δὲ περὶ αὐτῆς ὁ Πλάτων, Πολιτ. Α', 330d [8].

Τὸν ἑτοιμοθάνατον, ἐν ὅσῳ δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀπολέσει τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ, ἐπεσκέπτοντο τὸ τελευταῖον οἱ συγγενεῖς, οἱ γείτονες, οἱ φίλοι καὶ

---

[1] Ἴδε Λουκάτου, σ. 37-38 καὶ 41, ἀρ. 2.

[2] Κουκουλές, σ. 5. Petrakakos, σ. 96-97. Λουκᾶτος, σ. 37 (Migne, 49, 224).

[3] Ἰωάν. Χρυσοστόμου, Εἰς τὰς Πράξεις Α'. Migne, 60,25, παρὰ Λουκάτῳ, σ. 37. Κουκουλές, σ. 5. Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου, Anal. Boll. 18 (1889), σ. 256, στ. 15 κἑξ. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίου Γρηγορίου ἐπισκ. Ἀκράγαντος. Migne, 116, 252 B-C (κεφ. με'). Λέγεται ἐνταῦθα ὅτι τινὸς «τὰ ἔσχατα πνέοντος» γυνή τις διερχομένη ἔξω τῆς οἰκίας «ἀκούει βοῆς συμμιγοῦς τῶν παίδων αὐτοῦ κοπτομένων καὶ θρηνούντων».

[4] Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 3, στ. 14 κἑξ.

[5] Migne, 34, 225B-C.

[6] Ἴδε ἀνωτ. σ. 80.

[7] M. Nilsson, Geschichte der griech. Relig. I, München 1941, σ. 767.

[8] Ὁ Κέφαλος λέγει: «Εὖ γὰρ ἴσθι, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὅτι ἐπειδάν τις ἐγγὺς ᾖ τοῦ οἴεσθαι τελευτήσειν, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος καὶ φροντὶς περὶ ὧν ἔμπροσθεν οὐκ εἰσῄει· οἵτε γὰρ λεγόμενοι μῦθοι περὶ τῶν ἐν Ἅιδου, ὡς τὸν ἐνθάδε ἀδικήσαντα δεῖ ἐκεῖ διδόναι δίκην, καταγελώμενοι τέως, τότε δὴ στρέφουσιν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν μὴ ἀληθεῖς ὦσιν... ὑποψίας δ' οὖν καὶ δείματος μεστὸς γίγνεται καὶ ἀναλογίζεται ἤδη καὶ σκοπεῖ εἴ τινα ἠδίκησεν...».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἄλλοι γνώριμοι [1] οἱονεὶ ὅπως ἀποχαιρετίσωσιν αὐτόν [2], λαμβάνοντες καὶ συγχρόνως δίδοντες συγχώρησιν διὰ τὰς μεταξὺ αὐτῶν κατὰ τὸ παρελθὸν διαφοράς. Ἡ συνήθεια αὕτη διατηρεῖται καὶ σήμερον ἔτι εἰς τὸν λαόν [3]. Οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ ἐπισκέπται κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἵσταντο ἢ ἐκάθηντο περὶ τὴν κλίνην τοῦ μελλοθανάτου κατηφεῖς καὶ δακρύοντες, ἐνῷ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, θρηνοῦντα γοερῶς καὶ καταξαίνοντα τὰς παρειάς [4], ἤκουον, κατὰ παραδεδομένην ἐκ τῆς ἀρχαιότητος [5] συνήθειαν, τοὺς τελευταίους αὐτοῦ λόγους.

Ὅτε ὁ ἀσθενὴς ἤρχιζε πλέον νὰ χάνῃ τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ, δηλωτικὸν τοῦ προσεγγίζοντος τέλους τοῦ βίου, οἱ οἰκεῖοι διηυθέτουν τὰ τῆς οἰκίας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ἐκ τοῦ συναξαρίου τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἀπὸ κώδ. 12 - 13 αἰ.) μανθάνομεν ὅτι ἡ Παναγία προετοιμαζομένη διὰ τὴν κοίμησιν αὐτῆς «συγκαλεῖ τε καὶ γείτονας, σαροῖ τὴν οἰκίαν, ἑτοιμάζει τὴν κλίνην καὶ πάντα τὰ πρὸς ταφὴν ἐπιτήδεια» [6].

Ἡ σάρωσις ἐνταῦθα τῆς οἰκίας πρὸ τῆς τελευτῆς, ὑποδηλοῖ, ὅτι μετ᾽ αὐτὴν καὶ ἐφ᾽ ὅσον χρόνον παρέμενεν ὁ νεκρὸς ἐν τῷ οἴκῳ ὁ καθαρισμὸς αὐτῆς θὰ ἦτο ἀπηγορευμένος. Περὶ τούτου πειθόμεθα ἐκ πολλῶν σχετικῶν σήμερον ἐθίμων, οὐ μόνον συνήθων εἰς τὸν ἑλληνικόν, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερον εἰς εὐρωπαϊκοὺς καὶ ἄλλους λαούς [7].

Ἐκ τῶν νεοελληνικῶν ἐθίμων σημειώνομεν ἐνταῦθα ὅτι ἐν Κρήτῃ σήμερον «ὅσην ὥρα εἶναι τὸ λείψανο στὸ σπίτι δὲ σκουπίζουνε γιὰ νὰ μὴ διώξουνε τοὺς ἀποθαμένους ποὺ ἤρθανε νὰ συνοδέψουνε τὴν ψυχή» [8]. Εἰς τὴν Κυνουρίαν ἐπίσης δὲν σαρώνουν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ, διότι ἀποθνήσκει καὶ ἄλλος ἐκ τῆς οἰκογενείας [9]. Αἱ μαρτυρίαι αὗται ἐμφαίνουσιν ὅτι ἡ οἰκία πρέπει νὰ σαρωθῇ πρὸ τοῦ θανάτου, ὡς φέρεται ἐν τῷ

---

[1] Hipp. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.), Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κἑξ. Βίος Μαρίας τῆς νέας (9 - 10 αἰ.), BE, σ. 297β. Βίος Εὐθυμίου (10 αἰ.), (ἔκδ. Car. de Boor, κεφ. XXI, 2).

[2] Βίος ἁγίας Εὐπραξίας. AS, Mart. 2, 926 (κεφ. 36).

[3] ΛΣ, Γ', 324.

[4] Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἴδε παρὰ Λουκάτῳ, σ. 41. Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), W. Regel, Anal. Byz - russ., Petropoli 1891, σ. 17, στ. 1 κἑξ. Βίος ὁσίου Νείλου (10 αἰ.), Migne, 120, 156A (κεφ. 94). Βλ. καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εἰς Πλάτωνος, Φαίδωνα, 117d.

[5] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 6.

[6] SEC, σ. 892, στ. 33 κἑξ.

[7] Ἴδε Ern. Samter, Geburt, Hochzeit und Tod, Leipzig u. Berlin 1911, σ. 31 κἑξ. Arn. van Gennep, Manuel de Folklore Française Contemporain, I.II, Paris 1946, σ. 670.

[8] Μαρ. Λιουδάκη, Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη. ΕΕΚΣ, Β' (1939), 407.

[9] Λαογρ. 11 (1934/37), 658, ἀρ. 9.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

συναξαρίῳ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ἀπαντᾷ ἐν Λευκάδι εἰς τὸ μυρολόγιον:

«Καλότυχος πο̉πέθανε στὴ μέση τοῦ σπιτιοῦ του
καὶ τὸν ἐτριγυρίσανε οἱ ξένοι κ' οἱ δικοί του.
Κι' ἀγλια 'πὸ κειὸν πο̉πέθανε σὲ ξενοδόχου σπίτι
κ' εἶναι τὸ σπίτι ἀσάρωτο κι ὁ νιὸς κορναχτισμένος»[1].

Ἡ σάρωσις ἐπιτρέπεται μόνον μετὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ. Εἰς τὴν Αἰτωλίαν «Ἅμα βγάνουν πεθαμένο ἀπὸ ἕνα σπίτι, πρέπει κατόπιν νὰ σκουπίσουν καλά, δωμάτια, σκάλες, ὅλα τοῦ σπιτιοῦ τὰ μέρη καὶ τὰ σκουπίδια νὰ πᾶνε νὰ τὰ ρίξουνε στὰ δίστρατα, ὄχι ἀλλοῦ, δὲν κάνει»[2].

Μετὰ τὴν ἐκφορὰν σαρώνουσιν ἐπίσης ἐν Σκύρῳ καὶ Νάξῳ[3]· ἐν τῇ τελευταίᾳ νήσῳ ὅμως δὲν ρίπτουσι «τὰ σκουπίδια στὸ δρόμο» ἐκ φόβου μὴ ἀπορρίψωσι μαζὶ καὶ τὴν ἐπὶ τριήμερον ἐν τῷ οἴκῳ διατρίβουσαν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ[4].

---

[1] Σπ. Μουσούρη (Φ. Γιοφύλλη), Ἡ γλῶσσα τῆς Ἰθάκης, 1950, σ. 113, ἀρ. 56. Ἡ αὐτὴ ἀντίληψις ὑπάρχει νομίζω καὶ εἰς μυρολόγιον ἐξ Ἄργους (Λαογρ. Γ', 267, στ. 14) εἰς τὸ ὁποῖον φέρεται ὁ νεκρὸς λέγων:

«Σήκω, σαρῶστε τὴν αὐλή, σαρῶστε τὸ σοκάκι
τί θά 'ρθη τὸ συμπεθεριὸ γιὰ νὰ μὲ στεφανώση·
φέρνουν τὸ στέφανο μονὸ καὶ τὴ λαμπάδα μία».

[2] Δημ. Λουκοπούλου, Σύμμεικτα λαογραφικὰ ἐξ Αἰτωλίας, Λαογρ. 12 (1938 - 1948), 22.

[3] Ν. Πέρδικα, Σκῦρος Ι, 1940, σ. 142. Ναξ.'Αρχ. Α' (1947), 68.

[4] Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, φαίνεται, δὲν σαρώνουσιν εἰς τὴν Σύμην καὶ τὴν Σῦρον πρὸ τῆς παρελεύσεως τριημέρου ἀπὸ τοῦ θανάτου, εἰς δὲ τὴν Τῆνον μιᾶς ἡμέρας, Ζωγρ.'Αγὼν Α', 216 (§ 86). ΛΣ, Γ', 359. Εἰς τὴν Θράκην (Τσανδῶ) εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ νεκροῦ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας «δὲν ξεραχνιάζουν καὶ δὲν ἀσβεστώνουν, μὴ σκοτώσουν τὴν ψυχὴ ποὺ ἕως ὅτου πάρη τὰ σαράντα της κόλλυβα ἐκεῖ λογογυρνᾷ», Θρακικὰ 2 (1929), 140, πρβ. καὶ σ. 145. Εἰς τὴν Σινασὸν «μετὰ τὴν ἔξοδον τοῦ νεκροῦ δὲν καθαρίζουσι, διότι νομίζουσιν ὅτι θὰ καθαρισθῇ καὶ ἡ οἰκία ἐκ τῶν ἀνθρώπων», Σαρ. Ἀρχελάου, Ἡ Σινασός, σ. 92. Ἐκ τῆς σαρώσεως κατὰ τὴν τελευτήν, τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐπεξετάθη κατόπιν καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις τοῦ βίου. Οὕτως εἰς τὴν Ἀρκαδίαν, ὅταν φεύγῃ τις εἰς τὴν ξενιτειὰν πρέπει νὰ σκουπίσουν πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως αὐτοῦ, κατόπιν δὲ μετὰ παρέλευσιν εἰκοσιτετραώρου. Ἂν καθαρίσωσι τὴν οἰκίαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του, «εἶναι σὰν νὰ τὸν διώχνουν διὰ παντός»· δηλαδὴ φοβοῦνται μήπως πεθάνῃ, Τσίριμπας, Χειρόγραφον ἐν Λαογρ. Ἀρχ., ἀρ. 767, σ. 433. Ἐν Σύμῃ ὁμοίως δὲν σαρώνουσι τὴν οἰκίαν ἐπὶ τριήμερον ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ οἰκείου σπογγαλιέως «διὰ νὰ μὴν τὸν ρίξουν ὄξω, ἔτσι ποὺ ρίχνουν καὶ τὰ σκουπίδια», Ζωγρ. Ἀγὼν Α', 215β (§ 74).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Τὸ ἔθιμον τοῦτο τῆς σαρώσεως τῆς οἰκίας μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ νεκροῦ μαρτυρεῖται καὶ ὡς ἀρχαῖον ρωμαϊκόν [1], ἀλλὰ καὶ ἑλληνικόν. Οὕτως εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Ἰουλίδος ἐν Κέῳ (5 π.Χ. αἰ.) [2], καθορίζουσαν τὰ τῆς ἐκφορᾶς τῶν νεκρῶν, ὑπάρχει ἡ ἀπαγόρευσις μετὰ τὸν καθαρμὸν τῆς οἰκίας «μεδὲ τὰ καλλύσματα [3] φέρεν ἐπὶ τὸ σῆμα». Ἡ ἀπαγορευτικὴ αὐτὴ διάταξις σημαίνει ὅτι ὑπῆρχεν ἔθιμον, μετὰ τὴν ταφὴν νὰ ἀπορρίπτωσιν τὰ σαρώματα ἐκ τοῦ οἴκου ἐπὶ τοῦ τάφου, ὡς ἐπίσης συνηθίζεται σήμερον πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης, νὰ ρίπτωσιν εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἢ εἰς τοὺς ἀγροὺς τὰ σκουπίδια καὶ τὸ σάρωθρον, ἵνα μὴ ἐπιστρέψῃ ὁ νεκρὸς εἰς τὴν οἰκίαν [4].

Κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, ἀπαντῶσαν εἰς πολλοὺς λαούς, ἡ ψυχὴ μετὰ τὸν θάνατον παραμένει ἐπί τι χρονικὸν διάστημα ἐν τῇ οἰκίᾳ [5]. Πλὴν δὲ τούτου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς ἔρχονται εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τελευτήσαντος ψυχαὶ ἄλλων νεκρῶν καὶ πλῆθος δαιμόνων, ἐξ ὧν ἄλλοι κακοποιοί, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ οἱ δαίμονες τῆς ἀσθενείας τοῦ ἀποβιώσαντος [6].

Διὰ τῆς σαρώσεως ἐπιδιώκεται προφανῶς ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ οἴκου τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν καὶ τῶν δαιμόνων [7]. Τὰ σαρώματα ἀπορρίπτονται, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἢ εἰς τρίοδον [8], ὅπου ὁ τόπος τῆς διατριβῆς τῶν πνευμάτων καὶ τῶν ψυχῶν [9]. Εἰς τὸ ἔθιμον τοῦτο ὑπόκειται ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ μετὰ τῶν ἄλλων πνευμάτων κάθηται ἐπὶ τῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου κόνεως, κατὰ δὲ τὴν διάρκειαν τῆς σαρώσεως καὶ μετ' αὐτὴν καὶ ἐπὶ τοῦ σαρώθρου [10].

---

[1] Paul., σ. 77, 18 (ἰδ. παρὰ Ern. Samter, Geburt Hochzeit und Tod, σ. 30-31).

[2] Ziehen, Leg. Gr. Sacr. II,I, 93A, στ. 22 κέξ. (σ. 261). Dittenb., Syll³, ἀρ. 1218.

[3] Σκουπίδια.

[4] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 32.

[5] Ἴδε Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 670. B. Schmidt, Totengebräuche ἐν Archiv f. Religswiss. 24 (1926), 290. W. Galand, Die vorchristl. baltischen Totengebräuche, Archiv f. Religswiss. 17 (1914), 490.

[6] Ἴδε ἀνωτέρω σ. 79 - 80. Βλ. καὶ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίον Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724B.

[7] Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 32 κέξ. Eug. Fehrle, Das Besen im Aberglauben, Hess. Blätter XI (1912), 217 - 218.

[8] Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 34, 155. Τὸ ἔθιμον ἀπαντᾷ σήμερον καὶ ἐν Αἰτωλίᾳ, ἴδε ἀνωτ. σ. 90.

[9] Ἴδε Th. Hopfner, Τρίοδος, Pauly-Wissowa, RE, 13, σ. 162. S. Seligmann, Der böse Blick., τόμ. II, Berlin 1910, σ. 221. Mart. Nilsson, Griechische Feste, Leipzig, 1906, σ. 391. E. Samter, Geburt, Hochzeit u. Tod, σ. 145. Handwört. d. deutschen Abergl. Bd. V, 516 (Kreuzweg).

[10] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseints, Zeitschrift des Vereins f. Volksk. 11 (1901), 263. Eug. Fehrle, Ἔνθ' ἀν., σ. 217. Εἰς

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Κατὰ ταῦτα νομίζω ὅτι εἰς τὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς σαρώσεως τῆς οἰκίας ὑπὸ τῆς Θεοτόκου προτοῦ παραδώσῃ τὴν ψυχὴν αὐτῆς εἰς τὸν Θεόν, ἔχομεν λαϊκὸν νεκρικὸν ἔθιμον. Θὰ ἐσάρωνον δὲ τότε τὴν οἰκίαν πρὸ τῆς τελευτῆς, διότι δὲν θὰ ἐπετρέπετο κατόπιν ὁ καθαρισμὸς αὐτῆς, ὡς καὶ σήμερον, ἐφ᾽ ὅσον χρόνον παρέμενεν ὁ νεκρὸς εἰς τὴν οἰκίαν, ἐκ τοῦ φόβου, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω ἐκ σημερινῶν δοξασιῶν, μὴ ἐκβάλωσιν μετὰ τῶν σαρωμάτων καὶ τὴν τυχὸν ἐπ᾽ αὐτῶν ἐπικαθημένην ψυχὴν τοῦ νεκροῦ. Διὰ τῆς ἐκβολῆς αὐτῆς τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ οἴκου ὑπῆρχεν ὁ κίνδυνος νὰ χάσῃ τὸ σῶμα αὐτῆς καὶ νὰ περιπλανᾶται ἀλλαχοῦ χωρὶς νὰ κατορθώσῃ νὰ ἐπανεύρῃ τοῦτο καὶ ἀκολουθήσῃ τὴν ἐκφορὰν αὐτοῦ εἰς τὸν τάφον, μετὰ τοῦ ὁποίου μεταβαίνουσα εἰς τὸν ἄλλον Κόσμον θὰ συνεχίσῃ ἐκεῖ τὸν περαιτέρω βίον αὐτῆς.

Μεταξὺ τῶν ἐνεργειῶν πρὸς διάταξιν τῶν τοῦ οἴκου διὰ τὴν ἐπικειμένην τελευτὴν τοῦ ἀσθενοῦς, πλὴν τῆς σαρώσεως, περιελαμβάνετο κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον καὶ ὁ συσκοτισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς οἰκίας, ὥστε αὕτη ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκοῦς φωτὸς νὰ λάβῃ ζοφώδη ὄψιν [1]. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, μνημονευόμενον παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (Migne, 31, 232 B-C) «οὕτως οἴει προσήκειν καὶ τῷ πενθοῦντι... καὶ αὐχμηρὰν κόμην καὶ σκότος ἐν οἰκίᾳ» [2], ὑπάρχει καὶ σήμερον εὐρέως διαδεδομένον [3].

Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ νομίμου τούτου, τοῦ ὁποίου τὴν αἰτίαν ἀγνοεῖ σήμερον ὁ λαός, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ν. Πολίτης (Λαογρ. Σύμμ. Γ΄, 324 σημ. 5), νομίζω ὅτι πρέπει νὰ συνδέσωμεν [4] αὐτὸ πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἀττικὸν ἔθος τῆς ἐπιχρίσεως τῆς θύρας τῆς οἰκίας διὰ πίσσης κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια, τὴν ἡμέραν τῶν χοῶν, ὅτε ἐπιστεύετο ὅτι ἀνήρχοντο εἰς τὸν κόσμον αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν, ὡς καὶ κατὰ τὴν γέννησιν, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀπελάσεως ἐκ τοῦ οἴκου τῶν κακοποιῶν πνευμάτων [5].

Ὁ συσκοτισμὸς τῆς οἰκίας, ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνεται σήμερον πολλα-

---

τὴν δοξασίαν αὐτὴν παρατηρεῖ ἐνταῦθα ὁ Fehrle ὅτι στηρίζεται καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῶν Πυθαγορείων (Πλουτάρχου, Συμπόσιον Η΄ ζ΄ 13, 272d): «μηδὲ σάρον ὑπερβαίνειν». Τὸ σάρωθρον ἀντιθέτως χρησιμοποιεῖται σήμερον καὶ ὡς προφυλακτικὸν μέσον ἀπὸ δαιμονικῆς ἐπηρείας· ἰδ. Ζωγρ. Ἀγὼν Α΄, 211 (§ 6). Θρακ. 1, 192· 6, 319· 9, 229, ἀρ. 20. Λαογρ. 2, 414, 81 κ.ἀ. Παρ᾽ ἄλλοις λαοῖς, ἴδ. E. Samter, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 34 κἑξ. E. Fehrle, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 217.

[1] Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. L. Deubner, Kosmas und Damian, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 110, στ. 7 κἑξ. (Κατὰ τὸν L. Deubner, σ. 82-83 τὰ ὡς ἄνω θαύματα ἐγράφησαν κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα).

[2] Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Μεγ. Βασιλείου ἀναφέρεται εἰς ἔθιμον συσκοτίσεως τοῦ οἴκου μετὰ τὴν τελευτήν. Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 76-77.

[3] ΛΣ, Γ΄, 324. Ἐνταῦθα γίνεται λόγος περὶ ἀνοίγματος τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρῶν μετὰ τὴν ἐκπνοήν, ὅπερ σημαίνει ὅτι προηγουμένως τηροῦνται κλειστά.

[4] Ἴδε καὶ E. Samter, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 29.

[5] Ἴδε Rohde, Psyche³ I, 237 ἔνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

χοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοήν [1], πιστεύω ὅτι θὰ εἶχεν ἀρχικῶς τὸν ἴδιον σκοπόν, ὡς τὸ ἀνωτέρω ἀρχαῖον ἔθος τῆς ἐπιχρίσεως τῶν θυρῶν διὰ πίσσης, δηλαδὴ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εἴσοδον εἰς αὐτὴν τῶν πονηρῶν δαιμόνων καθ' ἣν ὥραν ἔπνεε τὰ ἔσχατα ὁ ἑτοιμοθάνατος, οὕτω δὲ νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν παραλαβὴν αὐτῆς ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν δαιμόνων (ἀγγέλων) [2].

γ') Τὸ ψυχομάχημα καὶ ἡ τελευτή.

Ὁ εἰς τὴν ἐπιθανάτιον ἀγωνίαν εὑρισκόμενος ἐλέγετο ὅτι *ἐψυχορράγει* [3] ἢ λαϊκώτερον, ὡς καὶ σήμερον, ὅτι *ἐψυχομάχει,* δηλαδὴ ἐμάχετο, ἠγωνίζετο, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θάνατον [4]. «πολλάκις δὲ καὶ ψυχομαχοῦσίν τισιν παρεκάθητο καὶ αὐτὸς τούτους ἰδίαις χερσὶν ἐκάμμυσεν...» [5].

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νικολάου ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.) (Migne, 105, 916B) λέγεται περὶ γυναικός, ὅτι αὕτη «τοῖς τοῦ Ἅδου πυλῶσι δι' ἀρρωστίας ἐγγίζουσα καὶ πρὸς τὴν ἐξόδιον τῶν αὐτῆς εὐτρεπιζομένων συνήθειαν» ἀποκατέστη ὑγιὴς διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ ὁσίου Νικολάου [6].

Τὸ «ἐγγίζειν ταῖς τοῦ ᾅδου πύλαις» σημαίνει ἐνταῦθα ὅτι ὁ ἀσθενὴς εὑρίσκετο εἰς τὰς τελευταίας αὐτοῦ πνοάς. Ἡ πίστις εἰς τὸν λαὸν περὶ πυλῶν τοῦ Ἅδου ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῆς σήμερον. Πλὴν τούτου αἱ πύλαι τοῦ Ἅδου ἀναφέρονται καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην (Ματθ. ις' 18) «καὶ πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν...» [7].

[1] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits. Zeitsch. d. Ver. f. Volksk. 11 (1901), 267. E. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 28-29.

[2] Ὁ Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 28-29 ἀναφέρει ὅτι πολλαχοῦ σήμερον ἐν Εὐρώπῃ κατὰ τὸν γάμον, καὶ δὴ μετὰ τὴν τελευτήν, κλείουσι τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα, ἵνα ἐμποδίσωσι τὴν εἴσοδον τῶν κακοποιῶν πνευμάτων εἰς τὴν οἰκίαν.

[3] Ἰωάνν. Χρυσόστομος, ἴδε παρὰ Λουκάτῳ, σ. 43, ἀρ. 1. Hipp Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κέξ. Βίος Θεοδώρου Συκεώτου (6 αἰ.), ΜΑ, σ. 425. Διήγησις περὶ Θεοφίλου τοῦ βασιλέως (9 αἰ.), W. Regel, Anal. Byz-russ., σ. 20α. Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, Α', ἐν Πετρουπόλει 1907, σ. 211, στ. 33. Βίος τοῦ ὁσίου Νείλου (10 αἰ.), Migne, 120, 156A (κεφ. 94) κ.ἀ.

[4] G. N. Hatzidakis, Ἄγγελος und Verwandtes. Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Ph. hist. kl., Bd. 173 (1913), Heft 2, σ. 8.

[5] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) (ἔκδ. Gelzer, σ. 52, 20). Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 6.

[6] Βλ. καὶ F. Halkin, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.). Anal. Boll. 62 (1944), 221, στ. 3 «ἐκ τῶν πυλῶν τοῦ Ἅδου διὰ προσευχῆς ἐρρύσατο».

[7] Πρβ. καὶ Ἀποκάλ. α' 18· ἴδε καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελλ. μυθολογία, Μέρος Β', 1874, σ. 330-331.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Ὁ ψυχομαχῶν, μὴ δυνάμενος πλέον ν' ἀναγνωρίσῃ οὐδὲν ἐκ τῶν περιστοιχούντων αὐτὸν προσώπων [1] καὶ φανεροῦ ὄντος τοῦ τέλους τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐτοποθετεῖτο εἰς τὴν ἐπιθανάτιον κλίνην, τὸ *χαμεύνιον* κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ἐστραμμένην πρὸς ἀνατολάς· «πρὸς γὰρ ἀνατολὴν τέτραπτο αὐτῇ τὸ χαμεύνιον» [2].

Ἡ στροφὴ τοῦ προσώπου τῶν ἀποθνησκόντων πρὸς ἀνατολὰς ἀπετέλει, κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, πλατὺ λαϊκὸν ἔθος [3], τὸ ὁποῖον ὡς νεκρικὸν νόμιμον συνεχίσθη καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, σήμερον δὲ ἀποτελεῖ ἔθιμον καθολικῶς ἀνεγνωρισμένον [4]. Οὕτω, πλὴν τῆς ἀνωτέρω μαρτυρίας ὑπὸ Γρηγ. τοῦ Νύσσης, σημειώνομεν ἐκ τῆς Πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ὅτι οἱ μάρτυρες Πιόνιος καὶ πρεσβύτερος Μητρόδωρος, μαρτυρήσαντες ἐπὶ Δεκίου ἐν Μ. Ἀσίᾳ πλησίον τῆς Σμύρνης, κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκπνοῆς «ἀμφότεροι ἔβλεπον πρὸς ἀνατολάς» [5]. Ὁ Ἰωάννης Μόσχος ἀναφέρει διήγησιν τοῦ Παλλαδίου περὶ νεανίου τινὸς χριστιανοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ὅστις καταδεδικασμένος εἰς θάνατον, παρεκάλει τοὺς δημίους λέγων: «Διὰ τὸν Κύριον ποιήσατε ἀγάπην καὶ κατὰ ἀνατολὰς κρεμάσατέ με, ἵνα προσέχω μόνος ὡς κρεμῶμαι» [6]. Ἀναστασία ἡ πατρικία ἐν Αἰγύπτῳ ἀναβλέψασα «πρὸς ἀνατολάς... ποιεῖ εἰς τὸ στόμα... σταυρὸν καὶ λέγει· εἰς χεῖράς σου ὁ Θεὸς παρατίθημι τὸ πνεῦμα μου· καὶ οὕτως παρέδωκεν τὴν ψυχὴν» [7] κ.ἄ.

Περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ κατὰ τὴν ἐκπνοήν, ὁ ὁποῖος τηρεῖται κατόπιν καὶ κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ νεκροῦ καὶ εἰς τὴν κατάθεσιν αὐτοῦ ἐν τῷ τάφῳ συζητοῦμεν κατωτέρω.

Μετὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς στροφὴν τοῦ ψυχορραγοῦντος, ἐτοποθέτουν

---

[1] Μακρίνα, 46, 984B. Βίος Θεοδώρου Συκεώτου (6 αἰ.), MA, σ. 425 «ψυχορραγοῦντος οὖν αὐτοῦ καὶ φωνὴν ὅλως μὴ διδόντος, μηδὲ γνωρίζοντός τινα, ἐποίησαν οἱ τοῦ χωρίου τὸ μνῆμα αὐτοῦ».

[2] Μακρίνα, σ. 984B. Ἡ Μακρίνα ἀπεβίωσε κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 379 ἢ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 380. Ἴδε Fr. J. Dölger, Sol Salutis, Münster in Westf. 1925, σ. 258.

[3] Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 261.

[4] B. Schmidt, Totengebräuche und Gräberkultus im heutigen Griechenland, Archiv f. Religionswiss. 24 (1926), 285. Σπ. Συγκολλίτου, Ὁ νεκρὸς εἰς τὴν Ἀνασελίτσα, Λαογρ. 11 (1934 - 1937), σ. 388. Μαρ. Λιουδάκη, Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη, ΕΕΚΣ, Β' (1939), 404 κ.ἄ.

[5] R. Knopf-G. Krüger, Ausgewählte Martyrerakten[3], Tübingen, 1929, σ. 56, στ. 24 κἑξ.

[6] Migne, 87, 2925A.

[7] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 3, στ. 18 κἑξ. Βλ. ἔτι: Βίος Μαρίας Αἰγυπτίας, AS, April. 1 (σ. XVII, § 37). Ὑπόμνησις εἰς Ἠλίαν τὸν νέον († 780). Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, τεῦχ. Α', σ. 55, στ. 1 κἑξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

παρὰ τὴν κλίνην αὐτοῦ ἀνημμένην λαμπάδα[1] κατὰ συνήθειαν ἣ ὁποία ὑπάρχει καὶ σήμερον[2].

Εἰς τὴν κωματώδη αὐτὴν κατάστασιν εὑρισκόμενος ὁ τὰ λοίσθια πνέων προσήλωνε τὸ βλέμμα εἴς τι μέρος τῆς οἰκίας· ἐπιστεύετο δέ, ὡς καὶ σήμερον, ὅτι ἔβλεπε τότε τὸν ἄγγελον ἢ τοὺς ἀγγέλους, οἵτινες ἤρχοντο, ἵνα ἀποσπάσωσι καὶ παραλάβωσι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ. Ἡ Μακρίνα († 379), κατὰ τὸν βιογράφον της, ψυχορραγοῦσα «τοιαῦτα φθεγγομένη, οὐκέτι πρὸς ἡμᾶς τοὺς παρόντας ἀλλὰ πρὸς αὐτὸν ἐκεῖνον[3] πρὸς ὃν ἀτενὲς ἀφεώρα τοῖς ὄμμασι» (Migne, 46, 984B). Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον λέγει περὶ τοῦ Βασιλείου (Migne, 36, 600 c-d) ὅτι «ἔκειτο μὲν ὁ ἀνὴρ τὰ τελευταῖα πνέων καὶ παρὰ τῆς ἄνω χοροστασίας ἐπιζητούμενος, πρὸς ἣν ἐκ πλείονος ἔβλεπεν». Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἀναφέρει καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἰς ψυχορραγοῦντα· «Ἀγὼν ἐπέστη μοι ψυχῆς πανόλεθρος καὶ τὰ ὄμματα ρέπων πρὸς τοῦ Θεοῦ φωτεινοὺς ἀγγέλους ἐκβοῶ· μικρὸν ἐάσατέ με ζῆν...»[4], καὶ «πρὸς τοὺς ἀγγέλους τὰ ὄμματα ρέπουσα ἄπρακτα καθικετεύει»[5].

Ὁ ψυχομαχῶν θορυβεῖται ἐκ τῆς παρουσίας τῶν ἀγγέλων, ὡς φαίνεται δὲ εἰς τὰ παρατεθέντα χωρία ἐκ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ἐπιζητεῖ οὗτος καὶ ἀγωνίζεται νὰ σωθῇ. Σχετικῶς μαρτυροῦσι καὶ αἱ ἁγιολογικαὶ πηγαί. Οὕτως εἰς τὸν βίον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, ὑπὸ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου (7 αἰ.) (ἔκδ. Gelzer, σ. 81, στ. 15 κἑξ.) λέγεται: «καὶ πῶς τῶν ἁγίων ἀγγέλων ἐρχομένων καὶ κατασπευδόντων θορυβεῖται τότε ἡ ψυχή, ἐὰν εὑρεθῇ ἀνέτοιμος;»· ἐνταῦθα (σ. 82, στ. 14 ἑξ.) λέγεται ἔτι καὶ περὶ τοῦ ἁγ. Ἱλαρίωνος ὅτι οὗτος «μέλλων τοῦ βίου ἐξέρχεσθαι ἐδειλίασεν καὶ ἔλεγεν τῇ ἑαυτοῦ ψυχῇ, ὀγδοήκοντα ἔτη, ὦ ταπεινὴ ψυχή, ἔχεις δουλεύουσα τῷ Χριστῷ καὶ φοβῇ ἐξελθεῖν; ἔξελθε, φιλάνθρωπός ἐστιν».

Ἡ δοξασία αὐτὴ περὶ ἀποσπάσεως τῆς ψυχῆς ἀπαντᾷ ἀπὸ χριστιανικῆς πλευρᾶς ἤδη εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην (Λουκ. ιβ' 20) «Ἄφρων ταύτῃ τῇ νυκτὶ τὴν ψυχήν σου ἀπαιτοῦσιν ἀπὸ σοῦ...». Μεταξὺ ὅμως τῶν ἀγγέλων παρουσιάζονται κατὰ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον καὶ οἱ πονηροὶ δαίμονες (ὁ διάβολος) ὑπὸ ἀγρίαν ὄψιν, ἐπιζητοῦντες ἐπίσης ν' ἁρπάσωσι τὴν ψυχὴν καὶ κατηγοροῦντες διὰ τὰ ἁμαρτήματα αὐτῆς[6]. Εἰς τὴν φοβερὰν αὐτὴν τῶν

---

[1] Βίος Θεοδώρου Στουδίτου (9 αἰ.), Migne, 99, 325c· «...ὡς ᾔσθετο ἑαυτὸν ἠτονηκότα, προσέταξεν ἡσυχῇ κηραψίαν γενέσθαι...».

[2] Σπ. Συγκολλίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 388-389.

[3] Τὸν Θεόν.

[4] Ἰωάνν. Μαρτίνου, Εὐχολόγιον τὸ μέγα. Ἐν Ἀθήναις, 1899, σ. 409.

[5] Ἔνθ' ἀν., σ. 434.

[6] Ἴδε Λουκᾶτον, σ. 43. Περὶ τῶν κακοποιῶν τούτων δυνάμεων μαρτυρεῖ καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἰς ψυχορραγοῦντα· «ὅτε ἐκ τοῦ σώματος ψυχὴ μέλλει

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

πονηρῶν πνευμάτων ἐμφάνισιν ὁ πνέων τὰ ἔσχατα καταλαμβάνεται ὑπὸ τρόμου καὶ ἀγωνίζεται ἐπὶ τῆς κλίνης, ἵνα ἀπαλλαγῇ τούτων[1]· «καὶ ὄψεις φοβεράς... τῆς ψυχῆς ἔνδον ἑαυτὴν εἰσωθούσης καὶ ὀκνούσης ἀπορραγῆναι τοῦ σώματος καὶ τὴν ὄψιν τῶν ἐρχομένων ἀγγέλων οὐ φερούσης»[2].

Περὶ τῆς δεινῆς θέσεως τοῦ ψυχομαχοῦντος ἐνώπιον τῶν παρισταμένων ἀγγέλων καὶ δαιμόνων καὶ τῆς πάλης πρὸς αὐτοὺς ὁμιλεῖ ἔτι καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία· «Ἀγὼν ἐπέστη μοι ψυχῆς πανόλεθρος»[3], «οἴμοι οἷον ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ χωριζομένη ἐκ τοῦ σώματος... πρὸς τοὺς ἀγγέλους τὰ ὄμματα ῥέπουσα ἄπρακτα καθικετεύει»[4]. Ἡ ἀντίστασις τοῦ ἀποθνήσκοντος εἶναι μακροτέρα καὶ περισσότερον ἀγωνιώδης προκειμένου περὶ ἁμαρτωλῆς ψυχῆς, βραχεῖα δὲ καὶ ἤρεμος περὶ δικαίας[5].

Ἡ πίστις αὐτὴ περὶ ἀποσπάσεως τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ δαίμονος (ἀγγέλου) ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Πλάτων ἐν Φαίδωνι 108 ab μαρτυρεῖ ὅτι «ἡ μὲν κοσμία τε καὶ φρόνιμος ψυχὴ ἕπεταί τε καὶ οὐκ ἀγνοεῖ τὰ παρόντα· ἡ δ' ἐπιθυμητικῶς τοῦ σώματος ἔχουσα... περὶ ἐκεῖνο πολὺν χρόνον ἐπτοημένη καὶ περὶ τὸν ὁρατὸν τόπον πολλὰ ἀντιτείνασα καὶ πολλὰ παθοῦσα βίᾳ καὶ μόγις ὑπὸ τοῦ προστεταγμένου δαίμονος οἴχεται ἀγομένη».

Ἐνώπιον τῶν παρισταμένων ἀγγέλων καὶ δαιμόνων γίνεται, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐξόδου τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος, ἡ κρίσις αὐτῆς διὰ τῆς σταθμήσεως τῶν καλῶν καὶ κακῶν ἐν τῷ βίῳ ἔργων της. Περὶ τῆς πίστεως ταύτης μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος τονίζων ὅτι ὁ ψυχορραγῶν τρέμει καὶ ἀνα-

---

μετὰ βίας ἁρπᾶσθαι ὑπὸ ἀγγέλων φρικτῶν» (Ἰ. Μαρτίνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 439). «Ἰδοὺ ἐφέστηκεν ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων, κατέχοντες τῶν ἐμῶν ἁμαρτιῶν ἐγγραφὰς καὶ κράζουσι σφοδρῶς, ἐκζητοῦντες ἀναιδῶς τὴν ἀθλίαν μου ψυχὴν» (Ἰω. Μαρτίνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 408) καὶ περαιτέρω «νέφος γὰρ δαιμόνων ἄφνω ἐπῆλθέ μοι καὶ σκότος τῶν αἰσχρῶν μου ἔργων καλύπτει με» (Ἔνθ' ἀν., σ. 409).

[1] Λουκᾶτος, σ. 43.

[2] Ἰωάνν. Χρυσόστομος, Εἰς Ματθ. ὁμιλ. νγ' (παρὰ Λουκάτῳ, σ. 43, ἀρ. 4). Περὶ τῆς πάλης ταύτης τῆς ψυχῆς ἴδε καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Β', 1874, σ. 315 κἑξ.

[3] Ἰωάνν. Μαρτίνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 409.

[4] Ἔνθ' ἀν., σ. 434.

[5] Ἴδε Β. Schmidt, Ἔνθ' ἀν., σ. 284. Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία Β', 1874, σ. 314. ΛΣ, Γ', σ. 324. Σπ. Συγκολλίτου, ἐν Λαογρ. 11, σ. 389 - 390. Μ. Λιουδάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 404. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἐκκλησίας εἰς ψυχορραγοῦντα, ἀναγινωσκομένην πρὸς διευκόλυνσιν τῆς τελευτῆς, ὁ λαὸς παρ' ἡμῖν, ὡς καὶ παρ' ἄλλοις ἔθνεσι, ἐπιζητεῖ καὶ δι' ἄλλων μέσων νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ψυχομαχοῦντος ἐκ τῶν βασάνων του. Ἴδε ΛΣ, Γ', 323 - 324. Μ. Λιουδάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 404 - 405. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 128. Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 664 - 665 κ.ἄ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

πηδᾷ ἐπὶ τῆς κλίνης αὐτοῦ ὁρῶν «τὰς δυνάμεις τὰς ἐναντίας παρισταμένας, λογοθετούσας, κατηγορούσας, ἁρπάσαι ἐπιχειρούσας» [1].

Εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἀποφθεγμάτων τῶν ἁγίων γερόντων ὑπὸ τοῦ Παλλαδίου Ἑλενοπόλεως, τοῦ 5ου αἰ., λέγεται ἐπίσης: «Κατανόει οὖν ἡ ψυχή, μέση ἱσταμένη, ποίῳ ἄρα φόβῳ καὶ τρόμῳ στήκει ἕως οὗ ἡ κρίσις αὐτῆς ἀπόφασιν λάβῃ παρὰ τοῦ δικαίου κριτοῦ» [2]. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) βίον τοῦ Ἀνδρέου Σαλοῦ παρίσταται κηδεία τοῦ νεκροῦ μεγιστᾶνός τινος ἣν συνοδεύει «πλῆθος αἰθιόπων δαιμόνων», λέγεται δὲ ὅτι «κεκληρονόμηκεν αὐτὸν ὁ διάβολος» [3].

Παραλλήλως πρὸς τὰς εἰδήσεις ταύτας περὶ ἀντισταθμήσεως τῶν καλῶν ἔργων ἐν τῷ βίῳ πρὸς τὰ κακὰ ἀναφέρει καὶ ἡ εἰς ψυχορραγοῦντας ἀναγινωσκομένη ἀκολουθία καὶ κατόπιν αἱ ἐκ τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου πηγαί. Οὕτως ἐν αὐτῇ παρακαλεῖ ὁ ἀποθνήσκων: «Ἀγαπητοί μου ἀδελφοί, τὰς ἐμὰς καθορῶντες πράξεις ἐλεγχομένας ἐν τῇ στάθμῃ τοῦ ζυγοῦ, Χριστὸν τῶν πάντων Θεὸν δυσωπεῖτε, ἵλεων γενέσθαί μοι» [4] καὶ συνεχίζει: «ἐλεήσατέ με, ἄγγελοι πανάγιοι... οὐκ ἔχω γε ἔργον ἀγαθὸν ἀντισταθμίζειν τὸν ζυγὸν τῶν φαύλων πράξεων» [5]. Καὶ ὁ Χάρος εἰς τὸν διάλογον αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου λέγει:

«Ζύγι κρατῶ στὸ χέρι μου τῆς ἐλεημοσύνης
γιὰ νὰ ζυάσω τά 'καμες...» [6].

Ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τέλος παρίσταται ὁ Χάρος καταπατῶν ἁμαρτωλὸν ἐκπνέοντα καὶ κρατῶν ῥομφαίαν καὶ πλάστιγγα [7]. Εἰς τὴν πίστιν αὐτήν, ἡ ὁποία θὰ ἦτο διαδεδομένη εἰς τὸν λαόν, στηρίζεται καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Φαίδωνος Κουκουλὲ δημοσιευθεῖσα μαρτυρία τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου (12 αἰ.) κατὰ τὴν ὁποίαν «Ἡ καθωμιλημένη γλῶσσα τὸν

---

[1] Περὶ ὑπομονῆς· ἴδε Λουκᾶτον, σ. 43, ἀρ. 3. Πρβλ. καὶ μαρτυρίαν Θεοφυλάκτου, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (τέλος 11ου καὶ ἀρχαὶ τοῦ 12 αἰ.), εἰς Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴν μυθολογίαν, Β΄, 1874, σ. 304.

[2] Migne, 65, 200.

[3] Migne, 111, 724 B, 725A΄.

[4] Σπ. Παπαδοπούλου, Ἁγιασματάριον τὸ μέγα, Ἐνετίῃσιν 1779, σ. 208.

[5] Ἔνθ' ἀν., σ. 210. Κατὰ δοξασίαν σήμερον εἰς τὴν Θράκην (Τσανδὼ) ἡ ψυχὴ ζυγίζεται ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου μετὰ τὴν ἐκπνοήν. Θρακ. 2 (1929), 139.

[6] Giul. Moravcsik, Il Caronte bizantino. Studi Bizant. e Neoelleni ci III (1931), 63, στ. 33 - 34. Ὁμοίως καὶ ἐκ κώδ. XVII αἰ. (Moravcsik, Ἔνθ' ἀν., σ. 66, στ. 23 - 24. «Ζύγι κρατῶ στὸ χέρι μου ὅλες νὰ τὶς ζυγιάσω | τὶς καλωσύνες πού 'καμες...».

[7] Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Β΄, 1874, σ. 304.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

θανεῖν κινδυνεύοντα ἐλθεῖν εἰς τὰ τοῦ θανάτου λέγει ζυγὰ» ἢ «φησὶν εἰς τὰ τοῦ Ἅδου κεῖσθαι ζυγά» [1]. Ὁ Φαίδ. Κουκουλὲς ὀρθῶς συνδέει ἐνταῦθα τὴν λαϊκὴν αὐτὴν ἔκφρασιν πρὸς τὸν ζυγόν, καθ᾽ ὅσον πράγματι ἡ ψυχὴ ἐκπνέουσα ἀμφιταλαντεύεται ἐπὶ τοῦ ζυγοῦ, σταθμιζομένων ἐπ᾽ αὐτοῦ τῶν ἐν τῇ ζωῇ πράξεων αὐτῆς [2].

Ὅτε ὁ ἀσθενής, ἄφωνος πλέον, εὑρίσκετο εἰς τὰ τοῦ θανάτου ζυγά, ἤτοι εἰς τὰς τελευταίας πνοάς, οἱ οἰκεῖοι αὐτοῦ ἀνέστελλον τοὺς θρήνους· Ἐπεβάλλετο ἄκρα σιωπή, διότι ὑπῆρχε, φαίνεται, εἰς τὸν λαὸν ἡ ἰδέα ὅτι οἱ θρῆνοι ταράσσουσι τὸν ἑτοιμοθάνατον καὶ οὕτως ἐμποδίζεται οὗτος νὰ ἐκπνεύσῃ.

Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου τῆς σιωπῆς, λέγει ὁ Γρηγόριος Νύσσης, (Μακρίνα, σ. 985D) ὅτι μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς Μακρίνης «καὶ τὴν ἀκοὴν διὰ τῆς γοερᾶς τῶν παρθένων οἰμωγῆς περιηχούμην. τέως μὲν γὰρ ἐν ἡσυχίᾳ διεκαρτέρουν καὶ τῇ ψυχῇ τὴν ὀδύνην ἐγκατακλείουσαι, τὴν τῆς οἰμωγῆς ὁρμὴν τῷ πρὸς αὐτὴν φόβῳ κατέπνιγον». Εἰς τὸν βίον τῆς ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.) ἀναφέρεται ὅτι αὕτη πνέουσα τὰ λοίσθια καὶ μὴ δυναμένη νὰ ἐκπνεύσῃ, ἕνεκα τῶν θρήνων τῆς πλησίον ἱσταμένης μοναχῆς, εἶπε: «Τί ὀδυνᾷς με, ἀδελφή; ἄφες ἀναπαύσασθαί με ὅτι ἐκλείπω» [3]. Περὶ τῆς διαδόσεως τῆς δοξασίας ταύτης εἰς τὸν λαὸν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, πλὴν τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ἔτι ὑπάρχει αὕτη [4], ἐμφαίνει καὶ ἡ σύστασις τῆς σιωπῆς, ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ· «Ἡσυχάσατε δή, ἡσυχάσατε, τῷ κειμένῳ λοιπὸν ἠρεμήσατε· ἠρεμήσατε θόρυβον λύσαντες, καὶ τὸ μέγα μυστήριον βλέψατε· φοβερὰ γὰρ ἡ ὥρα· σιωπήσατε, ἵνα μετ᾽ εἰρήνης ἡ ψυχὴ ἀπέλθῃ· εἰς ἀγῶνα γὰρ μέγαν συνέχεται...» [5].

Ἡ δοξασία αὐτὴ ἀπαντῶσα εἰς πολλοὺς λαοὺς καὶ δὴ καὶ εἰς πρωτογόνους [6], ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Πλά-

---

[1] Φαίδ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, τόμ. Α´ 1950, σ. 483. Πρβλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 6.

[2] Ἡ κρίσις τῆς ψυχῆς συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴν ἔξοδον αὐτῆς ἐκ τοῦ βίου. Ἴδε Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 82). Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἕλλησι, 1939, σ. 30.

[3] AS, Mart. 2, 926 (κεφ. 36).

[4] B. Schmidt, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 284. Σπ. Συγκολλίτης, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 388. Κ. Παπαϊωαννίδου, Λαογραφικὰ Σωζοπόλεως, Θρᾳκικὰ 19 (1944), 280. «Τὸν πνέοντα τὰ λοίσθια στρέφουν πρὸς ἀνατολάς, ἀποφεύγοντες τοὺς μεγαλοφώνους κλαυθμοὺς «ξεφωνητά», ἵνα μὴ «ἀγγελοκόψουν τὸν ψυχορραγοῦντα».

[5] Ἰωάνν. Μαρτίνου, Εὐχολόγιον τὸ μέγα. Ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 483.

[6] Rohde, Psyche[3] I, 223, σημ. 2. P. Geiger, Tod ἐν Handwört. d. deutsch. Abergl. VIII, 979. Παρὰ τοῖς πρωτογόνοις τοῦ Nord - Neumeklenburg ἀπαγορεύεται μετὰ τὸν θάνατόν τινος νὰ ἀστειεύεται τις ἢ νὰ ὁμιλῇ μεγαλοφώνως ἢ νὰ γελᾷ ἐκ τοῦ φόβου μὴ ὀργισθῇ ὁ προστάτης δαίμων τοῦ ἀποβιώσαντος «big fellow man». Zeitschr. f. Ethnologie, 72 (1940), 12.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

των (Φαίδων 117d-e) λέγει ὅτι, ὅτε ὁ Σωκράτης ἔπιε τὸ κώνειον καὶ εὑρίσκετο εἰς τὰς τελευταίας τοῦ βίου του στιγμάς, οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἐξετράπησαν εἰς θρῆνον. Ὁ Σωκράτης, ἐπεμβαίνων, παρατηρεῖ εἰς αὐτούς: «οἷα ποιεῖτε, ὦ θαυμάσιοι. Ἐγὼ μέντοι οὐχ ἥκιστα τούτου ἕνεκα τὰς γυναῖκας ἀπέπεμψα, ἵνα μὴ τοιαῦτα πλημμελοῖεν· καὶ γὰρ ἀκήκοα ὅτι ἐν εὐφημίᾳ χρὴ τελευτᾶν. Ἀλλ' ἡσυχίαν τε ἄγετε καὶ καρτερεῖτε».

Τὸ ἔθιμον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων δοξασίας κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ χθόνιοι δαίμονες καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν ταράσσονται ἐκ τῶν θρήνων. Σχετικῶς μαρτυρεῖ ὁ Στοβαῖος (Ἀνθολ. 44, 80, σ. 183, 15): «χρὴ δὲ τῶν τελευτώντων ἕκαστον τιμᾶν μὴ δακρύοις μηδὲ οἴκτοις... ὡς ἀχαριστίας οὔσης πρὸς δαίμονας χθονίους λύπης ὑπὲρ τὸ μέτρον γιγνομένης» [1].

Ἡ πίστις αὕτη συνεχίσθη διὰ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων μέχρι τῆς σήμερον. Οὕτω πιστεύει ὁ λαός, ὅτι οἱ γοεροὶ θρῆνοι «ἀγγελοκόβουν» [2] τὸν ψυχορραγοῦντα, ἤτοι ἀποδιώκουν τὸν ἄγγελον, ὅστις μέλλει νὰ παραλάβῃ τὴν ψυχήν, παρατείνοντες οὕτω τὴν ἀγωνίαν αὐτοῦ ἢ ἄλλως ἀναγκάζουσι τὴν ψυχὴν νὰ παραμένῃ ἐν τῷ σώματι ἐπὶ περισσότερον χρόνον.

Αἱ ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν εἰδήσεις ὁμιλοῦσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, περὶ παραλαβῆς τῆς ψυχῆς ὑπὸ ἀγγέλων [3]. Οὕτω τοῦ ὁσίου Νικήτα (9 αἰ.) ἡ ψυχὴ «τοῖς ἐλθοῦσιν ἀγγέλοις συνεξεδήμησεν» [4], ὁ δὲ ὅσιος Πλάτων (9 αἰ.) «ἠρεμαίᾳ τῇ κινήσει τοῦ σώματος... παρέδωκε τὴν ἁγίαν ψυχὴν τοῖς ἀπάγουσιν αὐτὴν ἁγίοις ἀγγέλοις πρὸς τὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης» [5]. Καὶ παλαιότερον, τὸν 7ον αἰῶνα, ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος λέγεται· «καὶ ὅταν ἀπὸ τῆς γῆς ἕως τοῦ οὐρανοῦ ἡ ἀθλία μου ψυχὴ λογοθετουμένη ἔσηται, παρὰ μίαν αὐτῆς οἱ ἅγιοι ἄγγελοι ἵστανται καὶ οὐ βοηθοῦσιν αὐτῇ, εἰ μὴ αἱ ἀρεταὶ αὐτῆς» [6].

---

[1] Ἴδε ἔτι ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Rohde, Psyche[8], I, 223, σημ. 2. M. Nilsson, Gesch. d. griech. Religion I, 1941, σ. 676, ἴδε καὶ βυζαντινὰς εἰς Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίον Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 96-99). Fr. J. Dölger, Antike und Christentum, 2 (1930), 3.

[2] Ἐλπιν. Σταμούλη-Σαραντῆ, Ἀπὸ τὰ ἔθιμα τῆς Θράκης (Σάκκων (Τσανδώ)). Θρακικὰ 2 (1929), 131. Κ. Παπαϊωαννίδου, Ἔνθ' ἀν.

[3] Περὶ τούτου μαρτυροῦσι καὶ ἄλλαι ἐκκλησιαστικαὶ πηγαί, ὡς οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας κ.ἄ., ἴδε καὶ ἀνωτ. σ. 95 κἑξ. Βλ. ἔτι Γρηγόριον Θεολόγον, Migne, 36, 601A. Μακάριον τὸν Αἰγύπτιον, Migne, 34, 225B καὶ Κουκουλέν, σ. 7.

[4] Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν. AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48).

[5] Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου ἡγουμ. τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα. AS, April. 1 (σ. XLVI, κεφ. 42). Βλ. καὶ Βίον τοῦ ὁσίου Νικολάου ἡγουμ. τῆς εὐαγεστάτης μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.), Migne, 105, 916B, 921c. Fr. J. Dölger, Sol Salutis, 1925, σ. 228, σημ. 5.

[6] Ἔκδ. H. Gelzer, σ. 82. Πρβλ. καὶ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Παραλλήλως πρὸς τοὺς ψυχοπομποὺς τούτους ἀγγέλους, ἐμφανίζεται ἐνίοτε εἷς μόνον ἄγγελος πρὸς παραλαβὴν τῆς ψυχῆς [1]. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ὁ ἀποθνήσκων ἔβλεπε τὸν φύλακα αὐτοῦ ἄγγελον, ὅστις παρελάμβανε τὴν ψυχήν του [2]· μετὰ τὴν ἐκπνοὴν δὲ τῆς ψυχῆς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας Μακάριος, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ἐπεμελεῖτο οὗτος τῆς ταφῆς τοῦ σώματος [3].

Ἡ πίστις περὶ δαίμονος φύλακος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁδηγοῦ αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸν Ἡράκλειτον: «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων» [4]. Ὁ ἑκάστου δαίμων, ὡς λέγει ὁ Πλάτων (Φαίδ. 107d - 108b), ὁδηγεῖ καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν τὴν ψυχὴν εἰς τὸν τόπον τῆς κρίσεως, ἀπ᾽ ὅπου κατόπιν θὰ μεταβῇ αὕτη εἰς τὸν Ἅδην. Αἱ ἰδέαι αὗται περὶ τοῦ δαίμονος φύλακος, στηριζόμεναι εἰς τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ [5], ἐγένοντο κατόπιν δεκταὶ καὶ ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅστις ἐδέχθη τὸν δαίμονα τοῦτον ὡς ἄγγελον φύλακα ἑκάστου χριστιανοῦ [6]. Οὕτω κατὰ τὴν διδασκαλίαν Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου (τέλη τοῦ 4ου αἰ.) λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ἄγγελον «παρὰ τοῦ Θεοῦ πρὸς φυλακὴν καὶ σκέπην τοῦ ὄντος ὧδε ἀνθρώπου» [7]. Ὁ ἄγγελος οὗτος δίδεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος: «ὁ ἄγγελος ὁ ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος δοθεὶς αὐτῷ εἰς παραφυλακήν...» [8].

Ἐκ τῶν πολλῶν λέξεων καὶ ἐκφράσεων πρὸς δήλωσιν τοῦ θανάτου, ἀπαντῶσιν εἰς τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα πλὴν τῶν λέξεων *ἀποθνήσκω* καὶ *θάνα-*

(4 αἰ.), Διηγήσεις ἐν Migne, 34, 225Β. Οἱ ἄγγελοι, ὁδηγοὶ τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, ἀπαντῶσιν καὶ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ εἰς ψυχορραγοῦντας, ἴδε ἀνωτ. σ. 95 - 96.

[1] Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Μέρ. Β΄, 1874, σ. 302, 306.

[2] Βλ. Κουκουλέν, σ. 7.

[3] «Ἦν γὰρ ἀσχολούμενος περὶ τῆς ταφῆς τοῦ σώματος αὐτοῦ...». Migne, 34, 225Β.

[4] Fr. Phil. Gr. I, 324, 68 (Mullach.). Ἴδε καὶ Πλάτωνος, Συμπόσιον (ἔκδ. Ἰ. Συκουτρῆ, σ. 193*, σημ. 1). Περὶ τοῦ δαίμονος φύλακος τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρει ὁ Πλάτων καὶ εἰς τὴν Πολιτ. Χ 617e, 620d καὶ εἰς τοὺς Νόμους, ε΄ 730a, θ΄ 877a.

[5] Καὶ ὁ Ἡσίοδος, Ἔργα καὶ Ἡμέραι 123, διακρίνει δαίμονας φύλακας θνητῶν ἀνθρώπων.

[6] Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Μέρ. Β΄, 1874, σ. 493 κἑξ. G. N. Hatzidakis, Ἄγγελος und Verwandtes, (Sitzungsb. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Ph.-hist. kl. Bd. 173 (1913), Heft 2, σ. 4).

[7] Migne, 34, 221.

[8] Αὐτόθι, σ. 225Β. Διεξοδικώτερον περὶ τοῦ ἀγγέλου φύλακος λέγεται ἐν τῷ βίῳ Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ (10 αἰ.), Anal. Boll. 11 (1892), 61 (ἔκδ. H. Delehaye) καὶ ἐν τῷ βίῳ Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου (11 - 12 αἰ.), Νέον Ἐκλόγιον, σ. 228β.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

τος, καὶ αἱ λέξεις καὶ ἐκφράσεις: *τελευτῶ καὶ τελευτή, ἀναλύω καὶ ἀνάλυσις*[1], *ἐκδημῶ καὶ ἐκδημία*[2], *κοιμῶμαι καὶ κοίμησις*[3], *μεθίσταμαι καὶ μετάστασις*[4], *ἀναπαύομαι καὶ ἀνάπαυσις*[5], *ἐκψύχω*[6], *καμμύω τοὺς ὀφθαλμούς*[7], *καταλύω τὸν βίον καὶ μεταλλάσσω τὸν βίον*[8], *ἐξέρχομαι τοῦ βίου*[9], *ἔξοδος*[10], *τελειοῦμαι*[11], *τὰ ἐξιτήρια*[12], *τὰ κοινὰ πράττω*[13], *τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων τέλος*[14], *τὸ ἀνθρώπινον*[15] κ.ἄ.

---

[1] Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης (3 αἰ.). Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, σ. 79. Μαρτύριον ἁγίας Αἰκατερίνης (J. Viteau, Passions des Saintes Ecaterine etc., σ. 26, κεφ. 4). Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48). Βίος Εὐσεβίου Ἀλεξανδρείας (5 αἰ.), Migne, 82, 308D. Μαρτύριον ἁγίου Πατρικίου ἐπισκ. Προύσης, AS, April. 3 (σ. LV, κεφ. 6). Βίος ἁγ. Δημητριανοῦ (9 αἰ.) (ἔκ. H. Grégoire), Byz. Zeitsch. 16 (1907), 232, στ. 531. Βίος ἁγ. Θεοδώρας. W. Regel, Anecd. Byz-russ., σ. 16-17, στ. 29 κἑξ. καὶ στ. 7 κἑξ.

[2] H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος (7 αἰ.), Anal. Boll. 45 (1927), 62, στ. 1 καὶ σ. 67, στ. 34. Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48). Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου. Migne, 114, 1268A.

[3] Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος, Ἔνθ' ἀν., σ. 62, στ. 9. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ μεγάλου, Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, σ. 11. Βίος ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.), AS, Mart. 2, 927, κεφ. 37. Βίος τοῦ ἁγίου ἀρχιμανδρ. Δαλμάτου (5 αἰ.), BE, σ. 148α. Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), Ἔνθ' ἀν., σ. XXVII (κεφ. 48).

[4] Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Ἔνθ' ἀν., σ. 11.

[5] Βίος τῶν ὁσίων Παύλου τοῦ ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 377, στ. 21 κἑξ.

[6] Μαρτύριον ἁγίου Φωκᾶ (2 αἰ.), AS, Julii 3, 616 (κεφ. 19). Βίος καὶ μαρτύριον ὁσίας Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 875 (κεφ. 33). Βίος Ἰγνατίου Πατρ. Κων)πόλεως (9 αἰ.), Migne, 105, 565B.

[7] Βίος Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Migne, 47, 61. Καὶ σήμερον λέγεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ περὶ τοῦ ἀποθανόντος ὅτι «ἐκάμυσε τὰ μάτια του» ἢ «ἔκλεισε τὰ μάτια του».

[8] Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου (13 αἰ.), Λόγος εἰς τὸν ἅγιον ἱερομ. Θεοδόσιον, Migne, 140, 897C-D.

[9] Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 25D, 35C. Ἰ. Μόσχου, Λειμών, Migne, 87, 2881C.

[10] Μακρίνα, σ. 984B. Βίος ὁσ. Λουκᾶ τοῦ Στυλίτου (5 αἰ.), Anal. Boll. 28 (1909), σ. 43, στ. 27. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 81, 7 καὶ σ. 83, 13). Μαρτύριον τῶν ἁγίων Πατέρων ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 5, κεφ. 29). Βίος ὁσ. Θεοφάνους (ἔκδ. C. de Boor, σ. 24, στ. 14-15). Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XLVI, κεφ. 42).

[11] Βίος ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.), Ἔνθ' ἀν., σ. 926, κεφ. 36.

[12] Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Iszwestija 13 (1908), 211, στ. 4-5.

[13] SEC, σ. 829, στ. 13 κἑξ. «τὰ κοινὰ πράττειν».

[14] Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 3 κἑξ.).

[15] Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ, Migne, 93, 1685C.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Γ' ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΗΝ

α') Αἱ πρῶται περὶ τοῦ νεκροῦ φροντίδες.

Κατ' ἔθος, ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος παραδεδομένον[1], ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκπνοὴν οἱ οἰκεῖοι ἀνέκλινον τὸν νεκρὸν ἐπὶ *κλίνης*[2], συνήθως χαμηλῆς, ἡ ὁποία εἰς τοὺς βίους τῶν ἁγίων λέγεται καὶ *χαμεύνιον*[3] ἢ *σκαμνίον*[4], καὶ ἐσχημάτιζον αὐτὸν νεκρικῶς. Ἀκολούθως ἔκλειον τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα· «καθαιροῦντες τε ὀφθαλμοὺς καὶ στόματα συγκλείοντες» κατὰ τὸν Εὐσέβιον (Ἐκκλησ. ἱστορ. VII, 22, 9.). Ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει περὶ γυναικὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἥτις τοῦ τελευτήσαντος «τοὺς ὀφθαλμοὺς ἰδίαις χερσὶν ἐκάμμυσεν»[5].

Σύνηθες φαινόμενον ἐπὶ τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ ἄλλων ὁσίων καὶ εὐσεβῶν χριστιανῶν ἦτο, νὰ σχηματίζωσιν ἑαυτοὺς νεκρικῶς πρὸ τῆς τελευτῆς καὶ νὰ ἔχωσι μετ' αὐτὴν κεκλεισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα, ὥστε οὕτω νὰ μὴ ἔχωσιν ἀνάγκην τῶν πρώτων τούτων εἰς τὸν νεκρὸν περιποιήσεων. Σημειώνομεν ἐνταῦθα μαρτυρίαν ἐκ τοῦ θανάτου τῆς Μακρίνης, ὅτι μετὰ τὴν ἐκπνοὴν αὐτῆς «οὐδὲ γὰρ τῶν ἐπανορθούντων οἱ ὀφθαλμοὶ προσεδέοντο· καθάπερ ἐπὶ τοῦ κατὰ φύσιν γίνεται ὕπνου, τοῖς βλεφάροις εὐκόσμως διειλημμένοι, τὰ χείλη προσφυῶς μεμυκότα καὶ αἱ χεῖρες εὐπρεπῶς ἐπανακλιθεῖσαι τῷ στήθει, πᾶσα ἡ τοῦ σώματος θέσις αὐτομάτως κατὰ τὸ εὔσχημον ἁρμοσθεῖσα, οὐδὲν τῆς τῶν κοσμούντων χειρὸς ἐπεδέετο»[6]. Ἡ δὲ ὡς μοναχὸς ἀποβιώσασα ἐν Αἰγύπτῳ Ἀναστασία ἡ πατρικία «ποιεῖ εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ σταυρὸν καὶ λέγει... καὶ οὕτως παρέδωκεν τὴν ψυχήν»[7].

---

[1] Ἴδε Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer², München, 1893, σ. 219. Rohde³, I, 218-219. Βουλόδημον, σ. 363-364. Blümner, σ. 483. Petrakakos, σ. 6-7.

[2] Μαρτύριον Πέτρου Ἀλεξανδρείας (ἐκδ. J. Viteau, σ. 81).

[3] Μακρίνα, σ. 984B.

[4] H. Usener, Legenden der heil. Pelagia, Bonn, 1879, σ. 15, στ. 20 κἑξ. Βίος καὶ μαρτύριον ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27 § 32. Εἰς κώδικα ἐκ τοῦ XVII αἰῶνος φέρεται ὅτι οἱ ἁμαρτωλοὶ εἰς τὴν κόλασιν «κεῖνται ὡσεὶ νεκροὶ εἰς τὰ κλινάρια αὐτῶν», A. Delatte, Anecd. Athen. I, 282, στ. 36.

[5] Migne, 47, 61, στ. 35-36. Βλ. περὶ τοῦ ἐθίμου: Βίον ἁγίου Νικολάου ἀρχιμανδρ. τῆς ἁγίας Σιών, Anrich, I, 53, στ. 7 κἑξ. H. Delehaye, Βίον Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κἑξ. Ἄλλαι μαρτυρίαι καὶ παρὰ Καλλινίκῳ, σ. 200-201. ΛΣ, Γ', 325-326, σημ. 8. Κουκουλέ, σ. 7-8. Λουκάτῳ, σ. 46.

[6] Μακρίνα, σ. 985c. Βλ. καὶ Βίον ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 5 «καὶ τὰ βλέφαρα εὐφυῶς μεμυκότα».

[7] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 3, στ. 20 κἑξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Αἱ ἐνέργειαι αὐταί, ἀρχαιόταται ὡς ἔθος εἰς τὸν λαόν, νομίζω ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχεγόνου λαϊκῆς πίστεως, καθ' ἣν ὁ θάνατος παραλληλίζεται πρὸς τὸν ὕπνον [1], ὡς ἐκ τούτου δὲ πρέπει, ὅπως κατὰ τὸν ὕπνον, οὕτω καὶ κατὰ τὴν τελευτήν, νὰ εἶναι κεκλεισμένοι οἱ ὀφθαλμοί. Ἐπίσης ἐκλείετο καὶ τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, ἵνα μή, μετὰ τὴν ἔξοδον δι' αὐτοῦ τῆς ψυχῆς [2], εἰσέλθη εἰς τὸ ἐγκαταλειφθὲν σῶμα ἄλλο πνεῦμα, συνήθως κακοποιὸν (διάβολος), ἢ ἐκ δευτέρου ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ [3].

Εἰς τὴν πίστιν αὐτὴν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς εἰσόδου πονηροῦ πνεύματος εἰς τὸν ἄνθρωπον, διαδεδομένην εὐρέως καὶ εἰς τὸν λαόν, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τήν, ὡς ἀνωτέρω, σφράγισιν διὰ τοῦ σταυροῦ τοῦ στόματος τῆς Ἀναστασίας τῆς πατρικίας προτοῦ αὕτη ἐκπνεύση, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ σταυρὸς ἦτο σύμβολον φυγαδεύσεως τῶν δαιμόνων [4].

Αἱ πρῶται αὐταὶ περὶ τοῦ νεκροῦ φροντίδες συνεχίσθησαν ὁμοιοτρόπως καθ' ἅπασαν τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, σήμερον δὲ ἐξακολουθοῦν αὗται νὰ ἀποτελῶσιν εὐσεβὲς καθῆκον τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ ὑπὸ τοῦ λαοῦ γενικῶς ἀνεγνωρισμένον [5], μαρτυρούμενον δὲ ὁμοίως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων [6]. Ἐν τῇ Ὀδυσσ. (ω 296) θεωρεῖται ὡς «γέρας θανόντων» τὸ συγκλείειν τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ἀποβιώσαντος, λέγεται δὲ σχετικῶς περὶ τοῦ ἔθους τούτου καὶ ἐν λ. 426: «χερσὶ κατ' ὀφθαλμοὺς ἑλέειν

---

[1] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits, Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 17, σημ. 1, σ. 271. Rohde, Psyche³, II, 361, 4, 386, 2. M. Nilsson, gesch. d. griech. Relig. I, 1941, σ. 657· ἴδε καὶ ἀνωτέρω σ. 80. Ὁ παραλληλισμὸς παρ' Ἕλλησι τοῦ θανάτου πρὸς ὕπνον ἀπαντᾷ ἤδη παρ' Ἡσιόδῳ, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 116.

[2] Ἴδε Rohde, Psyche³, I, σ. 3. Blümner, σ. 483 (παρὰ Ρωμαίοις). M. Nilsson, Ἔνθ' ἀν., σ. 657.

[3] Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig 1913, σ. 298. Isidor Scheftelowitz, Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker, Giessen 1912, σ. 23-25 καὶ 27, σημ. 1. Παρὰ διαφόροις λαοῖς κλείονται πλὴν τοῦ στόματος καὶ οἱ ρώθωνες καὶ τὰ ὦτα. Παρ' ἡμῖν σήμερον εἰς διάφορα μέρη τίθεται σταυρὸς ἐκ κηροῦ ἢ ἐκ βάμβακος ἐπὶ τοῦ στόματος, ΛΣ, Γ', 325-326, 332, σημ. 8. Ἐν Ἀνασελίτσῃ τῆς Μακεδονίας θέτουσι ἐπὶ τοῦ στόματος κόκκινον μετάξι, Σπ. Συγκολλίτου, ἐν Λαογρ. 11 (1934-1937), 391.

[4] Ὁ Χρυσόστομος (Migne, 49, 396, στ. 32-33) λέγει: «περὶ τὸν σταυρὸν κατεπάλαισε τὸν διάβολον ὁ Χριστὸς» καὶ προσθέτει ἔτι, στ. 52-53 «σταυρὸς τὸ κατὰ τῶν δαιμόνων τρόπαιον, ἡ κατὰ τῆς ἁμαρτίας μάχαιρα, τὸ ξίφος ᾧ τὸν ὄφιν ἐκέντησεν ὁ Χριστός»· βλ. καὶ Ἀνδρ. Ἰ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν, 1945, σ. 34-36.

[5] Petrakakos, σ. 97-98. Anrich, II, 249. Κουκουλές, σ. 7. Λουκάτος, σ. 46.

[6] Βουλόδημος, σ. 363-364. Rohde, Psyche³, I, 218. Κουκουλές, σ. 7.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

σύν τε στόμ᾽ ἐρεῖσαι»[1]. Πλὴν τῶν Ἑλλήνων τὸ ἔθος τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις (Γέν. 46,4) «καὶ Ἰωσὴφ ἐπιβαλεῖ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμούς σου» (=τοῦ Ἰακώβ).

Κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ἀπεδίδετο ὁμοίως τοσαύτη σημασία εἰς τὴν τήρησιν τοῦ νομίμου τούτου, ὥστε πολλοί, προτοῦ ἀποθάνωσιν, ἄφινον εἰδικὰς περὶ τούτου παραγγελίας· ὡς π.χ. ἡ Μακρίνα, ἡ ὁποία ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμίαν, ἵνα τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς συγκλείσῃ ὁ ἀδελφός της Γρηγόριος[2]. Πατὴρ δὲ θρηνῶν τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ἐπιλέγει: «τίς ἀποθανόντα περιστελεῖ;»[3].

Ἐκ τῶν πρώτων ἐνεργειῶν τῶν οἰκείων ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ ἦτο ἀκόμη καὶ ἡ ἔκτασις τῶν ποδῶν αὐτοῦ, ἡ τοποθέτησις τῶν χειρῶν ἐπὶ τοῦ στήθους ἐν σχήματι σταυροῦ «σταυροειδῶς» καὶ ἡ σύσφιγξις τῆς κάτω σιαγόνος πρὸς τὸν σκοπόν, ὅπως μὴ παραμορφωθῇ τὸ πρόσωπον. Ταῦτα πάντα ἐγίνοντο ἐν ὅσῳ τὸ σῶμα διετηρεῖτο ἀκόμη θερμόν. Σχετικῶς λέγεται περὶ τούτου ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) ὅτι «ὑπολαβόντες ὅτι ἐξέλιπεν (=ἐξέπνευσεν) ἐπειρώμεθα τανύειν αὐτῆς τοὺς πόδας»[4]. Παλαιότερον, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀναφέρεται περὶ τῆς Μακρίνης (Μακρίνα, 985Β) ὅτι, μετὰ τὴν ἐκπνοὴν αὐτῆς, εὑρέθησαν «αἱ χεῖρες εὐπρεπῶς ἐπανακλιθεῖσαι τῷ στήθει». «Καὶ τὰς χεῖρας... ὄψει καὶ ταύτας τῇ γαστρὶ προσδεδεμένας καθάπερ τῶν οἰχομένων», λέγει ὁ Χρυσόστομος[5], ὅστις, ὁμιλῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ[6], εἶχε προφανῶς ὑπ᾽ ὄψιν του ἔθιμα τῆς πόλεως ταύτης. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, ἐὰν ἐννοῇ ὁ Χρυσόστομος πρόσδεσιν τῶν χειρῶν ἐν σχήματι σταυροῦ ἤ, τὸ πιθανώτερον καθ᾽ ἡμᾶς, πρόσδεσιν αὐτῶν ἐπὶ τῆς γαστρός.

Πλὴν τῆς νεκρικῆς ταύτης διαθέσεως τοῦ προσώπου, οἱ εὐσεβεῖς χριστιανοὶ καὶ ἰδίᾳ οἱ ἅγιοι Πατέρες, ἐλάμβανον πρόνοιαν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτῶν καὶ περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ σώματος. Οὕτω τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) τὸ λείψανον «οὐκέτι τῶν κοσμούντων ἐδέετο· οἵ τε γὰρ πόδες αὐτῆς ἐκτεταμένοι ὑπῆρχον καὶ αἱ χεῖρες τῷ στήθει ἀμφότεραι προσκεκολλημέναι»[7].

---

[1] Ἴδε ἄλλας ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Βουλοδήμῳ, σ. 363-364 καὶ ΛΣ, Γ΄, 325, σημ. 7. Περὶ τοῦ ἐθίμου παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, ἴδε Blümner, σ. 483. ΛΣ, Γ΄, 325, σημ. 8.

[2] Migne, 46, 985Β.

[3] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Σεβαστιανοῦ, Migne, 116, 796D.

[4] Anal. Boll. 22 (1903), 48, στ. 18 κἑξ.

[5] Ὁμιλία εἰς Ματθ. κζ΄, Migne, 57, 350, στ. 3-5.

[6] Δημ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογία, 1930, σ. 363.

[7] Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 4, ἴδε καὶ Μακρίναν, σ. 985C. Kurtz, Βίον Θεοδώρας (τέλος 9 αἰ.), σ. 41, στ. 13 κἑξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Ὁ ὅσιος Νικήτας (9 αἰ.) ἐν Βιθυνίᾳ «σεμνοπρεπῶς ἐξάρας τοὺς ὁσίους πόδας εἰς χεῖρας Κυρίου τὸ πνεῦμα παρέδωκε»[1]. Ὁμοίως καὶ ὁ ὅσιος Νικόλαος (9 αἰ.), ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, «ἐξάρας τοὺς πόδας καὶ σταυρικῷ τὰς χεῖρας τυπώσας τῷ σχήματι» παρέδωκε τὴν ψυχήν[2]. Περὶ τῆς συσφίγξεως τέλος τῆς σιαγόνος παραθέτομεν ἐνταῦθα μαρτυρίαν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγ. Νικολάου (6 αἰ.) ἀρχιμανδρίτου τῆς ἁγίας Σιὼν καὶ ἐπισκόπου τῆς Πιναρέων πόλεως ἐν Μ. Ἀσίᾳ, καθ' ἥν, μετὰ τὴν ἐκπνοὴν αὐτοῦ, τῶν περιεστώτων τις «συνέστειλε τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον καὶ τὴν κόρην τῶν ὀμμάτων καὶ τὴν ἔνδοξον στήλην τοῦ προσώπου ἔσφιγξεν»[3].

Καθ' ὃν χρόνον παρείχοντο αἱ περιποιήσεις αὐταὶ εἰς τὸν νεκρὸν καὶ ἐσχηματίζετο οὕτω τὸ σῶμα νεκρικῶς, οἱ οἰκεῖοι τοῦ ἀποβιώσαντος καὶ οἱ εὑρισκόμενοι εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ συγγενεῖς καὶ φίλοι, ἰδίᾳ δ' ἐκ τούτων αἱ γυναῖκες, τέως σιωπῶσαι, ἐξέσπων νῦν εἰς θρήνους καὶ κοπετοὺς καὶ γενικῶς εἰς γοερὰς κραυγάς. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης μαρτυρεῖ ὅτι μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς ἀδελφῆς του Μακρίνης (τῷ 379) ἐξέσπασεν ἡ γοερὰ οἰμωγὴ τῶν παρθένων, αἵτινες μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης «ἐν ἡσυχίᾳ διεκαρτέρουν»[4]. Ἐξ ἄλλων σχετικῶν μαρτυριῶν ἐκ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου σημειώνομεν ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς μαρτυρησάσης τῷ 304 ἐν Μεσοποταμίᾳ (Νίσιβις) Φεβρωνίας[5], «πολλῆς οὔσης συγχύσεως καὶ βοῆς, ἤδη δὲ καὶ τῆς ἑσπέρας καταλαβούσης, λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα ἔθηκαν ἐπὶ σκαμνίου»[6].

Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου συνεχιζομένου καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν βυζαντινοὺς χρόνους ἔχομεν σαφεστέραν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μαρίας τῆς νέας, ἥτις ἐγεννήθη καὶ ἔζησεν ἐν Βιζύῃ τῆς Θράκης κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ἐνάτου καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Ἐνταῦθα λέγεται ὅτι αὐτῆς τελευτησάσης[7] ἠγέρθη θρῆνος καὶ κοπετὸς τοῦ τε συζύγου καὶ τῶν προσελθουσῶν γυναικῶν· «τοῦ δὲ θρήνου κατασιγασθέντος ἐπιτάφια λουτρὰ ἡτοιμάζετο»[8].

---

[1] AS, April. 1 (σ. XXII, § 23, σ. XXVII, § 48).

[2] Migne, 105, 921c.

[3] Anrich, I, 54 (κεφ. 78) (ἐκ κώδ. X αἰ.).

[4] Migne, 46, 985D.

[5] Κατὰ τὸν J. Simon, Anal. Boll. 42 (1924), 69 κἑξ., ἴδε καὶ ἐν Byz. Zeitschr. 25 (1925), 441 (βιβλιοκρισίαν), τὸ πρότυπον τοῦ μαρτυρίου τῆς Φεβρωνίας ὑπῆρξε τὸ συριακόν, ἐξ οὗ μετεφράσθη τὸ ἑλληνικὸν συναξάριον.

[6] AS, Junii 7, 28, § 36.

[7] Ὁ βίος συνεγράφη περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος· ἴδε ΒΕ, σ. 295.

[8] ΒΕ, σ. 297β. Ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου ὑπάρχουσιν καὶ εἰς τοὺς βίους: Μαρίας Αἰγυπτίας, AS, April. 1 (σ. XVIII, § 37). Ἁγίου Νικολάου ἀρχιμανδρίτου τῆς ἁγίας Σιών, Anrich, I, 53. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (ἔκδ. H. Lietzmann, σ. 58, στ. 17 κἑξ.).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Περὶ τῆς συνηθείας ταύτης, ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν [1], διαλαμβάνομεν κατωτέρω.

β΄) Περιστολὴ τοῦ νεκροῦ (λοῦσις, σαβάνωμα, στολισμός).

Μετὰ τὸν διὰ τῶν πρώτων τούτων ἐνεργειῶν σχηματισμὸν τοῦ νεκροῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο *λείψανον* [2], ἐπηκολούθει ἡ λοῦσις αὐτοῦ καὶ ἡ ἄλειψις διὰ μύρων, ἔπειτα δὲ ἡ κυρίως περιστολή, ἤτοι ἡ ἔνδυσις καὶ ὁ στολισμός [3].

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία υἱοθέτησεν ἀπὸ τῆς πρώτης συστάσεως αὐτῆς τὸ λουτρὸν τοῦ νεκροῦ (Πράξ. Ἀπ., Θ΄ 37), τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τότε λαϊκὸν νεκρικὸν ἔθιμον, γνωστὸν οὐ μόνον εἰς τοὺς Ἕλληνας ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων (Ἰλ. Η 425. Σ 343-350. Ω 582. Ὀδυσσ. ω 44 - 45, 189) [4] ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺ Ρωμαίους καὶ εἰς πλῆθος ἄλλο λαῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν ἐκ τῶν σημερινῶν καὶ παλαιοτέρων χρόνων [5].

Περὶ τῆς πλύσεως τοῦ νεκροῦ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, ὡς λαϊκοῦ ἐθίμου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔχομεν μαρτυρίαν ἐκ τῶν μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος τοῦ ἁγίου Διονυσίου [6], κατόπιν δὲ καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν ὡς ἔθους γενικοῦ πλέον εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον [7]. Αἱ σχετικαὶ ἁγιολογικαὶ εἰδήσεις μαρτυροῦσι ὅτι *ἔλουον, ἔπλυνον* ἢ *ἀπέπλυνον* τὸν νεκρὸν [8] διὰ καθαροῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον

---

[1] Μ. Λιουδάκη, Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη, ΕΕΚΣ Β΄ (1939), 405.

[2] Usener, Θεοδ., σ. 94, στ. 4. Μαρτύριον ἁγίου Βικεντίου, ΜΑ, σ. 231. Βίος ἁγίας Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9. SEC, σ. 553, στ. 14 κἑξ. κ.ἀ.

[3] «Ὕδασι καθαροῖς τὰ σώματα καὶ πολλῷ πρότερον τοῖς δάκρυσι πλύνασα καὶ... αἰδοῖ πάσῃ τιμίως αὐτὰ περιστείλασα» Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἰνδοῦ καὶ Δόμνας ἐν Νικομηδείᾳ, Migne, 116, 1080Β, ἴδε καὶ Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστινῶν ἁγίων, σ. 80. Βλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 200 - 201.

[4] Βλ. καὶ Rohde, Psyche³, I, 23. Iwan von Müller, Ἔνθ' ἀν., σ. 219. Βουλόδημον, σ. 364 - 365.

[5] Ἴδε P. Sartori, Das Wasser im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 18 (1908), 363. Ν. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β΄, 1921, σ. 273, σημ. 4.

[6] Καλλίνικος, σ. 200 - 201.

[7] Καλλίνικος, σ. 200 - 201. Petrakakos, σ. 98. Κουκουλές, σ. 8. Λουκᾶτος, σ. 47.

[8] Μαρτύριον ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 28, § 35 «λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα». Βίος Μαρκιανοῦ, ΒΕ, σ. 276β «καὶ ἔλουε καὶ ἐνέδυε», ἴδε καὶ σ. 277α (κεφ. ιγ΄). Βίος Μαρίας τῆς νέας, ΒΕ, σ. 297β «ἐπιτάφια λουτρά». Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἰνδοῦ καὶ Δόμνας, Migne, 116, 1080Β. Βίος ἁγίας

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ὡς ἀναφέρεται εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἀποδίδοντα ἔθιμα τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἐν Κωνσταντινουπόλει [1], ἦτο θερμόν [2].

Ἡ συνήθεια αὐτη τῆς λούσεως τοῦ νεκροῦ, ἡ ὁποία πιστεύω ὅτι θὰ εἶχεν εὐρεῖαν διάδοσιν, ἀφοῦ καὶ σήμερον ὑπάρχει [3], ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ρωμαίους [4], καὶ παλαιότερον ἔτι κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους (Ἰλ. Σ 343 - 350).

Ἡ πλύσις ἐγίνετο εἰς ὅλον τὸ σῶμα, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσ. Βαρθολομαίου τοῦ νέου ἐν Κρυπτοφέρρῃ (ἀρχομένου τοῦ 11 αἰ.): «Λοῦσαι τοίνυν αὐτὸν τὸ ἐπιτάφιον προθυμηθέντων, ὡς τὸ ὕδωρ αὐτῷ ἔβαλον καὶ περιστρέφειν ἔνθεν κἀκεῖθεν ἐπειρῶντο...» [5]. Κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους ἡ πλύσις ἐπὶ ἱερωμένων καὶ μοναχῶν ἐγίνετο εἰς ὡρισμένα μόνον μέρη τοῦ σώματος (Κουκουλές, σ. 8) [6].

Ἀφοῦ διὰ τοῦ λουτροῦ ἐκαθαίρετο τὸ σῶμα, ἠλείφετο τοῦτο κατόπιν διὰ μύρων. Οὕτω μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς ὁσίας Μαρίας, τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου, «λαβόντες οἱ ἀδελφοὶ τὸ ἅγιον λείψανον τῆς ὁσίας Μαρίας καὶ μυρίσαντες ἀπήγαγον ἐν Ἱεροσολύμοις» [7]. Ἐν Παλαιστίνῃ γυνή τις, τῆς ὁποίας ἀπεβίωσε τὸ τέκνον «τὸ ποθεινὸν ἐκεῖνο σωμάτιον λαμπρὰ ἀλειψαμένη καὶ περιβαλοῦσα τῷ μάρτυρι παρατίθεται» [8]. Παλαιότερον μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος ὅτι, παρὰ τὸν μυρισμόν, ἐγίνετο καὶ ἐπίχυσις ἐλαίου [9], εἰς δὲ

Μαρίας τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου (ἔκδ. L. Clugnet, Paris 1905, σ. 38, στ. 14 κέξ.) «καὶ ἦλθον ἀποπλῦναι αὐτόν». Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ, Migne, 93, 1744D. Βίος Μαρκιανοῦ, ΑΙΣ, 4, 269, § 13 καὶ Migne, 114, 449c.

[1] Ἴδε Σωκρ. Κουγέαν, ἐν Λαογρ. Γ' (1911), σ. 278 καὶ 289 καὶ J. Tostoi εἰς Byzantion III (1926), 53.

[2] Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia græca sacra, 1909, σ. 52, στ. 10 κέξ. «καὶ τὸ θερμὸν ὕδωρ πρὸς τὸ καταπλῦναι αὐτήν».

[3] ΛΣ, Γ', σ. 326, σημ. 3.

[4] Ἴδε Βουλόδημον, σ. 364 - 365. ΛΣ, Γ', 326, σημ. 4 καὶ Blümner, σ. 484 ἔνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

[5] Migne, 127, 496c.

[6] Ἡ συνήθεια αὐτη ἐπικρατεῖ καὶ σήμερον παρὰ τῷ λαῷ. Λουκᾶτος, σ. 48 - 49. Σπ. Συγκολλίτης, Ἔνθ' ἀν., Λαογρ. 11 (1934 - 1937), 391 κ.ἄ.

[7] Βίος ἁγίας Μαρίας τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου (ἔκδ. L. Clugnet, Paris 1905, σ. 38, στ. 26 κέξ.), ἴδε καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Migne, 115, 353c.

[8] Migne, 115, 1157c-D. Ἴδε ἔτι μαρτυρίας ἐξ ἁγιολογικῶν πηγῶν εἰς: Βίον τῶν ὁσίων Παύλου ἐπισκ. καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 377, στ. 26 κέξ., σ. 378, στ. 1 κέξ. Μαρτύριον Πέτρου Ἀλεξανδρείας (ἔκδ. J. Viteau, σ. 83) καὶ παρὰ Κουκουλέ, σ. 9.

[9] Ἴδε Λουκᾶτον, σ. 47, 11.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

τὸ μαρτύριον τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος ἐν Ἀμασείᾳ τοῦ Πόντου, φέρεται καὶ ἡ δι᾽ οἴνου ἐπάλειψις: «οἴνῳ τε καὶ μύροις ὑπαλείψασα»[1].

Ὁ ἀρωματισμὸς τοῦ νεκροῦ, ἔθος ἑλληνικὸν καὶ ρωμαϊκόν[2], συνηθίζετο ἐπίσης καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις[3], ἡ ἐνίσχυσις δὲ τοῦ ἐθίμου τούτου ὡς νεκρικοῦ εἰς τὸν ἀσπασθέντα τὸν χριστιανισμὸν ἑλληνικὸν κόσμον, νομίζω ὅτι, πλὴν τῆς ἐκ παραδόσεως ἀσκήσεως αὐτοῦ[4], ὀφείλεται ἔτι καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἐπαλείψεως τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ διὰ μύρων κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν συνήθειαν (Ἰ ω ά ν ν., ιθ' 40).

Περὶ τῆς λούσεως τοῦ νεκροῦ ὁ καθηγ. Φαίδων Κουκουλὲς (σ. 8) παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι αὕτη ἀπεσκόπει ἀρχικῶς εἰς τὴν κάθαρσιν τοῦ μεμολυσμένου θεωρουμένου νεκροῦ.

Ὁ νεκρὸς κατ᾽ εὐρύτατα διαδεδομένην εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς δοξασίαν θεωρεῖται μεμολυσμένος ἐκ τῶν δαιμόνων τοῦ θανάτου. Εἰς τὸν εἰς κατωτέραν βαθμίδα πολιτισμοῦ εὑρισκόμενον ἄνθρωπον, ὅστις ἀγνοεῖ τὰ αἴτια τῶν νόσων καὶ τὸν ἐξ αὐτῶν ἢ τὸν φυσικὸν θάνατον, ὑπάρχει ἡ πίστις ὅτι τὰ κακὰ εἰς αὐτὸν ὡς καὶ ὁ θάνατος συντελοῦνται ὑπὸ δαιμόνων ἐχθρικῶς πρὸς αὐτὸν διακειμένων[5] ἢ ὑπὸ πνευμάτων, ψυχῶν νεκρῶν, αἱ ὁποῖαι περιΐπτανται ἐν τῷ ἀέρι καὶ εἶναι δυσηρεστημέναι κατ᾽ αὐτοῦ[6].

Κατὰ ταῦτα τὸ νεκρὸν σῶμα νομίζεται μεμολυσμένον ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ δαίμονος τοῦ θανάτου καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ καθαρθῇ τοῦτο, τὸ μὲν πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἐπ᾽ αὐτοῦ κακοποιῶν πνευμάτων καὶ προετοιμασίαν του διὰ τὴν ταφήν, τὸ δὲ καὶ πρὸς προστασίαν τῶν ἐπιζώντων οἰκείων καὶ τῶν

---

[1] H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires, Paris 1909, σ. 146, στ. 19 κἑξ., ἴδε καὶ σ. 135, στ. 6 κἑξ. Περὶ τοῦ καθαρμοῦ σήμερον τοῦ νεκροῦ δι᾽ οἴνου, βλ. ΛΣ, Γ', 326. Λ ο υ κ ά τ ο ν, σ. 48.

[2] Λ ο υ κ ι α ν ο ῦ, Περὶ πένθ. 11· ἴδε καὶ Β ο υ λ ό δ η μ ο ν, σ. 365. B l ü m n e r, σ. 484.

[3] Ἰωάνν. ιθ', 40· ἴδε καὶ Κ α λ λ ί ν ι κ ο ν, σ. 202. Κ ο υ κ ο υ λ έ ν, σ. 8.

[4] Δὲν ἔχει δίκαιον ὁ Κ α λ λ ί ν ι κ ο ς, σ. 202, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ ἀρωματισμὸς τοῦ νεκροῦ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἔχει ἑβραϊκὴν τὴν προέλευσιν.

[5] J. F r a z e r, Le bouc émissaire. Traduct. franç. par Pierre. S a y n, Paris 1925, σ. 64 κἑξ. L u c i e n L é v y - B r u h l, Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive, Paris 1931, σ. 168 - 172. M. N i l s s o n, Gesch. d. griech. Religion, I, 1941, σ. 42. A l f r e d J e r e m i a s, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig 1913, σ. 297 - 298, ἴδε καὶ ἀνωτέρω σ. 79.

[6] L. R a d e r m a c h e r, Das Jenseits im Mythos der Hellenen, Bonn 1903, σ. 110. Εἰς τὰ σχόλια εἰς Εὐριπίδου Ἄλκηστιν 1140 (ἐκδ. Schwartz, II, 223 - 224) λέγεται: «φασὶ γὰρ καὶ τοὺς νεκροὺς δαίμονας». Οἱ νεοπυθαγόρειοι (Δ ι ο γ έ ν ο υ ς Λ α ε ρ τ ί ο υ, VIII, 32) ἐδίδασκον: «εἶναι τε πάντα τὸν ἀέρα ψυχῶν ἔμπλεων· καὶ τούτους δαίμονάς τε καὶ ἥρωας νομίζεσθαι· καὶ ὑπὸ τούτων πέμπεσθαι ἀνθρώποις τούς τε ὀνείρους καὶ τὰ σημεῖα νόσου τε καὶ ὑγιείας... εἴς τε τούτους γίνεσθαι τούς τε καθαρμοὺς καὶ τοὺς ἀποτροπιασμούς».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν νεκρόν [1], καθ᾿ ὅσον, συμφώνως πρὸς τὴν αὐτὴν λαϊκὴν πίστιν, ὁ νεκρὸς ἀποτελεῖ φοβερὰν μολυσματικὴν δύναμιν μιαίνουσαν τοὺς οἰκείους καὶ τὸν οἶκον μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ [2], ἀπειλοῦσαν δὲ καὶ νὰ θανατώσῃ αὐτούς [3].

Αἱ ἰδέαι αὐταὶ περὶ μεμολυσμένου νεκροῦ καὶ περὶ μιάνσεως τῶν ἐρχομένων εἰς ἐπαφὴν μετ᾿ αὐτοῦ, ὡς καὶ αἱ περὶ καθαρμῶν ἕνεκα ταύτης, ἀπαντῶσιν λίαν διαδεδομέναι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις [4] καὶ τοῖς Ἑβραίοις [5]. Ἐκ τοῦ φόβου τοῦ μολύσματος τούτου, πιστεύεται σήμερον ὅτι προέρχονται τὰ πλεῖστα τῶν νεκρικῶν ἐθίμων, τῶν ὁποίων ἀρχικῶς σκοπὸς ὑπῆρξεν ἡ ἀποτροπὴ δι᾿ ἀποδιωκτικῶν καὶ καθαρτικῶν μέσων τοῦ πνεύματος τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν κακοποιῶν δαιμόνων ἀπὸ τῶν ἐπιζώντων [6].

Μεταξὺ τῶν καθαρτικῶν μέσων πρωτεύουσαν θέσιν παρὰ τὸ πῦρ κατέχει καὶ τὸ ὕδωρ [7]. Οὕτω διὰ τοῦ νεκρικοῦ, ὡς ἀνωτέρω, λουτροῦ ἐπεζητεῖτο ἀρχικῶς ὁ καθαρμὸς τοῦ σώματος ἀπὸ τῶν ἐπ᾿ αὐτοῦ δαιμόνων ἐξ ὧν διὰ τῆς ἀσθενείας προῆλθεν ὁ θάνατος [8]. Ὅμοιον σκοπὸν νομίζω ὅτι θὰ ἐπεδίωκε καὶ ὁ ἐπακολουθῶν ἀρωματισμὸς τοῦ λειψάνου, καθ᾿ ὅσον ἡ ὀσμὴ τοῦ ἀρώματος εἶχεν ἀποδιωκτικὴν τῆς κακῆς ἐπηρείας δύναμιν [9]. Τοιοῦτον ἐπίσης σκοπὸν εἶχε καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπόθεσις εἰς τὸν νεκρὸν ὀριγάνου (Ἀριστοφάνους, Ἐκκλησ. 1030) ὡς ἀκόμη καὶ ἡ ἐπάλειψις τῆς θύρας διὰ πίσσης κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια (ἡμέραν τῶν χοῶν) καὶ κατὰ τὸν τοκετὸν πρὸς ἀποδίωξιν βεβαίως τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἄλλων

---

[1] Πρβλ. P. Geiger, Tod ἐν Handwört. des deutsch. Abergl. VIII, 979.

[2] M. Nilsson, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 42 - 43.

[3] Lucien Lévy-Bruhl, L'âme primitive³, Paris 1927, σ. 275 - 277. Πρβλ. καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, Οἱ ἀμφιθαλεῖς εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ, Ἀρχ.Θρᾳκ. Θησ. ΙΓ′ (1946 - 1947), 206.

[4] Th. Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, Giessen 1910, σ. 39 κἑξ., 43 κἑξ.

[5] Ἀριθμ. ιθ′, 11, 14 - 20.

[6] Πρβλ. M. Nilsson, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 42 κἑξ.

[7] P. Sartori, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 363 κἑξ., 371. Ern. Samter, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 84. Ν. Γ. Πολίτου (Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν), Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β′, σ. 272 - 274.

[8] Th. Wächter, Ἔνθ᾿ ἀν. P. Sartori, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 364. P. Stergianopoulos, Die Lutra und ihre Verwendung bei der Hochzeit u. im Totenkultus der alten Griechen, 1922, σ. 32. M. Nilsson, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 42. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β′, σ. 273. Τὸν αὐτὸν σκοπὸν εἶχε καὶ ἡ ἀπόλουσις τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ μετὰ τὴν ταφὴν αὐτοῦ. Ἴδε Th. Wächter, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 49.

[9] Marzell, Weihrauch ἐν Handwört. d. deutsch. Abergl. IX, 284. Πρβλ. καὶ S. Seligmann, Der böse Blick und Verwandtes, Berlin 1910, I, σ. 32, 287, 318 - 319 κ.ά., II, 52, 90, 97, 98, 100 κ.ά.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

πνευμάτων [1]. Τὴν αὐτὴν σημασίαν εἶχεν ἐπίσης καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ λιβανωτοῦ παρὰ τῶν Ἰουδαίων [2].

Ἀκολούθως, μετὰ τὸν καθαρμὸν τοῦ σώματος, ἐγίνετο ἡ διὰ τῶν *ἐνταφίων* [3] σπαργάνωσις αὐτοῦ [4], εἶτα δὲ ἡ ἔνδυσις καὶ ὁ στολισμὸς ὑπὸ εἰδικῶν περὶ τὰ τοιαῦτα προσώπων, ἤτοι ἀπὸ τοὺς «περὶ τὰ ἐπικήδεια πονουμένους» ὡς λέγει ὁ Συμεὼν Μεταφράστης εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγ. Σευηριανοῦ [5]. Οὕτω τὸ γυμνὸν σῶμα, μετὰ τὴν ἔκπλυσιν, περιεβάλλετο δι' *ὀθονῶν* λευκῶν, αἱ ὁποῖαι ἀλλαχοῦ καλοῦνται καὶ *σινδόνες*. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης (Μακρίνα 989A) λέγει, ὅτι τελευτησάσης τῆς Μακρίνης, «ἔδει περισταλῆναι ταῖς ὀθόναις τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο σῶμα». Αὗται ἠδύναντο νὰ εἶναι εὐτελεῖς ἢ καὶ βαρύτιμοι: «καὶ λαμπραῖς ὀθόναις κατακοσμῆσαι τὴν καθαρὰν ἐκείνην καὶ ἀκηλίδωτον σάρκα» [6]· τὰ σώματα τῶν μαρτύρων «πλύναντες καλῶς ἐνετύλιξαν ταῖς σινδόσιν μετὰ τῶν θυμιαμάτων καὶ τῶν μύρων» [7]. Ἐν τῷ βίῳ τέλος τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ ὑπὸ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) γίνεται λόγος περὶ τυμβωρύχου, ὅστις, ἀνοίξας τὸν τάφον νεάνιδός τινος, «πρῶτον μὲν ἦρε τὸ σάβανον καὶ τὸ μαφόριον κάλλιστα ὄντα... ὁ δὲ μισάνθρωπος δαίμων ὑπέβαλεν αὐτὸν ἆραι καὶ τὴν ὀθόνην καὶ γυμνὸν τὸ σῶμα καταλιπεῖν» [8]. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης φαίνεται ὅτι σάβανον ἐλέγετο ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, μόνον ἡ καλύπτουσα τὸν νεκρὸν

---

[1] Λεξ. Φωτίου, λ. μιαρὰ ἡμέρα καὶ ῥάμνος· βλ. καὶ Rohde, Psyche[3], I, 218. Th. Wächter, Ἔνθ' ἀν., σ. 44, 54. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 92 - 93.

[2] Ἴδε Marzell, Weihrauch, Ἔνθ' ἀν. Ὁ Π. Ν. Τρεμπέλας (λ. *θυμίαμα*, ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. 12, 735α), ἀναφέρει περὶ τῆς χρήσεως τοῦ θυμιάματος ὑπὸ τῶν χριστιανῶν εἰς νεκρικὰς κατ' ἀρχὰς τελετάς. Ἡ μαρτυρία τοῦ Λουκιανοῦ (π. πένθους 11) περὶ ἀλείψεως τοῦ σώματος διὰ μύρου πρὸς πρόληψιν τῆς δυσωδίας, «μύρῳ τῷ καλλίστῳ χρίσαντες τὸ σῶμα πρὸς δυσωδίαν ἤδη βιαζόμενον», ἀνταποκρίνεται πρὸς τοιαύτην συνήθειαν ἐκ λόγων ὑγιεινῆς, ἐπὶ περιπτώσεων μάλιστα καθ' ἃς ἀνεβάλλετο ἐπὶ πολὺ ἡ ταφὴ τῆς σοροῦ.

[3] *Ἐντάφια* ἐκαλοῦντο τὰ χρησιμεύοντα εἰς τὴν σπαργάνωσιν καὶ ἔνδυσιν τοῦ νεκροῦ. Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 6 κέξ. Βίος Θεοδώρας (W. Regel, Anal. Byz-russ., σ. 16 - 17). Λουκᾶτος, σ. 47 καὶ 49. Ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα μὲ τὴν ἀρχαίαν σημασίαν: Σοφοκλέους, Ἠλ. 326. Εὐριπίδου, Ἰφιγ. ἐν Ταύρ. 632. Ἡρακλ. 1404, ἴδε καὶ Ἡσύχιον ἐν λ. ταφήϊα.

[4] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 9. Λουκᾶτον, σ. 47 - 48.

[5] Migne, 115, 652B. Ὁ Χρυσόστομος ὀνομάζει αὐτοὺς «ἐπιτηδείους», Migne, 50, 691, στ. 59.

[6] Μακρίνα, σ. 988D. Εἰς τὸν βίον Θεοδώρας ἐν Θεσσαλονίκῃ (9 αἰ.) διαστέλλεται πρὸς τὴν λαμπρὰν σινδόνα ἡ ἐξ ἐρίου (Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 40, στ. 33 κέξ.).

[7] Βίος Ἰνδοῦ καὶ Δόμνης. Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 80 στ. 4 - 6.

[8] Migne, 111, 745BC.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἐξωτερικῶς σινδών, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ τὸ γυμνὸν σῶμα περιβάλλουσα ὡς καλεῖται σήμερον[1].

Ἡ κάλυψις τοῦ νεκροῦ ἐξωτερικῶς διὰ σινδόνος μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) ὅπου λέγεται περὶ αὐτῆς ταφείσης ὅτι «ὀθόνην οὐκ ἔλαβεν πλὴν τοῦ σινδονίου, ὅπερ ἔξωθεν αὐτῆς ἐνετυλίξαμεν»[2].

Ἡ περιβολὴ τοῦ νεκροῦ δι᾿ ὀθόνης, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους περιστολὴν διὰ τοῦ φάρους[3], νομίζω ὅτι ἐπεβλήθη εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον ἐκ τῆς καλύψεως τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸν ἔθος, διὰ σινδόνος[4]. Εἰς τὸ Εὐαγγ. κατὰ Ματθαῖον (κζ΄ 59 - 60) λέγεται ὅτι «λαβὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ, ἐνετύλιξεν αὐτὸ σινδόνι καθαρᾷ καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτου μνημείῳ»[5].

Μετὰ τῆς περιβολῆς αὐτῆς τοῦ νεκροῦ σώματος ἐγίνετο καὶ ἡ κατάδεσις τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν διὰ ταινιῶν[6], ἡ ὁποία συνήθεια συνεχισθεῖσα καθ᾿ ὅλον τὸν μεσαιῶνα διατηρεῖται καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν[7]. Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου γνωρίζομεν ἐξ ἁγιολογικῶν πηγῶν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ τέλους τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Γεωργίου Κληρικοῦ περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας ἐν Θεσσαλονίκη, καθ᾿ ἣν οἱ ἀνοίξαντες τὸν τάφον εἶδον ὅτι τὰ λείψανα αὐτῆς «ἄχρι τῆς σήμερον σῶα διατετήρηνται· τὸ δὲ τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους, ὡς ἐπὶ τῶν κατοιχομένων εἴθισται, δεσμοῦν σιμικίνθιον οὕτως σῶον καὶ ἀβλαβὲς διεφυλάχθη»[8].

Ἡ εἴδησις αὕτη ὁμιλεῖ μόνον περὶ καταδέσεως τῶν χειρῶν ὡς νεκρικοῦ ἔθους· ἐν τούτοις ἐξ ἄλλων μὴ ἁγιολογικῶν πηγῶν γνωρίζομεν, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον, ὅτι συνεδένοντο καὶ οἱ πόδες[9]. Ὡς δ᾿ ἡ περικάλυψις τοῦ σώματος δι᾿ ὀθόνης, οὕτω καὶ τὸ ἔθος τοῦτο τῆς καταδέσεως ἔτυχε διαδόσεως παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου (ια΄, 44) χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ καταδέσεως τοῦ νεκροῦ τοῦ Λαζάρου, κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν συνήθειαν· «καὶ ἐξῆλθεν ὁ τεθνηκὼς δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο».

---

[1] ΛΣ, Γ΄, σ. 326.

[2] Anal. Boll. 22 (1903), 49. Ἴδε ἄλλας μαρτυρίας: Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, Migne, 87, 2932BC - 2933. Βίος ὁσ. Μάρθας μητρὸς Συμεὼν τοῦ ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει (6 αἰ.), AS, Maii 5, 407c. Μαρτύριον Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, H. Delehaye, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 146, στ. 19 κἑξ. Kurtz, Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), σ. 40, στ. 33 κἑξ. SEC, σ. 553, στ. 14 κἑξ.

[3] Ἰλ. Σ 353, Ω 580. Ὀδυσσ. β 97, τ 142, ω 132 κ.ἀ.

[4] Ἰωάνν. ιθ΄, 40.

[5] Ἴδε καὶ Λουκ. κγ΄, 53. Μάρκ. ιε΄, 46.

[6] Κουκουλές, σ. 9. Λουκᾶτος, σ. 47.

[7] Μ. Λιουδάκη, Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη, ΕΕΚΣ, Β΄ (1939), 406.

[8] Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 41, στ. 13 κἑξ.

[9] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 9. Λουκᾶτον, σ. 47 - 48.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Τὸ ἔθος τοῦτο δέον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι δὲν εἶναι μόνον ἰουδαϊκὸν καὶ χριστιανικόν· ἡ κατάδεσις τοῦ νεκροῦ συνηθίζεται καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους σημερινοὺς λαοὺς πεπολιτισμένους καὶ πρωτογόνους. Οὕτω καταδένονται οἱ δύο μεγάλοι δάκτυλοι τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ σημερινοῖς Ἰνδοῖς, καὶ οἱ πόδες εἰς τοὺς Tupis τῆς νοτίου Ἀμερικῆς κ.ἄ.[1].

Ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς ἐνεργείας ταύτης ὡς καὶ ἡ σύγκλεισις τοῦ στόματος[2] καὶ ἡ ἀπόφραξις τῶν ὤτων καὶ τῶν ρωθώνων εἶναι κατὰ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν, νὰ ἐμποδισθῇ ἡ ἐπιστροφὴ τῆς ψυχῆς εἰς τὸ σῶμα καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν καὶ ἡ δυνατότης τῆς ἐγέρσεως τοῦ νεκροῦ ἐκ τοῦ τάφου καὶ τῆς ἐπανόδου του εἰς τὸν οἶκον[3].

Μετὰ τὴν σπαργάνωσιν τοῦ νεκροῦ σώματος, ἐπηκολούθει ἡ ἔνδυσις αὐτοῦ, συνήθως διὰ καινουργῶν λευκῶν ἐνδυμάτων[4], τῆς *ἐνταφίου ἐσθῆτος*. Πρὸς περιστολὴν τῶν μαρτύρων ἐν Νικομηδείᾳ, περὶ τὸ 928, ἐχρησιμοποίησεν ἡ ἁγ. Δόμνα «σινδόνας καινὰς καὶ στολὰς λευκὰς μύρα τε αὖθις καὶ θυμιάματα»[5]. Παρὰ ταῦτα ὅμως οἱ ἐκ πλουσίων οἰκογενειῶν νεκροὶ ἐθάπτοντο περιβεβλημένοι πολυτελῆ καὶ βαρύτιμα φορέματα, «ἱμάτια σηρικὰ καὶ διάχρυσα», μάλιστα δὲ εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα, δι᾽ ὃ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων, ἠναγκάσθησαν νὰ διαμαρτύρωνται καὶ νὰ καταδικάζωσι τὰς πολυτελεῖς κηδείας[6]. Ἐξ ἀντιθέτου οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ἐθάπτοντο φοροῦντες τὰ ἱερὰ αὐτῶν ἄμφια καὶ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα[7].

Ἡ πολυτέλεια αὕτη κατὰ τὰς κηδείας, ἡ ὁποία συνέχιζε τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν. Ἐνδεικτικοὶ περὶ τῆς συνηθείας ταύτης εἶναι οἱ σχετικοὶ περιορισμοὶ τῆς Πολιτείας. Οὕτως ὁ Λυκοῦργος (Πλουτάρχου, Λυκοῦργος 27): «καὶ τὰ περὶ τὰς ταφὰς ἄριστα διεκόσμησε... συνθάπτειν δ᾽ οὐδὲν εἴασεν» καὶ ὁ Σόλων

---

[1] Ἴδε πλείονας μαρτυρίας παρὰ Isidor Scheftelowitz, Das Schlingen-u. Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker, Giessen 1912, σ. 24 κέξ.

[2] Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 103.

[3] Isid. Scheftelowitz, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 23 κέξ.

[4] Μακρίνα, σ. 992c, ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 202 - 203.

[5] Κλεόπα (Κοικυλίδου), Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 80 καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, ἐν Migne, 116, 1080Β. Περὶ τῆς ἐκφορᾶς τῶν νεκρῶν ἐνδεδυμένων λευκὰ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Ἀρτεμίδωρος· ἴδε παρὰ Κουκουλέ, σ. 13, σημ. 8.

[6] Χρυσόστομος, Migne, 50, 691 - 692 (κεφ. ς΄). Ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 204. Κουκουλέν, σ. 13. Λουκᾶτον, σ. 50 - 51.

[7] Βίος ὁσίας Μελάνης, Anal. Boll. 22 (1903), 49. Βίος ὁσίου Ἱλαρίωνος (4 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 135, στ. 1 κέξ. Βίος Παύλου ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 378, στ. 1 κέξ. Βίος ἁγίου Ἠλία (10 αἰ.), AS, Sept. 3, 862, § 35· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 13.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

(Πλουτάρχου, Σόλων 21) μεταξὺ ἄλλων σχετικῶν περιοριστικῶν του διατάξεων «ἐναγίζειν δὲ βοῦν οὐκ εἴασεν, οὐδὲ συντιθέναι πλέον ἱματίων τριῶν». Ὡσαύτως ὁ νόμος περὶ ταφῆς τῆς Ἰουλίδος τῆς Κέω (5 αἰ. π.Χ.)[1] ὥριζε: «θάπτεν τὸν θανόντα· ἐν ἐματίοις τρισὶ λευκοῖς, στρώματι καὶ ἐνδύματι καὶ ἐπιβλέματι.»[2].

Ἡ περιβολὴ τοῦ νεκροῦ δι' ἐνδυμάτων χρώματος λευκοῦ, μαρτυρουμένη, ὡς ἀνωτέρω, ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰνδοῦ καὶ τῆς Δόμνης ἐν Νικομηδείᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνος, φαίνεται ὅτι θ' ἀπετέλει κοινὴν λαϊκὴν συνήθειαν. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου ἀναφέρει ὁ Ἀρτεμίδωρος (2. αἰ.): «τοὺς ἀποθανόντας ἐν λευκοῖς ἐκφέρεσθαι» (Ὀνειροκρ. 2, 3)[3], τὸ ὁποῖον ὅμως ἦτο γνωστὸν καὶ παλαιότερον εἰς τοὺς Ρωμαίους[4] καὶ τοὺς Ἕλληνας[5]. Τὸ λευκὸν ἔνδυμα συνεβόλιζε τὴν καθαρότητα, διὸ καὶ οἱ ἱερεῖς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θυσιάζοντες ἢ εἰσερχόμενοι εἰς ἱερὸν ἐφόρουν λευκὴν ἐσθῆτα[6]. Συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας αὐτὰς καὶ ὁ κεκαθαρμένος νεκρὸς ἔπρεπε νὰ ἐνδυθῇ διὰ λευκοῦ ἐνδύματος, ἵνα οὕτω διατηρήσῃ τὴν καθαρότητά του[7].

Εἰς τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ ἐφόρουν ὑποδήματα[8], διότι πρόκειται οὗτος, κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, νὰ ταξιδεύσῃ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον[9]. Ἐπίσης περιέβαλλον τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ διὰ καλύμματος[10], ἐπέθετον δὲ ἐπ' αὐτῆς στέφανον ἐξ ἀνθέων· «στέφανον ἄνθινον διαπλέξαντες τῷ λειψάνῳ ἐπιτιθοῦσιν»[11]. Ἡ στεφάνωσις αὐτὴ τοῦ νεκροῦ ἀπετέλει λαϊκὸν ἔθος εὐρύτατα διαδεδομένον, τὸ

---

[1] Dittenberger, Syll³., ἀρ. 1218. Ziehen, Leg. Gr. Sacr., ἀρ. 93A στ. 2-4, σ. 260.

[2] Ἴδε καὶ M. Nilsson, Geschichte d. griech Religion, I, σ. 676-677.

[3] Πρβλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 13.

[4] Blümner, σ. 484.

[5] Ἴδε ἀνωτέρω ἐν τῷ νόμῳ τῆς Ἰουλίδος· βλ. καὶ Βουλόδημον, σ. 366. Ὁ Πλάτων (Νόμ. ΙΒ', 947) ἤθελε τοὺς ἐκφερομένους ἱερεῖς «λευκὴν μὲν τὴν στολὴν ἔχειν πᾶσαν».

[6] Th. Wächter, Ἐνθ' ἀν., σ. 16.

[7] Ὁ Th. Wächter, Ἐνθ' ἀν., σ. 16, σημ. 1, νομίζει ὅτι τὸ λευκὸν ἔνδυμα ἀπελαύνει τοὺς δαίμονας.

[8] Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 67, στ. 29-30. Ἡ εἴδησις, προερχομένη ἐξ Αἰγύπτου, ἀναφέρει ὅτι ὅπου ἔκειτο νεκρὸς ἀναστὰς εὑρέθησαν μόνον «τὰ ἱμάτια αὐτοῦ καὶ τὰ σανδάλια».

[9] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits, Zeitsch. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 151.

[10] Μακρίνα, σ. 989A. Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 48, στ. 18 κἑξ.

[11] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγ. Σευηριανοῦ, Migne, 115, 652B.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

όποιον συνεχίσθη άπό τής ελληνικής καί ρωμαϊκής άρχαιότητος[1] διά τής μεσαιωνικής περιόδου[2] μέχρι τής σήμερον[3].

Ό Ν. Γ. Πολίτης (Λαογρ. σύμμ. Β', 234-235) όρμηθείς έκ τής όμοιότητος τών γαμηλίων έθίμων πρός τά νεκρικά, ύπεστήριξεν ότι ό στέφανος εις τόν νεκρόν προήλθεν έκ τής παραστάσεως τού θανάτου ώς γάμου τού νεκρού μετά τού Άδου καί τής Γής.

Άντιθέτως ό Στίλπων Κυριακίδης (Πειραϊκά Γράμματα Α' (1940) τεύχ. 2, σελ. 89β-90) παρετήρησεν ότι οί στέφανοι παρέμειναν, μεταξύ άλλων, ώς τυπικόν γαμήλιον έθιμον εις άγάμους νεκρούς, έξ άρχαιοτάτων πραγματικών γάμων νεκρών μετά ζώντων, οίτινες κατόπιν έφονεύοντο καί συνεθάπτοντο μετά τού νεκρού καί ότι σύν τώ χρόνω ή στεφάνωσις, ώς νεκρικόν έθιμον, έπεξετάθη κατόπιν έκ τών άγάμων νεκρών καί εις τούς έγγάμους. Παρά τοίς άρχαίοις όμως παρατηρούμεν ότι άπαντά ώς λαϊκή ή πίστις περί τού γάμου τών άγάμων νεκρών, τών μέν γυναικών μετά τού Άδου, τών δέ άνδρών μέ τάς Κήρας[4]. Έκ τής πίστεως ταύτης πιστεύω ότι προέρχεται καί ή κατά τήν μαρτυρίαν τού Γρηγορίου Νύσσης ένδυσις νυμφικώς τής άνυμφεύτου άποβιωσάσης Μακρίνης[5].

Πλήν τού νεκρικού στεφάνου δέον νά παρατηρήσωμεν ότι, κατά τούς άρχαίους χρόνους, εις τούς νεκρούς καί εις άλλας χθονίας λατρείας, έχρησιμοποιούντο άπλώς καί άνθη καί φύλλα καί κλάδοι δένδρων άειθαλών, όπως τής έλαίας, τής δάφνης, τού φοίνικος, τής μύρτου, τής κυπαρίσσου, καί φυτών ώς τού σελίνου κ.ά.[6]. Ό στέφανος δέν έχρησιμοποιείτο μόνον κατά τόν γάμον καί τόν θάνατον· ή χρήσις αύτού, ώς παρατηρεί ό L. Deubner[7], άρχαιοτάτη παρά τοίς Έλλησι καί τοίς Ρωμαίοις, ήτο εύρυτέρα έπεκτεινομένη εις λατρευτικάς τελετάς καί θυσίας, εις τούς άγώνας πρός στεφάνωσιν τών νικητών, εις τά συμπόσια καί εις μαγικάς ένεργείας.

---

[1] Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer, 1893, σ. 219. Rohde, Psyche³, I, 220. Βουλόδημος, σ. 367, 369. Blümner, σ. 485. Petrakakos, σ. 15, σημ. 10 III. ίδε καί ΛΣ, Γ' 328, σημ. 1 ένθα παρατίθενται άρχαίαι μαρτυρίαι.

[2] Petrakakos, σ. 99. Κουκουλές, σ. 13.

[3] ΛΣ, Γ' σ. 327. Στίλπ. Κυριακίδου, Ό Έλληνικός λαός καί τά λουλούδια, Πειραϊκά Γράμματα Α' (1910), τεύχ. 2, σ. 89β-90.

[4] Σοφοκλέους, Άντιγ. 809 κέξ. ίδε πλείονας μαρτυρίας παρά L. Radermacher, Das Jenseits im Mythos der Hellenen, Bonn 1903, σ. 118. Πρβλ. καί J. Wiesner, Grab u. Jenseits, Berlin 1938, σ. 170-171.

[5] Μακρίνα, σ. 992c. Ή πίστις αύτη ύπάρχει καί σήμερον εις τόν λαόν.

[6] Rohde, Psyche³, I, σ. 220-221, 225, σημ. 4. Ludvig Deubner, Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, Archiv f. Religionswiss. 30 (1933), 72, 75. Βλ. καί Νικ. Κοντολέοντος, Τό Έρέχθειον ώς οίκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 37-39.

[7] Ένθ' άν., σ. 71.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Ἐκ τῶν ποικίλων τούτων χρήσεων τοῦ στεφάνου καὶ τῶν κλάδων δένδρων, ἐκφέρει τὴν γνώμην ὁ L. Deubner (Ἔνθ' ἀν., σελ. 72, 76, 86) περὶ τῆς ἐπωφελοῦς καὶ συγχρόνως τῆς προστατευτικῆς αὐτοῦ σημασίας διὰ τὸν φέροντα (σ. 76). Εἰδικῶς περὶ τοῦ νεκρικοῦ στεφάνου πιστεύει οὗτος (σελ. 94-97) ὅτι δι' αὐτοῦ ἐπεζητεῖτο ἡ προφύλαξις τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ ἀποτροπὴ ἐξ αὐτοῦ τῶν κακοποιῶν πνευμάτων.

γ') *Πρόθεσις.*

Μετὰ τὸν σχηματισμόν, τὸν καθαρμόν, τὴν περιστολὴν καὶ τὸν στολισμὸν τοῦ νεκροῦ, ἐπηκολούθει ἡ πρόθεσις αὐτοῦ, ἀνακειμένου ἐπὶ κλίνης ἢ βάθρου [1].

Ἡ πρόθεσις ἐν ταῖς ἁγιολογικαῖς πηγαῖς δηλοῦται διὰ τοῦ *πρόκειμαι*. Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Τύχωνος (7 αἰ.), ἀποδίδοντα ἔθιμα τῆς Κύπρου, λέγεται ὅτι ὁ νεκρὸς αὐτοῦ «ὠφέλει... ἅπαντας οὐ μετρίως ὁρώμενος καὶ νεκρὸς ἐν κλίνῃ προκείμενος· οὕτω γὰρ αὐτοῦ τὰ θεῖα διήστραπται πρόσωπα» [2]. Ὁμοίως καὶ ἐκ τοῦ βίου Βασιλείου τοῦ νέου, 10 (αἰ.) ἔχομεν τὴν μαρτυρίαν ὅτι, ἀποβιώσαντος αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, «τοῦ οὖν τιμίου λειψάνου αὐτοῦ προκειμένου... ἦν ὁρᾶν τὰ πλήθη τῶν πιστῶν ποταμηδὸν συρρέοντα, τοῦ τῇ θέᾳ καὶ μόνῃ ἁγιασθῆναι» [3].

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων φαίνεται ὅτι ἡ προσέλευσις τῶν συγγενῶν, τῶν γνωστῶν καὶ φίλων πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν οἰκείων αὐτοῦ, ἐγίνετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς προθέσεως. Περὶ τούτου μανθάνομεν προσέτι καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ἁγίας Φεβρωνίας (4 αἰ.) ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι οἱ περὶ αὐτὴν «λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα ἔθηκαν ἐπὶ σκαμνίου... καὶ ἐκέλευσεν ἡ Βρυένη [4] ἀνοίγεσθαι τοῖς ὄχλοις. Εἰσελθόντα δὲ τὰ πλήθη ἐδόξαζον τὸν θεόν» [5].

---

[1] Ἰωάνν. Χρυσόστομος· ἴδε παρὰ Κουκουλέ, σ. 10. καὶ Λουκάτῳ, σ. 52. Βίος Εὐσεβίας, W. Regel, Anal. Byz-russ., σ. 16-17. Βίος ἁγίου Τύχωνος (ἔκδ. H. Usener, σ. 138, στ. 10 κἑξ). Βίος Μαρίας τῆς νέας, BE, σ. 297β· ἴδε καὶ ἀνωτ. σ. 102.

[2] H. Usener, Der heilige Tychon, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 138, στ. 10 κἑξ.

[3] AS, Martii 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55)· βλ. καὶ Βίον Μελετίου τοῦ νέου (11 αἰ.) ὑπὸ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης (12 αἰ.), Χρ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι, 1935, σ. 43 «τοῦ λειψάνου δὲ προκειμένου».

[4] Ἡγουμένη τῆς μονῆς.

[5] AS, Junii 7, 27, § 32.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Ὁ νεκρὸς ἔκειτο ἐπὶ τῆς κλίνης ἀκάλυπτος τὸ πρόσωπον[1], ἔβλεπε δὲ πρὸς ἀνατολάς· συγχρόνως παρὰ τὴν κλίνην αὐτοῦ, καὶ μέχρι τῆς ἐκφορᾶς, ὑπῆρχον ἀνημμέναι λαμπάδες[2], ἐκαίοντο δὲ καὶ θυμιάματα[3].

Ἀνωτέρω (σ. 94) λέγομεν ὅτι ὁ ψυχορραγῶν ἐστρέφετο ὑπὸ τῶν οἰκείων του πρὸς ἀνατολάς. Ὁ προσανατολισμὸς οὗτος ἐτηρεῖτο κατόπιν καὶ κατὰ τὴν πρόθεσιν καὶ τὴν ταφήν. Οὕτως εἰς τὸν βίον Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας (4 αἰ.) λέγεται ὅτι μοναχός τις εὗρεν αὐτὴν ἐν τῇ ἐρήμῳ τοῦ Ἰορδάνου νεκρὰν «καὶ πρὸς ἀνατολὰς ὁρῶσαν κειμένην τῷ σχήματι»[4], δηλαδὴ εἶχε σχηματίσει ἑαυτὴν νεκρικῶς καὶ ἦτο ἐστραμμένη, βλέπουσα πρὸς ἀνατολάς. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου παρατηρεῖ ἀργότερον ὁ Χρυσόστομος ὅτι «πρὸς ἀνατολὰς τὴν σορὸν κειμένην σχηματίζομεν, τὴν ἀνάστασιν αὐτῷ διὰ τοῦ σχήματος προσημαίνοντες»[5].

Πλὴν τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ νεκροῦ, ἡ στροφὴ πρὸς ἀνατολὰς ἐτηρεῖτο καὶ κατὰ τὴν προσευχήν, ἀπετέλει δὲ αὕτη ἔθος ἀνεγνωρισμένον ὑφ' ὅλου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου[6]. Ἡ συνήθεια τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσευχῆς, δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τοὺς Ἕλληνας[7] καὶ τοὺς Ρωμαίους, ὑπῆρχε δὲ εὑρέως διαδεδομένη καὶ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς[8] καὶ τοῖς ἄλλοις ἀνατολικοῖς λαοῖς (Πέρσαις[9], Ἑβραίοις[10] κ.ἄ.).

Πρὸς τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον προσηύχοντο κατ' ἐξοχὴν οἱ Ἰνδοί· ἐκεῖθεν δέ, ἐκ τῶν Ἰνδιῶν, πιστεύει ὁ Fr. J. Dölger (Sol Salutis, σελ. 22, 30,

---

[1] Καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁμοίως ὁ νεκρὸς ἐν τῇ προθέσει ἔκειτο ἀκάλυπτος· ἴδε Charles Picard, La vie privée dans la Grèce classique, Paris 1930, σ. 42.

[2] Βίος Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9.

[3] Κουκουλές, σ. 14. Ὁ Συμεὼν Μεταφράστης, εἰς τὸν βίον τοῦ Κορνηλίου Κεντηρίωνος (Migne, 114, 1308 B) λέγει, ὅτι «Ἑσπέρας δὲ ἤδη ἐπιγινομένης, προσευξάμενος ὁ ἐπίσκοπος καὶ αὖθις πάννυχόν τε ψαλμῳδίαν παραγγέλλει τῷ κλήρῳ καὶ ὕμνοις παρ' ὅλην τὴν νύκτα καὶ λαμπάσι καὶ θυμιάμασι τὴν σορὸν ἐτίμων». Ἐνταῦθα πρόκειται προφανῶς περὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἔθους.

[4] AS, April. 1 (σ. XVII, § 37).

[5] Migne, 60, 725, στ. 77-78· ἴδε καὶ Λουκᾶτον, σ. 52, 4. Κουκουλέν, σ. 10.

[6] Ἴδε Fr. J. Dölger, Sol Salutis, Münster in Westf. 1925, σ. 29 κἑξ. Καὶ ὁ μάρτυς Πορφύριος ἐκ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ μαρτυρήσας, «στὰς... ἀντικρὺς κατὰ ἀνατολὰς καθὼς καὶ ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου... ηὔξατο τὴν εὐχὴν ταύτην», Anal. Boll. 29 (1903), 273, στ. 28 κἑξ., ἴδε καί: Βίον Θεοκτίστης, ΜΑ, σ. 28. Βίον Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.). Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, Α', σ. 206, στ. 22 κἑξ.

[7] Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 339. Πλάτωνος, Συμπ., 220d. Νόμ., Ι', 887e. Παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις, ἴδε Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 41 κἑξ.

[8] Ἴδε Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 21 κἑξ.

[9] Ἔνθ' ἀν., σ. 25.

[10] Ἰεζεκ. 8, 16.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

32 - 34), ὅτι ἐξετάθη ἡ συνήθεια αὕτη πρὸς δυσμάς, ἡ ὁποία μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου κατὰ τοὺς κατόπιν ἑλληνιστικοὺς καὶ ἀκολούθως τοὺς ἑλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Συρίᾳ, Παλαιστίνῃ καὶ Αἰγύπτῳ.

Τὸ ἔθος τοῦτο παρατηρούμενον οὐ μόνον εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τοὺς νεκρούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς θυσίας καὶ τὸν προσανατολισμὸν τῶν ἱερῶν χώρων[1], προέρχεται ἐκ τῆς πανανθρωπίνου ἀντιλήψεως, καθ' ἥν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Heinr. Nissen[2], ἀπ' ἀνατολῶν ἔρχεται «τὸ φῶς, ἡ θερμότης, ἡ ζωὴ καὶ ἐλπίς[3], ἐνῷ ἀπὸ δυσμῶν, τὸ σκότος καὶ τὸ ψῦχος, ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀμφιβολία, ἡ θλῖψις καὶ ὁ πόνος».

Τὸν καθιερωμένον τοῦτον εἰς τὸν λαὸν τρόπον προσευχῆς συνέχισαν, κατὰ τὴν παράδοσιν, καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοί, ἔχομεν δὲ περὶ αὐτῆς ρητὰς μαρτυρίας ἐκ τοῦ δευτέρου ἤδη αἰῶνος[4]. Πλὴν ὅμως τῆς λαϊκῆς παραδόσεως, τὸ ἔθος τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσευχῆς, ἐνίσχυσεν ἔτι καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος πρὸς ἀνατολὰς καὶ περὶ τῆς πρὸς ἀνατολὰς θέσεως τοῦ παραδείσου ἐν τῷ οὐρανῷ[5]. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν αὐτὴν πίστιν περὶ τῆς θέσεως τοῦ παραδείσου, οἱ ἀποθνήσκοντες ὑπὲρ τῆς πίστεως μάρτυρες ἀνήρχοντο εἰς τὸν οὐρανὸν ἀπ' ἀνατολῶν. Σχετικῶς λέγεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς Περπετούης ἐν Καρχηδόνι: «et cœpimus ferri a quattuor angelis in orientem»[6]. Τῆς πίστεως ταύτης φορεῖς ἦσαν καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ὁ Χρυσόστομος, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, διαβλέπει εἰς τὴν τοποθέτησιν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ νεκροῦ τὴν ἀνάστασιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, ὁ δὲ μέγας Βασίλειος (Migne, 32, 189C - 192A) παρατηρεῖ περὶ τῆς στροφῆς πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τὴν προσευχὴν ὅτι «τούτου χάριν πάντες μὲν ὁρῶμεν κατ' ἀνατολὰς ἐπὶ τῶν προσευχῶν· ὀλίγοι δὲ ἴσμεν, ὅτι τὴν ἀρχαίαν ἐπιζητοῦμεν πατρίδα, τὸν παράδεισον, ὃν ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς ἐν Ἐδὲμ κατ' ἀνατολάς». Ἡ διδασκαλία αὐτὴ τοῦ μεγ. Βασιλείου στηρίζεται εἰς τὴν Βίβλον (Γέν. β', 8): «Καὶ ἐφύτευσεν Κύριος ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἐδὲμ κατ' ἀνατολὰς καὶ ἔθετο ἐκεῖ τὸν ἄνθρωπον ὃν ἔπλασε». Κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ μεγάλου Βασιλείου διδάσκει καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης (Migne, 44, 1184B-C): «ἐπειδὰν πρὸς ἀνατολὴν ἑαυτοὺς τρέψωμεν· οὐχ ὡς μόνον ἐκεῖ τοῦ

---

[1] Ed. Tylor, Ἔνθ' ἀν., II, σ. 423, 30.

[2] Orientation I, Berlin 1906, σ. 21.

[3] Ἤδη κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἀπαντᾷ ἐν Ἑλλάδι ὁ προσανατολισμὸς τοῦ τάφου μὲ τὴν εἴσοδον εἰς αὐτὸν ἀπ' ἀνατολῶν. J. Wiesner, Grab und Jenseits, Berlin 1938, σ. 167.

[4] Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 136 - 137, 141.

[5] Ἔνθ' ἀν., σ. 219 - 220.

[6] Αὐτόθι, σ. 228, σημ. 5.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

θεοῦ θεωρουμένου· ὁ γὰρ πανταχοῦ ὢν καὶ οὐδὲν μέρος ἰδιαζόντως καταλαμβάνεται, ἐπίσης γὰρ περιέχει τὸ πᾶν· ἀλλ' ὡς ἐν ἀνατολαῖς τῆς πρώτης ἡμῖν πατρίδος οὔσης· λέγω δὲ τῆς ἐν παραδείσῳ διαγωγῆς, ἧς ἐκπεπτώκαμεν· ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἐδὲμ κατὰ ἀνατολάς[1]. ὅταν τοίνυν πρὸς ἀνατολὰς βλέπωμεν, καὶ τῆς ἐκπτώσεως τῶν φωτεινῶν καὶ ἀνατολικῶν τῆς μακαριότητος τόπων, τῇ διανοίᾳ μνήμην λάβωμεν...».

Κατὰ τὸ γενικὸν τοῦτο ἔθος τῆς χριστιανικῆς προσευχῆς[2], ἔστρεφον καὶ τὸν ψυχορραγοῦντα καὶ κατόπιν τὸν νεκρὸν ἐν τῇ προθέσει καὶ ἐν τῷ τάφῳ πρὸς ἀνατολάς[3], ἵνα οὕτω διευκολύνωσι τὴν ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ προσευχήν του· πλὴν τούτου ὅμως, ἡ πρὸς τὴν ἀνατολὴν στροφή, κατ' ἀρχέγονον δοξασίαν, ἀπετέλει καὶ τὴν παρήγορον πίστιν καὶ ἐλπίδα τοῦ λαοῦ περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου μετὰ θάνατον ἐν τῷ ᾅδῃ[4].

Ἡ πρόθεσις τοῦ νεκροῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐγίνετο κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν ἐν τῷ κυρίῳ δωματίῳ αὐτῆς πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διευκολύνσεως τῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ὅπως ἐπισκεφθῶσι τὸν νεκρόν. Τοῦτο ὅμως μόνον διὰ τοὺς κοσμικούς, καθ' ὅσον, προκειμένου περὶ προθέσεως κληρικῶν ἢ μοναχῶν, οὗτοι προετίθεντο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πρὸς προσκύνησιν ὑπὸ τοῦ πλήθους[5].

δ΄) *Θρῆνος.*

Περὶ τὸν προκείμενον νεκρὸν συνηθροίζοντο κύκλῳ οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ προσερχόμενοι συγγενεῖς καὶ φίλοι, θρηνοῦντες καὶ μυρολογοῦντες αὐτόν[6].

Αἱ θρηνώδεις κραυγαὶ τῶν οἰκείων καὶ γνωρίμων ἐξέσπων καθ' ἣν στιγμὴν μετὰ τὴν περιστολὴν καὶ τὴν ἔνδυσιν τοῦ νεκροῦ ἤρχιζεν ἡ πρόθεσις αὐτοῦ. Αἱ γοεραὶ αὗται φωναὶ σκοπὸν εἶχον ν' ἀναγγείλωσι τὴν ἐπελθοῦσαν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ συμφοράν[7]. Ἐν τῷ βίῳ Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (5 αἰ.), ἀσκήσαντος ἐγγὺς τῆς Ἀντιοχείας, λέγεται, ὅτι τὸ πλῆθος πληρο-

---

[1] Βλ. παρὰ Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 234 κέξ. ἄλλας ἔτι μαρτυρίας περὶ τῆς θέσεως τοῦ παραδείσου πρὸς ἀνατολάς.

[2] Ἔνθ' ἀν., σ. 261.

[3] Ἔνθ' ἀν., σ. 259, 261.

[4] Heinr. Nissen, Ἔνθ' ἀν., σ. 21. J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 171, 217. Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 261.

[5] H. Usener, Der heilige Tychon, 1907, σ. 138, στ. 10 κέξ. (κεφ. 28). Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Θεοδώρας τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Migne, 115, 689A.

[6] Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (ἔκδ. H. Lietzmann, 1908, σ. 19, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. Altchr. Liter., Bd. 32, 4).

[7] Οὕτω καὶ σήμερον, ἴδε Λουκᾶτον, σ. 58.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

φορηθὲν περὶ τοῦ θανάτου του «ἤρξατο στρεγγίζειν καὶ κόπτεσθαι κοπετὸν μέγαν»[1].

Οἱ θρηνοῦντες καὶ γοερῶς κραυγάζοντες ἐκάλουν συγχρόνως τὸν νεκρὸν μεγαλοφώνως διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Οὕτως ἐν τῷ ὑπὸ Ἱερωνύμου καὶ Σωφρονίου βίῳ τοῦ ὁσίου Ἱλαρίωνος, θανόντος ἐν Αἰγύπτῳ (4 αἰ.), μνεία γίνεται περὶ γυναικὸς «ριψάσης... ἑαυτὴν ἐπὶ τὸ ἔδαφος καὶ ὀδυρωμένης τὴν ὑπερβολὴν τῆς συμβάσης αὐτῇ συμφορᾶς καὶ μετὰ δακρύων ἀνακαλουμένης τὰ τέκνα»[2]. Περὶ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ νεκροῦ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Χρυσόστομος (Migne, 63, 785, στ. 1-3): «καὶ θρῆνον ἐθρήνησεν, ὃν ἄν τις θρηνήσειε παῖδα μονογενῆ καὶ γνήσιον ἀποβαλών, συνεχῶς αὐτοῦ τὸ ὄνομα ἀνακαλῶν»[3] καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἶπε περὶ τῆς Μακρίνης († 379) ὅτι ταύτην ἀποθνήσκουσαν ἐθρήνουν «μητέρα αὐτὴν καὶ τροφὸν ἀνακαλοῦσαι»[4]. Ἐπίσης ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Συμ. Μεταφράστου βίῳ τῆς Θεοδώρας τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἀκμασάσης κατὰ τὸν 5 αἰ., φέρεται ὅτι ἦλθέ τις εἰς τὴν μονὴν «ἐν ᾗ τὸ θεῖον σκῆνος προέκειτο, ᾧ καὶ ἐπιπεσών, πρὸς ὄνομα τὴν ὁσίαν ἀνεκαλεῖτο»[5].

Τὸ *ἀνακαλεῖν* τὸ νεκρὸν διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἀπαντᾷ ὡς λαϊκὸν ἔθιμον ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων (Ἰλ. Ψ 178), τὸ ὁποῖον διὰ τῶν βυζαντινῶν συνεχίσθη μέχρι τῆς σήμερον[6]· αἱ λέξεις δὲ *ἀνάκλημα* καὶ *ἀνάκλησις* συνέπεσαν κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, ὡς παρετήρησεν ὁ καθ. Φαίδων Κουκουλές, εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἐπικηδείου θρήνου ἢ ἁπλῶς τοῦ θρήνου[7].

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῆς κλήσεως τοῦ νεκροῦ διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, νομίζω ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς πρωτογόνου δοξασίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ μνημόνευσις τοῦ ὀνόματος ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἐπάνοδον τοῦ πνεύματος (ψυχῆς)

---

[1] Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου, Ἔνθ᾽ἀν., σ. 58, στ. 17 κἑξ. Βλ. καί: Ἐξήγησιν, ἤτοι μαρτύριον τῶν ἁγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55) «κοπετὸν οὖν καὶ ὀδυρμὸν μέγαν ποιήσαντες». Βίον ἁγίου Νικολάου ἀρχιμανδρ. τῆς ἁγίας Σιὼν (ἐν Λυκίᾳ), Anrich, I, 53, στ. 7 κἑξ. «καὶ γεναμένης θλίψεως, κραυγῆς τε καὶ ὀδυρμοῦ καὶ πένθους μεγάλου».

[2] ΑΙΣ, 5, 90, στ. 24 κἑξ.

[3] Ἴδε Λουκᾶτον, σ. 59, στ. 2-4.

[4] Μακρίνα, σ. 988A.

[5] Migne, 115, 689A. Βλ. προσέτι: Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, Περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀσκητοῦ (ἔκδ. J. Assemani, Romae 1746, τόμ. III, σ. 256 F). Βίον ὁσίου Θεοδώρου, ΜΑ, σ. 474, § 124.

[6] Φ. Κουκουλέ, Ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλ. δος, ἔτ. 1929, σ. 375 κἑξ. Τὸ ἔθιμον ἦτο γνωστὸν καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, ἴδε Blümner, σ. 483, 497.

[7] Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 375, ἴδε Κουκουλὲν καὶ ἐν ΕΕΒΣ, ΙϚ´ (1940), 21.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

εἰς τὸ σῶμα· διὸ ἀποφεύγεται ἡ κλῆσις τοῦ νεκροῦ διὰ τοῦ ὀνόματός του[1], ἀντ' αὐτοῦ δὲ χρησιμοποιοῦνται ἄλλαι λέξεις, ὡς π.χ. παρ' ἡμῖν σήμερον, μακαρίτης κ.ἄ. Ἐν τῇ ἀνατολικῇ Πρωσσίᾳ ὑπάρχει ἡ πίστις, ὅτι ὁ νεκρὸς παρουσιάζεται, ἐάν τις καλέσῃ αὐτὸν τρὶς διὰ τοῦ ὀνόματός του[2]. Πρὸς τὴν λαϊκὴν αὐτὴν δοξασίαν νομίζω ὅτι σχετίζεται ἐπίσης καὶ ἡ ὀνομαστὶ πρόσκλησις ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ νεκροῦ Λαζάρου, ὅπως ἐγερθῇ ἐκ τοῦ τάφου: «φωνῇ μεγάλῃ ἐκραύγασε, Λάζαρε, δεῦρο ἔξω· καὶ ἐξῆλθεν ὁ τεθνηκώς...» (Ἰωάνν., ια' 43 - 44).

Ἐκ τῆς πίστεως λοιπὸν ταύτης περὶ τῆς ἐγέρσεως τοῦ νεκροῦ, ἐὰν κληθῇ οὗτος διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι προέρχεται ἡ, ὡς ἀνωτέρω, ἀνάκλησις τοῦ ἀποθανόντος ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς ἐπανόδου τῆς ψυχῆς εἰς τὸ σῶμα[3]. Ἡ διαμόρφωσις ὅμως τοῦ ἐθίμου τούτου, προϋποθέτει λατρείαν τοῦ νεκροῦ παρὰ λαῷ εὑρισκομένῳ εἰς ἀνωτέραν βαθμίδα πολιτισμοῦ, παρὰ τῷ ὁποίῳ ὁ νεκρὸς δὲν εἶναι πλέον ἀπεριορίστως πηγὴ κακοῦ εἰς τοὺς ἐπιζῶντας, ἀλλὰ καὶ τὸ προσφιλὲς μέλος τῆς οἰκογενείας τοῦ ὁποίου τὴν ἀπώλειαν θρηνοῦσιν οἱ περιλειπόμενοι οἰκεῖοι αὐτοῦ[4].

Πλὴν τῶν γοερῶν θρήνων καὶ ὀλολυγμῶν[5], οἱ πενθοῦντες, παραφερόμενοι ὑπὸ τοῦ ψυχικοῦ πάθους, διερρήγνυον καὶ τὰ ἐνδύματα αὐτῶν, ἔτυπτον τὸ πρόσωπον καὶ τὸ στῆθος, αἱ δὲ γυναῖκες κατέξαινον μέχρι αἱματώσεως τὰς παρειάς[6], ἐσπάραττον καὶ ἔτιλλον τὰς τρίχας τῆς κεφα-

---

[1] J. G. Frazer, Tabou et les périls de l'âme. trad. franç. par H. Peyre, Paris 1927, σ. 287 κἑξ.

[2] Ἴδε W. Kroll, ἐν Rhein. Mus. f. Philolog. N.F. 55 (1897), 345.

[3] Ἡ δοξασία αὕτη ὑπόκειται καὶ παρὰ Σοφοκλέους, Τραχιν. 909 - 910

ἔκλαιεν ἡ δύστηνος εἰσορωμένη,
αὐτὴ τὸν αὐτῆς δαίμον' ἀνακαλουμένη,

ἴδε καὶ Andres, Daimon. ἐν Pauly - Wissowa, RE, Suppl. Bd. III, 288.

[4] Παραθέτομεν ἐνταῦθα χαρακτηριστικὴν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶνος Μεταφράστου (Migne, 115, 649D - 652A) μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Σευηριανοῦ ἐν Σεβαστείᾳ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐπὶ Λικινίου. Γυνή, ἧς ἀπεβίωσεν ὁ σύζυγος «παραθεμένη τὸν τοῦ συζύγου νεκρὸν ἐκόπτετο, ἔστενεν, ὠλοφύρετο, οἷα ζῶντι τῷ τεθνηκότι συνδιελέγετο. Ἔγειραι, ὦ ἄνερ, ἔγειραι, λέγουσα· ὑπαντήσωμεν τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ... ἠρέμα δὲ καὶ χιτῶνος ἥπτετο καὶ δάκρυα μετὰ φωνῆς ἠφίει... ὦ τοῦ θαύματος! ὁ νεκρὸς ὁρᾶται, καὶ τὰ περικείμενα ῥίψας, διαζωσάμενος εὐθύς, τῷ μάρτυρι καὶ αὐτὸς προϋπήντα...».

[5] Διήγησις θαυμάτων ἁγ. Ἀρτεμίου, Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Græca sacra, 1909, σ. 52, στ. 10 κἑξ. Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος ὁσ. Σάβα τοῦ νέου (14 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 286, στ. 28 κἑξ.

[6] Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 29, στ. 26 κἑξ. Βίος ὁσ. Μιχαὴλ Μαλεΐνου (10 αἰ.) (ἔκδ. L. Petit, Paris 1903, σ. 12, στ. 20). Συμεῶνος

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

λῆς[1] καὶ οἱ ἄνδρες ἐξερρίζουν τὸ γένειον καὶ ἐπέρριπτον κόνιν χώματος ἐπὶ τῆς κόμης[2]. Περὶ τῆς μητρὸς τῆς Μακρίνης ἐν Καππαδοκίᾳ λέγεται, ὅτι αὕτη, μαθοῦσα τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ της, «οὐ παρεσύρη πρὸς τὸ πάθος... ὥστε βοῆσαι πρὸς τὸ κακόν, ἢ περιρρήξασθαι τὸ ἱμάτιον»[3]. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου βίον τοῦ Θεοδοσίου Κοινοβιάρχου (5 αἰ.) φέρεται ὁ πενθῶν «τίλλων τὰς τρίχας πικρῶς, πλήττων τὰ στέρνα σφοδρῶς, τῷ μετώπῳ κόπτων δεινῶς τὸ ἔδαφος, ὀξὺ καὶ μακρὸν ἀνοιμώζων»[4]. Αἱ πενθοῦσαι γυναῖκες μάλιστα, ἐν τῇ ἐξάψει τοῦ θρήνου, ἐγύμνουν τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς μαστούς[5]. Οὕτω μήτηρ, ἀπολέσασα τὸν υἱόν της, «τοῖς ὄνυξι τὴν κόμην σπαραττομένη καὶ τοῦ κόλπου προτείνουσα τοὺς μαστούς, τῶν ὠδίνων τοῦ γάλακτος καὶ τῶν ἄλλων ἐν δάκρυσιν ὑπεμίμνησκε πόνων, οὓς περὶ τὴν παιδοτροφίαν ἠνέσχετο»[6]. Οἱ θρηνοῦντες πρὸς τούτοις ἔπιπτον πρηνεῖς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἢ ἐκυλίοντο ἐπ' αὐτοῦ. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης (10 αἰ.) ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του ὅτι ἐθρήνει κατὰ τὸν ἑκάστοτε θάνατον ἀδελφοῦ τῆς μονῆς καὶ μετὰ «τὴν ἐπιτάφιον ὑμνῳδίαν προσήγγιζε μὲν τῷ νεκρῷ, ἔπιπτε δὲ κατὰ γῆς ἐπὶ πρόσωπον»[7].

Μετὰ τοσαύτης παραφορᾶς ἐθρήνουν οἱ πενθοῦντες καὶ τοιαύτας κακώσεις ἐπέφερον εἰς τὰ σώματα αὐτῶν, ὥστε ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ κηρύγματος αὐτῶν ἀντετάχθησαν κατὰ τῶν ἐθίμων τούτων. Οὕτως ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός[8], παρουσιάζων μητέρα πενθοῦσαν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῶν τέκνων αὐτῆς, χαρακτηρίζει τὰς θρηνητικὰς αὐτὰς ἐκδηλώσεις τῶν γυναικῶν ὡς «τῶν ἀγεννῶν μητέρων, αἳ σαρκῶν μόνον εἰσὶ μητέρες». Ὁ μέγας Βασίλειος (Migne,31 229C καὶ 232B-C) κατηγορηματικώτερος, διδάσκει μεταξὺ ἄλλων ὅτι «οὔτε οὖν γυναιξὶν οὔτε ἀνδράσιν ἐπιτέτραπται τὸ φιλοπενθὲς καὶ πολύδακρυ, ἀλλ' ὅσον ἐπιστυγνάσαι τοῖς λυ-

---

Μεταφράστου, Βίος Εὐφροσύνης τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Migne, 114, 313D καὶ Βίος Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκράγαντος, Migne, 116, 248C. Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἔνθ' ἀν. Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 17. Λουκᾶτον, σ. 56-57.

[1] Βίος ὁσ. Μιχαὴλ Μαλείνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 12, στ. 21· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 15-16. Λουκᾶτον, σ. 56-57.

[2] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος Εὐφροσύνης, Ἔνθ' ἀν. καὶ Βίος ὁσ. Ξενοφῶντος, Migne, 114, 1029A, ἴδε καὶ τόμ. 116, 425η καὶ Κουκουλέν, σ. 18-20.

[3] Μακρίνα, σ. 969A· ἴδε καὶ Anrich, II, 559, στ. 24 κἑξ., I, 17. Κουκουλέν, σ. 18, σημ. 2.

[4] Migne, 114, 552B.

[5] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 16-17. Λουκᾶτον, σ. 56-57.

[6] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγ. Σεβαστιανοῦ, Migne, 116, 797A.

[7] Anal. Boll. 25 (1906), 54, στ. 21 κἑξ.

[8] Λόγος ΙΕ', εἰς τοὺς Μακκαβαίους, Migne, 35, 928A.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

πηροῖς καὶ μικρόν τι δάκρυον ἀποστάξαι καὶ τοῦτο ἡσυχῆ μὴ ἀναβρυχώμενον οὐδὲ ὀλολύζοντα, μηδὲ καταρρηγνύντα χιτῶνα ἢ κόνιν καταχεόμενον, μηδ' ἄλλο τι τοιοῦτον ἀσχημονοῦντα τῶν ἐπιτηδευομένων παρὰ τῶν ἀπαιδεύτως ἐχόντων πρὸς τὰ οὐράνια...». Μετ' αὐτὸν καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς τὸ κήρυγμά του κατεδίκαζε τὰς ὑπερβολὰς αὐτάς, ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν γυναικῶν, «τῶν γυναικῶν τὸ νόσημα» (Migne, 59, 346, στ. 46-50), προσθέτων ὅτι αἱ γυναῖκες «ἐπίδειξιν γὰρ ἐν τοῖς θρήνοις ποιοῦνται καὶ τοῖς κωκυτοῖς, γυμνοῦσαι βραχίονας, σπαράττουσαι τρίχας, χαράδρας ποιοῦσαι κατὰ τῶν παρειῶν» (Migne, Ἔνθ' ἀν.). Τοὺς τρόπους τούτους τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους ἐχαρακτήριζεν ὁ Χρυσόστομος (Migne, 62, 430) εἰδωλολατρικὰς συνηθείας. Ἡ πολεμικὴ ὅμως αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται ὅτι δὲν ἔσχεν ἀποτέλεσμα, διότι τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἐξηκολούθησαν καθ' ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον καὶ ἐν πολλοῖς μέχρι τῆς σήμερον.

Αἱ ἐκδηλώσεις αὐταὶ τοῦ πένθους συνεχίζονται ἐκ παραδόσεως εἰς τὸν λαὸν ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων, ὅτε εἰς τὴν πρωτόγονον ἀκόμη λαϊκὴν ἀντίληψιν, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον ἔτι παρὰ τοῖς μὴ προηγμένοις εἰς πολιτισμένοις λαοῖς, ὑπελαμβάνετο ὁ θάνατος ὅτι ἐπεφέρετο εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ κακοποιῶν πνευμάτων μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν [1]. Κατὰ ταῦτα ἐθεωρεῖτο ὁ νεκρός, ὡς λέγεται καὶ ἀνωτέρω σ. 108, ἐπικίνδυνος διὰ τὴν ζωὴν καὶ εὐτυχίαν τῶν οἰκείων του, παραλλήλως δὲ ἐπιστεύετο ὅτι συνεχίζει οὗτος τὸν βίον του ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ καὶ ἑπομένως ὅτι ἔχει ἀνάγκην τῶν ἀναγκαίων πρὸς συντήρησίν του καὶ ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν οἰκείων αὐτοῦ [2].

Κατ' ἀκολουθίαν τῶν δοξασιῶν τούτων, ὤφειλον οἱ ἐπιζῶντες, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ προσφέρωσιν εἰς τὸν νεκρὸν ὅ,τι ἐνόμιζον ὅτι ἐχρειάζετο, ὅπως ἱκανοποιηθῇ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ καὶ διατεθῇ εὐμενῶς πρὸς αὐτούς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἵνα λάβωσι προφυλακτικὰ μέτρα ἐκ τῆς κακοποιοῦ ἐνεργείας τῶν πνευμάτων (δαιμόνων) καὶ μάλιστα τῆς τυχὸν μὴ εὐχαριστημένης ψυχῆς τοῦ ἀποβιώσαντος [3].

Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς ταύτης, ἀλλ' ἀπὸ διαφόρου ἑκάστοτε θέσεως, ἔχουσιν ἐξετασθῇ μετὰ τῶν ἄλλων νεκρικῶν νομίμων καὶ αἱ ὡς ἀνωτέρω ἐκδηλώσεις τῶν πενθούντων. Οὕτως ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ἡ προσφορὰ αὐτῆς τιμη-

---

[1] Ἴδε ἀνωτ. σελ. 79-80, 108-109.

[2] v. Wilamowitz-Moellendorf, Der Glaube der Hellenen, I, Berlin 1931, σ. 313. Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφικὰ σύμμ. Β', 1921, σ. 278 κέξ. Fr. Pfister, Die Religion der griechen u. Römer, 1930, σ. 144. Andres, Daimon, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Suppl.Bd. III, 269. J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 167, 213.

[3] Πρβλ. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 179. P. Stengel, Ἔνθ' ἀντω. σ. 138 P. Geiger, Tod, Handwört. des deutschen Abergl. VIII, 979.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

τικῶς εἰς τὸν νεκρὸν ὡς καὶ ἡ αἱμάτωσις τῶν παρειῶν, παρατηροῦμεν ὅτι ὡς λαϊκὰ ἔθιμα συνεχίσθησαν ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων[1] διὰ τῆς βυζαντινῆς περιόδου μέχρι καὶ τῶν σημερινῶν. Οἱ Μυρμιδόνες, (Ἰλ. Ψ 135, 152), τὸν νεκρὸν Πάτροκλον «θριξί... καταείνυσαν, ἃς ἀπέβαλλον κειρόμενοι» καὶ ἐν Ὀδυσσ. δ 197 - 98 τονίζεται :

«τοῦτό νυ καὶ γέρας οἶον ὀϊζυροῖσι βροτοῖσιν,
κείρασθαί τε κόμην βαλέειν τ' ἀπὸ δάκρυ παρειῶν»[2].

Πλὴν τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ἡ αἱμάτωσις τοῦ σώματος ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις[3], καὶ τοῖς Ἑβραίοις[4].

Εἰς τὴν πρωτόγονον ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου αἱ ἀποκοπτόμεναι καὶ αὐξανόμεναι ἐκ νέου τρίχες τῆς κεφαλῆς θεωροῦνται πηγὴ δυνάμεως, ἕδρα τῆς ζωτικότητος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀτόμου[5]. Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία ἐν τῇ Παλ. Διαθ. (Κριταὶ 16, 17) περὶ τῆς ἰσχύος τοῦ Σαμψών : «ἐὰν οὖν ξυρήσωμαι (λέγει ὁ Σαμψὼν εἰς τὴν Δαλιδά), ἀποστήσεται ἀπ' ἐμοῦ ἡ ἰσχύς μου, καὶ ἀσθενήσω καὶ ἔσομαι ὡς πάντες οἱ ἄνθρωποι». Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ὑπάρχει ἔτι διαδεδομένη ἡ πίστις ὅτι ὁ κατέχων τρίχας ἐκ τῆς κεφαλῆς τινος ἔχει καὶ τὸ ἄτομον ἐξ οὗ αἱ τρίχες ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ[6] (pars pro toto). Οὕτως οἱ ἀρχαῖοι ἕλληνες θυσιάζοντες ἀπέκοπτον ἐκ τοῦ θύματος τρίχας καὶ ἔρριπτον εἰς τὸ πῦρ

---

[1] v. Wilamowitz-Moellendorf, Ἔνθ' ἀν., σ. 306. P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Leipz. u. Berlin 1910, σ. 138.

[2] Ἴδε καὶ Βουλόδημον, σ. 385 - 390 ἔνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

[3] Cicer., d. leg. II, 23. Ἴδε καὶ Blümner, σ. 497.

[4] Λευϊτ. 19, 27 - 28. Δευτ. 14, 1. Ἰὼβ 1, 20. Ἀμὼς 8, 10. Ἱερεμ. 16, 6. Ἡσαΐας 7, 20 κ.ἀ. Ἴδε καὶ Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 179. J. Scheftelowitz, Der Seelen - und Unsterblichkeitsglaube im Alten Testament, Archiv f. Religswiss. 19 (1916 - 1919), 220 - 221. Ed. Dhorme, L'idée de l'au-delà dans la religion hébraïque, Revue de l'hist. des Relig. 123 (1941), 125. Ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ὁ τραυματισμὸς τοῦ σώματος ἀπαντῶσιν ὡς ἐκδηλώσεις πένθους καὶ παρ' ἄλλοις προσέτι λαοῖς, τοῖς Αἰγυπτίοις, Ἄραψι, Πέρσαις, Ἰνδοῖς κ.ἄ. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 179 κέξ.

[5] J. G. Frazer, Balder le magnifique. traduct. franç. par P. Sayn, τόμ. II, Paris 1934, σ. 140 κέξ. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 182. Ed. Dhorme, Ἔνθ' ἀν., σ. 125. Fr. Schwenn, Die Menschenopfer der Griechen und Römer, Giessen 1915, σ. 84, 88. Πρβλ. καὶ Fr. Pfister, Deutsches Volkstum im Glauben und Aberglauben, Berlin u. Leipzig 1936, σ. 31.

[6] Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν., σ. 85.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

καθοσιοῦντες οὕτω αὐτὸ εἰς τὴν θεότητα [1]. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν καὶ εἰς τὸν νεκρόν, συνεχίζοντα τὸν βίον του ἐν τῷ τάφῳ καὶ ἔχοντα ἀνάγκην τὸ μὲν τῶν ἀναγκαίων πρὸς συντήρησιν μέσων τὸ δὲ καὶ τῆς κοινωνίας μετὰ τῶν οἰκείων του, διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς κόμης καὶ προσφορᾶς εἰς αὐτόν, προσέφερον οὗτοι μέρος ἐκ τῆς ψυχῆς καὶ γενικῶς τῆς ζωτικότητος αὐτῶν. Οὕτω ἠδύνατο αὕτη μὲν νὰ συντροφεύῃ καὶ ὑπηρετῇ τὸν νεκρὸν εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, οὗτος δὲ νὰ μένῃ ἱκανοποιημένος ἔναντι τῶν οἰκείων αὐτοῦ [2]. Πρὸς τὸν ἴδιον ἔτι σκοπὸν ἐγίνοντο καὶ αἱ αἱματώσεις τοῦ σώματος, ἰδίᾳ τῶν παρειῶν, καθ' ὅσον καὶ τὸ αἷμα, ὡς ἡ κόμη, ἐθεωρεῖτο φορεὺς τῆς ψυχῆς [3]. Τὰ ἔθιμα ταῦτα κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, παρὰ πᾶσαν τὴν ἀγριότητα αὐτῶν, ἀπαντῶσι πλέον ὡς τυπικοὶ τρόποι ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους, λησμονηθείσης πρὸ πολλοῦ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν σημασίας [4].

Ἐκ τοῦ φόβου πρὸς τὸν νεκρόν [5], οἱ ἐπιζῶντες, ὡς ἀναφέρομεν ἀνωτέρω, ἐπεζήτουν, τὸ μὲν διὰ προσφορῶν νὰ διαθέσωσιν εὐμενῶς τὴν ψυχήν του, τὸ δὲ δι' ἄλλων μέσων νὰ ἀποτρέψωσι τὸ μετ' ἐχθρικῆς τυχὸν διαθέσεως πνεῦμα του ἀπ' αὐτῶν· οὕτω διὰ σειρᾶς ἐνεργειῶν ἐπεδίωκον, νομίζω, νὰ καταστήσωσιν ἑαυτοὺς δυσδιαγνώστους εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ [6]· πρὸς τοῦτο ὁ πενθῶν, κατὰ τὴν ὀρθὴν λαογραφικὴν παρατήρησιν τοῦ Χρυσοστόμου, λαμβάνει τὸ ἐναντίον τοῦ συνήθους σχῆμα: «τῷ πενθοῦντι τὸ σπουδαζόμενον ἦν εἰς τὸ ἐναντίον σχῆμα περιστῆσαι τὴν κατάστασιν. Ὅπου οὖν τιμᾶται κόμη, σημεῖον πένθους τὸ κείρεσθαι» [7].

Ἐκ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, δηλαδὴ τῆς εἰς τὸ ἀντίθετον σχῆμα μεταβολῆς, πρὸς ἐξαπάτησιν καὶ ἀποτροπὴν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀποθανόντος νομίζω ὅτι προῆλθον εἰς παναρχαίους χρόνους πολλαὶ ἐκ τῶν, ὡς ἀνωτέρω, ἐκδηλώσεων

---

[1] Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν., σ. 22-23. P. Stengel, Ἔνθ' ἀν., σ. 40 κέξ. Ὁ Θάνατος (Εὐριπίδου, Ἄλκ. 75) κόπτων τρίχας ἐκ τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀλκήστιδος ἐπιδιώκει ὁμοίως νὰ καθοσιώσῃ αὐτὴν εἰς τὸν Ἅδην.

[2] Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν., σ. 88. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 182. Ed. Dhorme, Ἔνθ' ἀν., σ. 125. Ἄλλοι ἐρευνηταὶ διακρίνουσιν εἰς τὴν ἀποκοπὴν τῆς κόμης ἔθιμον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὰς ἀνθρωποθυσίας πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν, ἴδε Ern. Samter,, Ἔνθ' ἀν., σ. 182. Κουκουλέν, σ. 12. Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν.

[3] Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν., σ. 90-91, 172.

[4] Πρβλ. καὶ J. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν., σ. 223 ἔνθα ὁ λόγος περὶ νεκρικῶν ἐθίμων παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις.

[5] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 179.

[6] Ἴδε καὶ J. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν., σ. 222.

[7] Migne, 64, 537A καὶ παρὰ Λουκάτῳ, σ. 102, ἀρ. 2. Τὴν παρατήρησιν ταύτην εἶχε κάμει προηγουμένως καὶ ὁ Πλούταρχος, Ἠθικ. 267A ἢ Ρωμ. κεφαλ. καταγρ. 14: «πένθους μὲν οἰκεῖον τὸ μὴ σύνηθες».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

τοῦ πένθους, ὡς εἶναι ἡ διάρρηξις τῶν ἐνδυμάτων ἐξ ἰουδαϊκῆς κυρίως ἐπιδράσεως ἐπὶ τὸν χριστιανικὸν κόσμον [1], ἡ ἀποκάλυψις τῆς κεφαλῆς, ἡ σπάραξις τῆς κόμης καὶ ἡ διάλυσις τῶν πλοκάμων [2] καὶ τέλος ἡ πένθιμος ἀμφίεσις.

Ἡ γύμνωσις καὶ ἡ ἐπίδειξις ὑπὸ τῶν γυναικῶν τοῦ στήθους καὶ τῶν βραχιόνων θὰ εἶχεν ἐπίσης ἀποτρεπτικὸν τῆς κακῆς ἐπηρείας σκοπόν. Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου κατὰ τὴν τελευτὴν ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος II, 85 παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. Πλὴν τούτων ἡ γύμνωσις ἀπαντᾷ καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, τοῖς Ἄραψιν, Ἑβραίοις, Ἰνδοῖς [3], Πέρσαις καὶ ἄλλοις, ὡς μέσον ἀποκρουστικὸν τοῦ κακοῦ [4]. Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ γύμνωσις εἶχε καταστῆ ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τυπικὸν ἔθιμον κατὰ τὴν τελευτὴν καὶ εἰς ἄλλας πενθίμους περιστάσεις [5], ὑπὸ τὴν μορφὴν δὲ αὐτὴν συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους [6] μέχρι τῶν σημερινῶν [7].

ε') *Μυρολόγιον.*

Παρὰ τὰς οἰμωγὰς καὶ τὸν συνεχῆ θρῆνον «ἐν φωναῖς ἀσήμοις», ὁ ὁποῖος ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς μνημείοις λέγεται *θρῆνος* [8], *ἐξόδιον* [9], *ὀλολυγμός* [10],

---

[1] Γέν. 37, 34. Βασιλ. I, Δ, 12. II, Α, 2, 11-12. Γ, 31. Ἰὼβ Α, 20, Β, 13. Ἐσθὴρ Δ, 1. Πρβλ. καὶ εἰς Εὐάγγ. κατὰ Ματθ. 26, 65. Πλὴν τῶν Ἰουδαίων, τὸ ἔθιμον τῆς διαρρήξεως τῶν ἐνδυμάτων ἦτο γνωστὸν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν (Εὐριπίδου, Ἑκάβη, 555 κἑξ.).

[2] Ὁ J. Frazer πιστεύει ὅτι διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς κόμης καὶ δι' ἄλλων μέσων ἐπιδιώκεται ἡ ἐξαπάτησις τοῦ πνεύματος τοῦ νεκροῦ. Journal of the Anthrop. Instit. of Gr. Brit. XV, 94 κἑξ.

[3] Ern. Samter, Ἐνθ' ἀν., σ. 110-111.

[4] Ἴδε Ern. Samter, Ἐνθ' ἀν., σ. 114 κἑξ. H. Vowahl, ἐν Archiv f. Religionswiss. 30 (1933), 395-397. P. Sartori, ἐν Archiv f. Religions wiss. 32 (1935), 191-192. Δημ. Πετροπούλου, Ἡ γύμνωση στὶς μαγικὲς ἐνέργειες, Ἀρχ. Θρακ. Θησ. ΙΓ' (1946-1947), 107-108.

[5] Ἰλ. Χ 79-80. Εὐριπίδου, Ἑκάβη, 555-561, ἴδε καὶ Ern. Samter, Ἐνθ' ἀν., σ. 110 κἑξ.

[6] Ἴδε ἀνωτ. σ. 121-122.

[7] Ἴδε Δικ. Βαγιακᾶκον, ἐν Σπαρτ. Χρον. Ε' (1942), 137 (ἐν Μάνῃ).

[8] Ivan de Gheyn, Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 256. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος ΙΕ', εἰς Μακκαβ., Migne, 35, 928Α, ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 21.

[9] Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 214.

[10] Διήγησις θαυμάτων ἁγίου Ἀρτεμίου (7 αἰ.), Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 1909, σ. 52, στ. 10 κἑξ.. Migne, 31, 257Α, ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 21.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

καὶ τὸ ρῆμα *ἐξοδιάζω*[1], *ἀνακαλῶ*[2], *ἀνακλαίω*[3], ὁ νεκρὸς ἐθρηνολογεῖτο τιμητικῶς[4] καὶ δι' εἰδικῶν μυρολογίων, μάλιστα ἐμμέτρων, τὰ ὁποῖα, ἀναλόγως πρὸς τὴν περίπτωσιν τοῦ θανάτου καὶ τὴν σχέσιν τοῦ θρηνοῦντος πρὸς τὸν νεκρόν, ἦσαν ποικίλα[5].

Ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν βυζαντινῶν πηγῶν[6]. δὲν ἔχομεν σωθέντα τοιαῦτα μυρολόγια. Παρὰ τοῦτο ὅμως ὑπάρχουσι περὶ αὐτῶν ρηταὶ μαρτυρίαι ἤδη ἀπὸ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ μέγας Βασίλειος (Migne, 31, 232B) λέγει σχετικῶς περὶ τοῦ θρηνοῦντος: «Σὺ δὲ ᾠδαῖς τισι πρὸς τὸ κατηφὲς πεποιημέναις παραθρηνεῖς καὶ μέλεσι γοεροῖς ἐκτήκειν σεαυτοῦ τὴν ψυχὴν ἐπιτηδεύεις· καὶ ὥσπερ τῶν τραγῳδῶν ἴδιόν ἐστι τὸ ἀνάπλασμα, καὶ ἡ σκευὴ μεθ' ἧς τὰ θέατρα καταλαμβάνουσιν»[7]. Περὶ τῶν ἐμμέτρων μυρολογίων μαρτυρεῖ κατόπιν καὶ ὁ Χρυσόστομος (Migne, 63, 785, στίχ. 1-4) λέγων: «θρῆνον ἐθρήνησεν... συνεχῶς αὐτοῦ τὸ ὄνομα ἀνακαλῶν... καὶ ἐγκώμια συντιθεὶς» καὶ (Migne, 48, 560) «ἐγκώμια τῆς ἀπελθούσης διελθών, καὶ τὸν βίον ἀβίωτον εἶναι φήσας αὐτῷ»[8]. Ἡ μαρτυρία ἐνταῦθα τοῦ Χρυσοστόμου περὶ ἐγκωμίων εἰς τὸν νεκρόν, ἀναφέρεται, ὡς παρετήρησεν ὁ Λουκᾶτος[9], εἰς μυρολόγιον, τὸ ὁποῖον πιστεύω ὅτι θὰ ἦτο ἔμμετρον.

Τὰ ἔμμετρα μυρολόγια εἰς τοὺς νεκροὺς παρατηροῦμεν ὅτι συνηθίζοντο καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις, ὡς ἀναφέρει διὰ τὰς Ἀθήνας ὁ Πλούταρχος (Σόλων 21). Οὗτος ρητῶς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Σόλων, ρυθμίσας τὰ τῶν κηδειῶν, ἀπηγόρευσε μετ' ἄλλων ἐθίμων καὶ «τὸ θρηνεῖν πεποιημένα».

Ἰδέαν τινὰ περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν μεσαιωνικῶν μυρολογίων δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ σχετικῶν μαρτυριῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδήσεων ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει ὅτι

---

[1] Βλ. κατωτέρω.

[2] Ἴδε ἀνωτ. σ. 119.

[3] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Migne, 114, 649 B καὶ Βίος ὁσίου Ξενοφῶντος, Migne, 114, 1029A, στίχ. 3 καὶ 13, ἴδε καὶ Migne, 115, 1156c.

[4] Πρβλ. διὰ τὴν ἀρχαιότητα: Rohde, Psyche[3], II, 204 κἑξ. Fr. Pfister, Reliquienkult im Altertum, II, Giessen 1912, σ. 554.

[5] Κουκουλές, σ. 23 κἑξ.

[6] Κουκουλές, σ. 20.

[7] Ἐκ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰ. ὑπάρχει μαρτυρία καὶ ὑπὸ τοῦ ὁσίου Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου (ἔκδ. J. Assemani, τόμ. III, Romæ 1746, σ. 256 F), ἐκ τῆς περιοχῆς ὅμως τῆς Συρίας, καθ' ἣν «ἦν γὰρ κλαίων ὥσπερ ὁ θάψας υἱὸν ἢ θυγάτριον μονογενὲς καὶ ἀνακαλούμενος μετὰ μέλους».

[8] Βλ. καὶ παρὰ Λουκάτῳ, σ. 59, § 5.

[9] Λουκᾶτος, σ. 61-62.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

αἱ μυρολογοῦσαι τὴν ἀδελφήν του Μακρίναν παρθένοι ἔλεγον : «ἐσβέσθη... τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὁ λύχνος, ἀπήρθη τὸ φῶς τῆς τῶν ψυχῶν ὁδηγίας, διελύθη τῆς ζωῆς ἡμῶν ἡ ἀσφάλεια· χαλεπώτερον δὲ παρὰ τὰς ἄλλας τὸ πένθος ἐξέφερον αἱ μητέρα αὐτὴν καὶ τροφὸν ἀνακαλοῦσαι...» [1]. Ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Συμ. Μεταφράστου μαρτυρίῳ τοῦ ἁγίου Σεβαστιανοῦ, ὁ μυρολογῶν πατὴρ τὰ ἀποθανόντα τέκνα αὐτοῦ φέρεται λέγων : «τίς μοι, ὦ τέκνα, βακτήριον τοῦ γήρως γενήσεται ; τίς ἀποθανόντα περιστελεῖ ; τίς δώσει ταφῇ τὸ ταπεινὸν τοῦτο καὶ ταλαίπωρον σῶμα ; τίς διαδέξεται τὸν ὑμέτερον κλῆρον,... [2] καὶ ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγ. Εὐφροσύνης τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ [3] λέγεται : «Ποῖ πεπόρευσαι, τέκνον ;... τί με τὸν σὸν πενθεῖν καὶ σκυθρωπάζειν γεννήτορα καταλέλοιπας ;, οὐκ ἐπὶ τοιαύταις ἐλπίσιν ἀνέτρεφον, ἀλλ' ὥστε βακτηρίαν τοῦ γήρως ἔχειν καὶ τῆς ἀσθενείας παράκλησιν. Οἴμοι ! τέκνον ἐμόν, πῶς τὴν σὴν οἴσω στέρησιν ; πῶς ἐνέγκω τὴν μόνωσιν ;...» Ἡ μήτηρ θρηνοῦσα τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς λέγει : «...οἴμοι, ὦ παῖ, οἴμοι, φίλον ἄνθος, πρὸ τῆς ὥρας οὕτως ἐλεεινῶς ἀπομαρανθείς ! Φεῦ ! ὅτι τὸ σὸν ἐγὼ τέλος ὁρῶ, ἥτις ὑπὸ σοὶ μᾶλλον καὶ ταῖς σαῖς ἐλπίσι γηροτροφηθήσεσθαι ἤλπιζον, τοιαῦτά μοι νῦν ἐκτίνεις, ὁ φίλτατος, τὰ τροφεῖα ;... ποίῳ στόματι, ποίᾳ γλώσσῃ τὰ σὰ φθέγξομαι, ποίοις ὄμμασιν ἀνακλαύσομαι ;... Ὄφελον αὐτή σοι προεκείμην μᾶλλον νεκρὰ ταῖς σαῖς ἐπὶ τὸν τάφον τιμωμένη προόδοις. Οὕτω γὰρ ἦν εὐδαίμων ἐγώ...» [4]. Ὁ πατὴρ τέλος, θρηνῶν τὴν κόρην αὐτοῦ, ἔλεγε : «τὸ φῶς τῶν ἐμῶν ὀφθαλμῶν, τίνα, γλυκύτατόν μου τέκνον, περιβλέψομαι, ἵνα μικρὸν εὐφρανθῶ ; πότε γάμον σοι ποιήσω ; πότε θάλαμον ὄψομαι ; πότε λαμπάδας ἀνάψω, πότε μελῳδήσω, πότε καρπὸν κοιλίας σου ὄψομαι ;» [5].

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν μυρολογίων καὶ τῶν θρήνων προσήρχοντο καὶ οἱ παραμυθούμενοι τοὺς πενθοῦντας συγγενεῖς καὶ φίλοι· οὗτοι ὅμως, ἀπαριθμοῦντες τὰς ἀρετὰς τοῦ μεταστάντος καὶ τὰς ἀγαθοεργίας του, ἐκίνουν ἢ μᾶλλον ἀνεζωογόνουν τὸν θρῆνον [6]. Οἱ πενθοῦντες ἔτι ἔκλειον τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα, ὥστε ἡ οἰκία ἐσωτερικῶς νὰ καταστῇ σκοτεινή [7], καλοῦντες δὲ

---

[1] Migne, 46, 988A.

[2] Migne, 116, 796D.

[3] Αὐτόθι, τόμ. 114, 316A. Πρβλ. καὶ μαρτύριον ἁγίου Ἱέρωνος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἁγίων ἐν Μελιτηνῇ ἀθλησάντων. Αὐτόθι, 116, 112B.

[4] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, τόμ. 1156B-C.

[5] J. B. Aufhauser, Das Drachenwunder des heil. Georg in der griech. u. latein. Überlieferung, Leipzig 1911, σ. 56-57.

[6] Βίος Μαρίας τῆς νέας (9-10 αἰ.), BE, σ. 297β.

[7] Μέγας Βασίλειος, Migne, 31, 257A. Γρηγόριος Θεολόγος, Migne, 35, 928A.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

καὶ θρηνῳδούς, ὡς μαρτυρεῖ ἐκ τῆς Καππαδοκίας ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ἐμυρολόγουν τὸν νεκρόν [1].

ϛ΄) *Φύλαξις τοῦ νεκροῦ.*

Ὁ νεκρὸς δὲν ἐθάπτετο ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς. Ἔπρεπε νὰ φυλαχθῇ ἐπὶ μίαν νύκτα, νὰ ταφῇ δὲ τὴν ἑπομένην.

Αἱ ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν σχετικαὶ εἰδήσεις ὁμιλοῦσι περὶ τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ μαρτύρων, ὁσίων καὶ μοναχῶν, συνήθως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ [2], συνοδευομένου ἐκεῖ ὑπὸ ψαλμῳδίας θρησκευτικῶν ὕμνων, τῶν «ἐξοδίων ὕμνων» καὶ «ἐπιταφίων ᾀσμάτων».

Οὕτω λέγεται περὶ τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ τῆς Μακρίνης, τῷ 379: «τῆς οὖν παννυχίδος περὶ αὐτὴν ἐν ὑμνῳδίαις καθάπερ ἐπὶ μαρτύρων πανηγύρεως τελεσθείσης» [3]. Πρὸς φύλαξιν τοῦ νεκροῦ τῆς μάρτυρος Φεβρωνίας «ἄϋπνοι διετέλουν πᾶσαν τὴν νύκτα, πρωίας δὲ γενομένης παραγίνονται οἱ τὸ γλωσσόκομον κομίζοντες» [4]· τὴν δὲ ὁσίαν Μελάνην (5 αἰ.) νεκράν, συναχθέντες «οἱ ἅγιοι πατέρες τὴν ψαλμῳδίαν καὶ τὰς ἀναγνώσεις ὅλην τὴν νύκτα φαιδρῶς συντελέσαντες, ἐνεταφίασαν» [5]. Ὁμοίως καὶ ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Εὐσεβίας τῆς μετονομασθείσης Ξένης λέγεται: Πᾶσαν οὖν οὕτως ἐκείνην τὴν νύκτα διαγρυπνήσαντες... Ἡμέρας οὖν ἤδη διαλαμψάσης καὶ τρίτης ἑστώσης ὥρας... θάπτουσι ταύτην» [6]. Καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Ἠλία (10 αἰ.) ἐν Καλαβρίᾳ ὁμοίως λέγεται ὅτι «δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἐπιτάφια ᾄσματα σὺν δάκρυσι ῥάναντες κατέθεντο τὸ ἅγιον λείψανον» [7]. Τὸ ἔθιμον τοῦτο τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν νύκτα, ὑπάρχον καὶ σήμερον ἐν χρήσει εἰς τὸν λαόν [8], μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τῆς ὁμηρικῆς περιό-

---

[1] Γρηγόριος Θεολόγος, Ἔνθ' ἀν. «οὐ καλέσω τὰς συνθρηνούσας».

[2] Τὸ λείψανον τοῦ ὁσίου Ἰσαακίου, ἐπὶ τοῦ μεγ. Θεοδοσίου, διεκομίσθη «ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ τῇ τότε Εἰρήνῃ ἐπιλεγομένῃ κἀκεῖθεν ἐκκομισθῆναι· καὶ τούτου γενομένου παννύχιον γέγονεν ἐν τῇ προλεχθείσῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ». AS, Maii 7, 253D.

[3] Μακρίνα, σ. 992D.

[4] AS, Junii 7, 27, § 32.

[5] Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 4 κέξ.

[6] Συμεὼν Μεταφράστης, ἐν Migne, 114, 997B-C.

[7] AS, Sept. 3, 880, § 78. Migne, 120, 164B. Βλ. δι' ἄλλας μαρτυρίας, Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, 1157C-D. Μαρτύριον ἁγίου Βικεντίου, MA, σ. 321, § 43. Βίον ὁσ. Ἱλαρίωνος. ΑΙΣ, 5, 135, στ. 1 κέξ.

[8] Ἴδε Σπ. Συγκολλίτην ἐν Λαογρ. 11 (1934 - 1937), 396. Μ. Λιουδάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 322, Λουκᾶτον, σ. 55.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

δου[1] ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις[2] καὶ πολλοῖς σήμερον προηγμένοις εἰς τὸν πολιτισμὸν[3] ἢ πρωτογόνοις λαοῖς[4], οὐ μόνον δὲ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ θανάτου διὰ τὸν νεκρὸν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν γάμον διὰ τοὺς νεονύμφους καὶ τὸν τοκετὸν διὰ τὴν λεχώ[5].

Τὴν δι' ὅλης τῆς νυκτὸς φύλαξιν τοῦ νεκροῦ νομίζει ὁ Arn. van Gennep[6], ὡς καθῆκον κοινωνικόν, τὸ ὁποῖον ἀνανεώνει τὴν ἀλληλεγγύην τῶν ὁμαιμόνων καὶ τῶν ἐγχωρίων πρὸς τὸν ἀπελθόντα ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Διὰ τῆς συντροφεύσεως ταύτης τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν νύκτα, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, διατρίβουσα ἔτι ἐν τῇ οἰκίᾳ[7], πιστεύεται ὅτι μένει εὐχαριστημένη, οὕτω δὲ δὲν θὰ ὑπάρξῃ κίνδυνος νὰ βλάψῃ αὕτη τοὺς κοιμωμένους, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, διατρέχουσι κίνδυνον ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ[8].

Δ΄ ΤΑΦΗ

α΄) Ἡ ἀνάγκη τῆς ταφῆς τοῦ νεκροῦ.

Μετὰ τὴν τελευτήν, ἐκ τῶν πρώτων καθηκόντων τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ ἦτο, ὡς καὶ σήμερον, ἡ κατὰ τὸ παραδεδομένον ἔθος προετοιμασία διὰ τὴν ταφὴν αὐτοῦ.

Ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος ἡ ταφὴ τοῦ νεκροῦ ἐθεωρεῖτο εὐσεβὲς καθῆκον τῶν ἐπιζώντων οἰκείων αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν πανανθρωπίνην πίστιν περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου μετὰ θάνατον[9], δὲν ἔπρεπεν οὗτοι ὁπωσδήποτε νὰ παραμελήσωσι, διότι οὕτω, τοῦ νεκροῦ μένοντος ἀτάφου καὶ καταβροχθιζομένου ὑπὸ τῶν θηρίων καὶ τῶν ὀρνέων, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ θὰ ἐστερεῖτο τῆς κοινῆς ἐλπίδος[10] περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ.

---

[1] Ἰλ. Σ 354 - 355 «παννύχιοι μὲν ἔπειτα πόδας ταχὺν ἀμφ' Ἀχιλῆα
Μυρμιδόνες Πάτροκλον ἀνεστενάχοντο γοῶντες».

[2] Blümner, σ. 487.

[3] Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 703.

[4] H. Nevermann - E. Walden, Totenfeiern u. Malagane von Nord-Neumecklenburg, Zeitschr. f. Ethnologie 72 (1940), 12.

[5] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 131 - 135.

[6] Manuel de folkl. français contemp. I, II, σ. 707.

[7] J. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν., Archiv f. Religionswiss. 19 (1916-1919), 215 - 216.

[8] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., 133 - 134.

[9] Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα, Β΄, 1921, σ. 278. J. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν. ἐν, Archiv f. Religionswiss. 19 (1916 - 1919), 210.

[10] Κουκουλές, σ. 49.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης, κοινῆς καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, ἔχομεν μαρτυρίαν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου (Ἰλ. Ψ 69 - 74)· ἐνταῦθα ἡ ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου, ἐμφανισθεῖσα ὡς φάσμα εἰς τὸν Ἀχιλλέα, παρεκάλει διὰ τὴν ταχεῖαν ταφὴν τοῦ σώματος, ἵνα δυνηθῇ οὕτω νὰ μεταβῇ εἰς τὸν Ἅδην· ἐθεωρεῖτο δὲ τότε μεγάλη κατάρα τὸ νὰ καταρασθῇ τις εἴς τινα νὰ μείνῃ «ἄφαντος καὶ ἀκήδεστος» (Ἰλ. Ζ' 60)[1]. Εἰς τὸ εὐσεβὲς τοῦτο καθῆκον περὶ τῆς ταφῆς, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει ὁ Σοφοκλῆς (Ἀντιγ. 454 - 55) ὡς «ἄγραπτα κἀσφαλῆ τῶν θεῶν νόμιμα», ὑπακούουσα ἡ Ἀντιγόνη (στ. 245 - 46 καὶ 255 - 56) ἔθαψε, παρὰ τὴν ἀντίθετον διαταγὴν τοῦ Κρέοντος, τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς Πολυνείκη[2], ἐπιρρίψασα ἐπὶ τοῦ σώματος ὀλίγην κόνιν. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ταφῆς, ἀπαντῶν καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις (Ὁ ρ α τ ί ο υ, Ὠδ. I, 28), ἐπεβάλλετο, ὅτε δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ κατάθεσις τοῦ σώματος ἐν τάφῳ.

Παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ἡ ταφὴ ἀπετέλει ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀδὰμ (Γέν. Γ' 19): «ἐν ἱδρῶτι τοῦ προσώπου σου φάγῃ τὸν ἄρτον σου ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθης· ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ».

Κατὰ ταῦτα ἡ στέρησις τοῦ νεκροῦ σώματος τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν γῆν καὶ ἡ παράδοσις αὐτοῦ «τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῖς κτήνεσι τῆς γῆς» (Βασιλ. I. ιζ' 44 καὶ 46) ἐλογίζετο μέγα κακόν.

Οὕτως ὁ ἀνθρώπινος νόμος περὶ τῆς κατακρύψεως τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῆς γῆς, γενικοῦ κύρους κατὰ τοὺς προχριστιανικοὺς χρόνους, λαμβάνει κατόπιν καὶ τὴν χριστιανικὴν σφραγῖδα ἐξ ἐπιδράσεως τῆς διδασκαλίας ταύτης τῆς Παλ. Διαθήκης καὶ ἰδίᾳ τοῦ κηρύγματος τοῦ χριστιανισμοῦ περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν[3]. Ὁ Χρυσόστομος, ἀποβλέπων εἰς τὴν σημασίαν τῆς ταφῆς ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ, τονίζει: «Κοινοὶ γάρ εἰσι τῆς φύσεως νόμοι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, τὸν ἀπελθόντα τῇ γῇ κρύπτεσθαι καὶ ταφῇ παραδίδοσθαι καὶ τοῖς κόλποις τῆς πάντων μητρὸς περιστέλλεσθαι γῆς»[4]. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ταφῆς ἐθεωρεῖτο ἐξευτελισμὸς καὶ ἀτιμία εἰς τὸν νεκρόν. Σχετικῶς φέρεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ τοῦ ἁγ. Βικεντίου, ὅτι μετὰ τὸν μαρτυρικὸν αὐτοῦ θάνατον, ἐδόθη ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος

---

[1] Ἡ κατάρα αὐτὴ συνηθίζετο κατόπιν καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ τὴν χριστιανικὴν περίοδον (ἴδε Ν. Π λ ά τ ω ν α, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ., 1937, σ. 665) μέχρι τῆς σήμερον (Κ ο υ κ ο υ λ έ ς, σ. 50 καὶ Λ ο υ κ ᾶ τ ο ς, σ. 88).

[2] Ἴδε πλείονας μαρτυρίας περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ταφῆς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἐν Β ο υ λ ο δ ή μ ο υ, σ. 418 κἑξ. A l b. D i e t e r i c h, Mutter Erde[3], 1925, σ. 50 - 51. P r e l l e r, Röm. Mythol.[3] II, 95. P e t r a k a k o s, σ. 29, 31. Κ ο υ κ ο υ λ έ, σ. 49 - 50.

[3] Παύλου, Ἐπιστολ. πρὸς Θεσσαλόν. Α', δ', 14 - 16.

[4] M i g n e, 50, 531, στίχ. 26 - 29. Βλ. ἄλλας μαρτυρίας παρὰ P e t r a k a k o s, σ. 90 - 91.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Δατιανοῦ ἡ διαταγή: «Ριπτέσθω τοιγαροῦν κατὰ τοῦ πεδίου τὸ νεκρὸν σῶμα, μηδεμιᾷ τινι σκέπῃ παρακαλυπτόμενον, ὅπως εὔληπτον εἴη πρὸς βορὰν θηρίοις πᾶσι καὶ πετεινοῖς... ἄταφος προκείσθω καὶ τῆς νενομισμένης ὁσίας ἄμοιρος· ἔκειτο δὴ τῷ δοκεῖν πρὸς ἀτιμίαν ἔκθετον καὶ ἄταφον τὸ πολύτιμον τοῦ πολυάθλου μάρτυρος λείψανον...» [1].

Συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις αὐτάς, ὅπως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, οὕτω καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἐλογίζετο ἐπίσης εὐσεβὲς καθῆκον ἡ φροντὶς περὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν, οὐ μόνον τῶν οἰκείων, ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων, συνήθως δὲ τῶν πτωχῶν [2]· διὸ καὶ μεγάλη ἀσέβεια ἐθεωρεῖτο ν' ἀντιπαρέλθῃ τις νεκρὸν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἢ ἀλλαχοῦ κείμενον χωρὶς νὰ φροντίσῃ περὶ τῆς περιστολῆς καὶ ταφῆς αὐτοῦ [3].

β') Ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ.

Διαρκούσης τῆς προθέσεως τοῦ νεκροῦ ἡτοιμάζετο ὁ τάφος καὶ τὰ διὰ τὴν ταφὴν ἀναγκαῖα, εἶτα δὲ ἐγίνετο ἡ ἐκφορὰ τῆς σοροῦ ἐκ τοῦ οἴκου εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὡς καὶ σήμερον, ἵνα ἐκεῖ ψαλῇ εἰς τὸν νεκρὸν ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία, οἱ *ἐξόδιοι* [4] ἢ *ἐπιτάφιοι ὕμνοι*· ἀκολούθως δὲ διεκομίζετο ἐκεῖθεν καὶ κατετίθετο ἐν τῷ τάφῳ.

Ἡ ἐκφορὰ λέγεται ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς μνημείοις, *ἐκφορά* [5], *κηδεία* [6],

---

[1] Μαρτύριον ἁγίου Βικεντίου, ΜΑ, σ. 321, στ. 5 κἑξ. Βλ. καὶ Ἰωάνν. Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν, Migne, 50, 582γ.

[2] Διὰ τὴν ταφὴν τῶν ἀπόρων ὑπῆρχον ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χριστιανικῶν χρόνων σύλλογοι εὐσεβῶν χριστιανῶν τοῦτο ὡς σκοπὸν ἔχοντες (Petrakakos, σ. 96). Ἡ παράδοσις αὕτη συνεχίζεται καὶ κατόπιν, οὕτω δὲ ἀναφέρεται ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ὅτι ὁ Θεόδωρος Στουδίτης μετεῖχε τοιούτου συλλόγου (Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης, ΕΕΒΣ, 15 (1939), 14).

[3] Βίος Ἀγαπητοῦ ἐπισκόπου Συναοῦ, Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, σ. 22. Βίος Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτου, ΜΑ, σ. 148, § 16· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 50.

[4] Chr. Loparev, Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 210.

[5] Βασιλείου Σελευκείας (5 αἰ.), Εἰς τὰς πράξεις τῆς Θέκλης, Migne, 85, 529D. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίου Μαρκέλλου, Migne, 116, 733A.

[6] Βίος ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27, § 32. Hipp. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 62 στ. 40. Βίος ἁγίου Δαλμάτου, ΒΕ, σ. 148α. Βίος Μαξίμου Ἀθωνίτου ὑπὸ Θεοφάνους ἐπισκόπου Περιθεωρίου (14 αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 4· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 26.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἔξοδος[1], *ἐξόδιον*[2], καὶ *ἐξόδευσις*[3], ἀντὶ δὲ τοῦ *ἐκφέρω* φέρεται καὶ *κηδεύω*, *ἐξοδίζω*[4], *ἐξοδιάζω*[5] καὶ *ἐκκομίζω*[6].

Ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς προθέσεως δὲν ἦτο καθωρισμένη. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις διήρκει αὕτη ἐπὶ μίαν μόνον ἡμέραν, ἐγίνετο δὲ ἡ ἐκφορὰ κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου[7]. Τὸ ἔθος τοῦτο φαίνεται ὅτι συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν χριστιανικοὺς χρόνους, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κατ' αὐτοὺς ὁ νεκρὸς ἐν τῇ προθέσει ἔπρεπε νὰ φυλαχθῇ ἐπὶ μίαν νύκτα[8]. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀπετέλει κανόνα, διότι ὑπῆρχον συχναὶ αἱ περιπτώσεις προθέσεων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐπισήμων προσώπων, δηλαδὴ ἀξιωματούχων τῆς Πολιτείας ἢ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ καὶ ὁσίων ἔτι ἀνδρῶν, καθ' ἃς διὰ τὴν ἐπίσκεψιν καὶ τὴν προσκύνησιν τοῦ νεκροῦ ἡ πρόθεσις παρετείνετο ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας· παρίστατο δὲ τότε ἀνάγκη νὰ ταριχευθῇ τὸ σῶμα πρὸς πρόληψιν τῆς ἀποσυνθέσεως αὐτοῦ[9].

Οἱ χριστιανοί, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας παρὰ τοῖς ὁποίοις ὡρίζετο ἡ ἐκφορὰ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, τὴν ρωμαϊκὴν συνήθειαν ἀκολουθοῦντες[10], ἐξεκόμιζον τοὺς νεκροὺς μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέ-

---

[1] Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. Lud. Deubner, σ. 129, στ. 36 κέξ.).

[2] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 48, στ. 29. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 52, στ. 17 κέξ.). Ἰ. Μόσχου, Λειμών, Migne, 87, 2932B. Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724 B'· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 26. Λουκᾶτον, σ. 65, σημ. 1.

[3] Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἔκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 48, στ. 27 κέξ. «προγνοὺς τὴν ἡμέραν τῆς ἰδίας ἐξοδεύσεως καὶ βουλόμενος ἐν ἀταραξίᾳ νοὸς... ταύτην ποιήσασθαι».

[4] Ἰωάννου Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2932B.

[5] Ἐγκώμιον Νεοφύτου πρεσβυτέρου εἰς Θεοσέβιον τὸν Ἀρσινοΐτην, Anal. Boll. 26 (1907), 187, § 11.

[6] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 10, σ. 49, στ. 4. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XL, § 4). Βίος ὁσίου Ἰσαακίου, AS, Maii 7, 253d.

[7] Rohde, Psyche³, I, 223 - 224. Ch. Picard, La vie privée dans la Grèce classique, Paris 1930, σ. 42. Th. Wächter, Ἔνθ' ἀν., σ. 52. Petrakakos, σ. 8, σημ. 12, II.

[8] Ἴδε ἀνωτ., σ. 128 - 129.

[9] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 7 κέξ. «ὥστε τὸ λείψανον ἐπὶ πέντε ἡμέραις μὴ ταφῆναι καὶ ἀναγκασθῆναι αὐτοὺς σμυρνίσαι τὸ λείψανον τοῦ μακαρίου Μάρκου», ἐν Ἀλεξανδρείᾳ· ἴδε καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172c. Petrakakos, σ. 99 - 100. Κουκουλέν, σ. 47 - 48.

[10] Ἴδε Blümner, σ. 490. Λουκᾶτον, σ. 66, 68. Ὁ νόμος τοῦ Σόλω-

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ρας καὶ μάλιστα κατὰ τὰς προμεσημβρινὰς ὥρας. Οὕτως ὁ Γρηγόριος Νύσσης μαρτυρεῖ περὶ τῆς κηδείας τῆς ἀδελφῆς του Μακρίνης († 379) ὅτι «ὡς δὲ προήει κατ᾽ ὀλίγον ἡ ἡμέρα... ὁ τῶν τόπων ἐκείνων προεστώς... παράγειν ἠρέμα παρεκάλει τὸ σκήνωμα» [1]. Περὶ ἐκφορᾶς κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας γίνεται λόγος ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς κειμένοις εἰς τοὺς βίους τῆς ἁγίας Φεβρωνίας (4 αἰ.) [2] καὶ τοῦ ὁσίου Ἰσαακίου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ μεγ. Θεοδοσίου [3], καὶ μεταγενεστέρως εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νείλου († 1005) [4] καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου βίον τῆς ὁσίας Εὐσεβίας, ἀποβιωσάσης εἰς Μύλασαν τῆς Καρίας (5 αἰ.) [5]. Δὲν ἦτο ὅμως ἀσυνήθης ἡ ἐκφορὰ καὶ κατὰ τὰς μεταμεσημβρινὰς ὥρας. Σχετικαὶ περὶ αὐτῆς εἰδήσεις ἀπαντῶσιν ἐν τῷ βίῳ Δανιὴλ Σκητιώτου (6 αἰ) ἐκ τῆς Αἰγύπτου [6] καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου (5 αἰ.) ἐκ τῆς Παλαιστίνης [7].

Περὶ τῆς κηδεύσεως τῶν νεκρῶν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν κατὰ τὸ διάστημα μόνον τῆς ἡμέρας μανθάνομεν καὶ ἐκ τοῦ σχετικοῦ ἀπαγορευτικοῦ διατάγματος τοῦ Ἰουλιανοῦ. Οὗτος ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ, ὅπως ἐπαναφέρῃ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, ἀπηγόρευσε, συμφώνως πρὸς τοὺς θεσμοὺς αὐτῆς [8], τὴν τέλεσιν τῶν κηδειῶν κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς ἡμέρας ἤτοι «πρὸ δεκάτης ἡμερινῆς ὥρας», ὁρίσας συγχρόνως δι᾽ αὐτάς: «δύοντος ἡλίου καὶ οὐ πρὶν ἀνίσχειν... γινέσθω» [9].

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, πλὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἠσχολήθησαν, ἔλαβον δὲ καὶ νομοθετικὴν πρόνοιαν περὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἐν Κω-

---

νος (Δημοσθένους, Πρὸς Μακάρτ. 62) περὶ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου νομίζω ὅτι ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς ex silentio νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὑπῆρχε καὶ τότε παρὰ τῷ λαῷ ἡ συνήθεια τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ ἐν καιρῷ ἡμέρας, τὴν ὁποίαν ὁ νόμος τοῦ Σόλωνος σκοπεῖ ἐνταῦθα ν᾽ ἀπαγορεύσῃ.

[1] Μακρίνα, σ. 993Α.

[2] AS, Junii 7, 28, § 35 - 36.

[3] AS, Maii 7, 253d «...ἕωθεν πᾶσα ἡ πόλις ἅμα τῷ ὁσιωτάτῳ Νεκταρίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ παντὶ τῷ κλήρῳ... προεκόμισαν αὐτὸν προπέμποντες ἄχρι ταφῆς».

[4] Migne, 120, 164 (κεφ. 99).

[5] Migne, 114, 997c (κεφ. 15). «Ἡμέρας οὖν ἤδη διαλαμψάσης καὶ τρίτης ἑστώσης ὥρας... θάπτουσι ταύτην». Περὶ τῆς Μυλάσης καὶ τῆς διοικητικῆς αὐτῆς περιοχῆς, βλ. Διον. Ἀ. Ζακυθηνόν, ἐν ΕΕΒΣ, ΙΘ΄ (1949), 9 - 11.

[6] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 67, στ. 28 - 29: «Ἄνοιξον, φέρε τὸ σῶμα, ἵνα ἐνταφιασθῇ, ὅτι καιρὸς τῆς ἐνάτης ἐστὶν λοιπόν».

[7] Νέα Σιών, 12 (1912), 653 «πολλὰ δὲ παράδοξα θαύματα ἐποίησεν ὁ Θεὸς εἰς τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον... καὶ μέχρις ὥρας ἐνάτης μὴ ἰσχύειν αὐτὸ καταθέσθαι».

[8] Πλουτάρχου, Σόλων, 21. Λυκοῦργος, 27. Ziehen, L.G.S. 74c, 93Α. Dittenberger, Syll.[3], 1219.

[9] L'empereur Julien, Lettres et fragments (ἔκδ. J. Bidez, Paris 1924, σ. 200, στ. 17 κἑξ.).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

σταντινουπόλει ὁ μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἀναστάσιος (Κουκουλές, σ. 30) καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ Ἰουστινιανὸς (Νεαρ. 43 καὶ 59)[1].

Αἱ ἐπεμβάσεις αὐταὶ τῆς πολιτείας στηρίζονται ἐπὶ τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ τῆς βυζαντινοῖς ἀλλὰ καὶ παρ' ἄλλοις ὁμοίως λαοῖς [2], ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ ἐκφορὰ καὶ ἡ ταφὴ τοῦ νεκροῦ ἀποτελοῦσιν οὐχὶ μόνον στενῶς οἰκογενειακὸν ἀλλὰ καὶ εὐρύτερον κοινωνικὸν καθῆκον. Οὕτως εἰς τὴν ἐκφοράν, γινομένην διὰ μέσης τῆς πόλεως ἢ τοῦ χωρίου, μετεῖχον, πλὴν τῶν οἰκείων, καὶ οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ κηδευομένου, ἔτι δὲ καὶ πλῆθος ἄλλο ἐκ τοῦ λαοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ παρακολούθησις τῆς κηδείας ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων ἀπετέλει ἔκφρασιν, οὕτως εἰπεῖν, ἀλληλεγγύης καὶ φιλικῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τοῦ κόσμου. Ὡς κοινωνικὸν λοιπὸν πρόβλημα ἀντιμετωπίζοντες οἱ βυζαντινοὶ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ νεκροῦ, ἐλάμβανον, ὡς λέγεται ἀνωτέρω, πρόνοιαν ἰδίᾳ ὑπὲρ τῆς ταφῆς τῶν ἀποβιωσάντων πενήτων, ὁ δὲ Ἰουλιανὸς παρατηρῶν τὴν προκαλουμένην διαταραχὴν τοῦ κανονικοῦ ρυθμοῦ τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων κατὰ τὰς διὰ μέσης τῆς ἀγορᾶς νεκρικὰς πομπάς [3], ὥρισεν, ἀκολουθῶν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, ὅπως αἱ κηδεῖαι γίνωνται μετὰ τὴν δύσιν καὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου [4].

Διὰ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ νεκροῦ ἐχρησιμοποιοῦντο, τοὐλάχιστον εἰς τὰς πόλεις, ὡς γίνεται καὶ σήμερον, εἰδικοὶ ἐπαγγελματίαι, οἱ «ἐκκομισταὶ» καὶ «ἐνταφιασταί» [5].

Κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μάρθας, μητρὸς τοῦ ἁγ. Συμεὼν τοῦ ἀσκήσαντος ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει, οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς τὴν ἐκφορὰν καὶ τὴν ταφὴν ἐκαλοῦντο *λεκτικάριοι*: «ὁ δὲ καταθέμενος αὐτὴν λεκτικάριος»· παρέλαβε δὲ τὸ νεκρὸν σῶμα «τοῦ λεκτικαρίου δακτυλοδεικτοῦντος αὐτοῖς αὐτὴν εἶναι τὴν ὁσίαν Μάρθαν» [6]. Ἡ πληροφορία αὕτη ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας τῆς Μάρθας ἀναφέρεται εἰς ἔθιμα τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Συρίας· παρὰ τοῦτο ὅμως οἱ λεκτικάριοι, ὡς ὠργανωμένη μάλιστα τάξις ἀναλαμβάνουσα τὴν φροντίδα τῆς κηδεύσεως τῶν νεκρῶν, ἦσαν τότε γνωστοὶ

---

[1] Τῶν νομοθετικῶν τούτων μέτρων ἀπὸ τοῦ μεγ. Κωνσταντίνου ὑπὲρ τῆς ταφῆς τῶν πενήτων μνημονεύει καὶ ὁ Λέων ΣΤ΄ εἰς τὴν σχετικὴν XII νεαρὰν αὐτοῦ.

[2] Πρβλ. Arn. van Gennep, Manuel de folklore française contemporain, I.II, Paris 1946, σ. 654.

[3] Ἰουλιανοῦ, Ἔνθ' ἀν., σ. 199.

[4] Αὐτόθι, σ. 200, στ. 17 κἑξ.

[5] Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XL, § 4). «Θρῆνοι παντοῦ περιηχούμενοι καὶ ἐλεεινολογίαι· ἠτόνουν οἱ ἐκκομισταί, ἐσπάνιζον οἱ ἐνταφιασταί, ἐκλείοντο οἶκοι, ἐκενοῦντο ρεγεῶνες, ἐπληροῦντο πολυάνδρια». Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῶν θανατώσεων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ε΄.

[6] AS, Maii 5, 409c.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

εἰς ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν ἐπικράτειαν καὶ διὰ τῶν ὀνομάτων ἔτι *δεκανοὶ* καὶ *κοπιαταί*.

Σημειοῦμεν σχετικῶς περὶ τούτων ὅτι ὁ Ἰουστινιανός, ρυθμίζων νομοθετικῶς τὰ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἀμοιβῆς αὐτῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀναφέρει ὅτι ὁ μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἀναστάσιος «τὸν τῶν καλουμένων λεκτικαρίων ἤτοι δεκανῶν ἀριθμὸν περιέστησαν εἰς ἓν μέτρον χιλίους ἑκατὸν εἶναι δεκανούς»· λέγει δ' οὗτος ἐν συνεχείᾳ: «προφάσει τῶν δεκανῶν ἤτοι λεκτικαρίων» ἐν τῇ νεαρᾷ αὐτοῦ 43 (=LX παρὰ Zach. v. Ling., Pars I, 387,[18]. 389,[4]). Ἐν τῇ νεαρᾷ του 59 (=LXXVI. Zach. v. Ling., Pars I, 444,[24]) ὁ Ἰουστινιανὸς καλεῖ αὐτοὺς καὶ κοπιατάς: «τοὺς δεκανοὺς ἤτοι κοπιατάς» [1]. Οὗτοι «οἱ τῇ κλίνῃ ὑπηρετούμενοι δεκανοί» (νεαρὰ 59 κεφ. ε΄), ἐξηρτῶντο κατὰ τὰς ὡς ἄνω διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκ τῶν οἰκονόμων καὶ τῶν ἐκδίκων τῆς Ἐκκλησίας [2], ἀπετέλουν δὲ ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τὸ σωματεῖον τῶν κοπιατῶν (fossores), οἱ ὁποῖοι κατεσκεύαζον καὶ τοὺς τάφους [3].

Οἱ κατασκευασταὶ τῶν τάφων λέγονται ὑπὸ τοῦ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως τῆς Κύπρου (7 αἰ.) ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφέντι βίῳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος († 619) *μνημοράλιοι*. Ὅτε ἐστέφετο βασιλεύς, λέγει ὁ Λεόντιος, «οὐδεὶς πρὸ τῶν μνημοραλίων μηνύει πρὸς αὐτόν, τῆς συγκλήτου ἁπάσης καὶ τῶν στρατευμάτων παρεστώτων· ἀλλ' εὐθέως οἱ εἰρημένοι τῶν μνημάτων οἰκοδόμοι λαμβάνουσιν τέσσαρα ἢ πέντε κόμματα μαρμάρων μικρὰ ἐκ διαφόρων χροιῶν καὶ εἰσέρχονται πρὸς αὐτὸν καὶ λέγουσιν. Ποίου μετάλλου τὸ μνῆμά σου κελεύει γενέσθαι τὸ κράτος σου ;...» [4].

Περὶ τῶν μνημοραλίων τούτων παρατηρεῖ ὁ Gelzer (σ. 134-135), ὅτι ἀπετέλουν οὗτοι σύλλογον τεχνιτῶν, ἐχόντων ὡς ἔργον τὴν κατασκευὴν τῶν βασιλικῶν μνημάτων καὶ τὴν φρούρησιν αὐτῶν. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ὅμως ταύτης τοῦ Λεοντίου, ἔνθα οἱ μνημοράλιοι φέρονται ὡς «τῶν μνημάτων οἰκοδόμοι», νομίζω ὅτι πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν αὐτοὺς ἀποτελοῦντας συντεχνίαν τεχνιτῶν κατασκευαζόντων γενικῶς τάφους. Οὗτοι δὲ θὰ ἀνελάμβανον προσέτι, προνομιακῶς, καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν βασιλικῶν τάφων καὶ τὴν φρούρησιν αὐτῶν, ὡς δέχεται περὶ αὐτῶν ὁ καθηγ. Φαίδων Κουκουλές [5].

---

[1] Ἴδε καὶ Κ ο υ κ ο υ λ έ ν, σ. 28. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τὴν ἐκφορὰν τῶν ὑπὸ λοιμωδῶν νόσων ἀποθνησκόντων ἀνελάμβανον, ὡς παρατηρεῖ ὁ Φαίδων Κουκουλές, σ. 28 - 29, οἱ *παραβολάνοι*. Πρβλ. καὶ Κ α λ λ ί ν ι κ ο ν, σ. 243.

[2] Ἴδε πλείονα περὶ τῶν δεκανῶν παρὰ H a n t o n, Lexique explicatif du recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, Byzantion IV (1927-1928), 72-74. N. B e e s, Die griech. christl. Inschriften des Peloponnes, σ. 80-82.

[3] Γ ε ω ρ γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἔνθ' ἀν., σ. 43.

[4] Ἐκδ. Gelzer, σ. 36, 15 κἑξ.

[5] Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, ΙΕ' 1939), 67.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Παρὰ τοὺς λεκτικαρίους, εἰς τὰ τῆς κηδείας τῶν νεκρῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἠδύναντο νὰ μετέχουν καὶ αἱ *ἀσκήτριαι* ἢ *κανονικαὶ* καὶ αἱ *ἀκόλουθοι*. Ὁ Ἰουστινιανὸς (νεαρὰ 59 κεφ. δ΄=LXXVI. Zach. v. Ling., Pars I, 447,[2]) ὁρίζει περὶ αὐτῶν: «θεσπίζομεν ἑκάστῃ κλίνῃ προῖκα διδομένῃ ἓν ἀσκητήριον δίδοσθαι ἀσκητριῶν ἢ κανονικῶν, μὴ ἔλαττον ὀκτὼ γυναικῶν ἡγουμένων τῆς κλίνης καὶ ψαλλουσῶν καὶ τριῶν ἀκολούθων, οἵπερ οὐδ' ὁτιοῦν παντελῶς λήψονται». Αἱ *κανονικαί*, πλὴν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης νὰ προηγῶνται τοῦ φερέτρου ψάλλουσαι[1], εἶχον, εἰς χρόνους τοὐλάχιστον παλαιοτέρους τοῦ ἕκτου αἰῶνος, καὶ ἄλλας φροντίδας ὑπὲρ τῶν νεκρῶν ἐν ταῖς μοναῖς. Περὶ τούτου ἔχομεν σχετικὰς εἰδήσεις ἐκ τοῦ συναξαρίου τῆς ἁγίας μεγαλομάρτυρος Δροσίδος: «Κατὰ δὲ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἦσαν γυναῖκές τινες ἐν ἀσκητηρίῳ τινὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ τηροῦσαι καὶ ἔργον μετὰ τῶν ἄλλων ἀπαραίτητον ἔχουσαι, αἱ καὶ κανονικαὶ ἐγχωρίως καλούμεναι, τὰ τῶν ἁγίων λείψανα μύροις καὶ ὀθονίοις περιστέλλειν καὶ ἀποτίθεσθαι ἐν τῷ αὐτῶν κοιμητηρίῳ»[3].

Διὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ, ἡ σορὸς αὐτοῦ μετετοποθετεῖτο ἐκ τοῦ βάθρου ἐφ' οὗ ἔκειτο εἰς φορεῖον, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *κλίνη*[5], ὅπως καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις (Θουκυδ. Β, 34, 3). Ἡ κλίνη αὕτη ἐκαλεῖτο καὶ *κλινίδιον*[4], *κράββατος*[5], *κραββατοφόριον*[6], *λεκτίκιον*[7] καὶ *σκίμπους*[8].

---

[1] Πρβλ. καὶ Hanton, Ἔνθ' ἀν., σ. 95. Fr. Cumont, ἐν Byzantion VI (1931), 531 - 532.

[2] SEC, σ. 553, στ. 14 κἑξ.

[3] Μακρίνα, σ. 993Β. Χρυσοστόμου, Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 691 - 692 ς΄. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2860D. Βίος Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ΑΙΣ, 4, 288, στ. 24. M. H. Fourmy - M. Leroy, Βίος ἁγ. Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 161, στ. 22, 24. Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου σαλοῦ, Migne, 111, 724Β. Βίος ὁσίας Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγ. Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172D. Βλ. ἔτι Καλλίνικον, σ. 204. Κουκουλέν, σ. 26. Λουκᾶτον, σ. 65.

[4] Βίος ὁσίου Νείλου (10 αἰ.), Migne, 120, 164, κεφ. 99. SEC, σ. 894.

[5] Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 44, κεφ. 18. Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 36 κἑξ.). Γλυκᾶς, 499, 22 (Βόννης). Πρβλ. καὶ Βίον Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51 (ἔζησε κατὰ τὸν 2ον αἰῶνα ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Συρίας, καταγομένη ἐκ Σαμαρειτῶν)· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 26.

[6] Βίος Εὐδοκίας, Ἔνθ' ἀν., σ. 875, § 33.

[7] Ἔνθ' ἀν., σ. 875, § 33. Βίος ὁσίου Ἰσαακίου, AS, Maii 7, 253d. Τὸ λεκτίκιον ἐχρησιμοποιεῖτο προσέτι καὶ διὰ τὴν μεταφορὰν ἀσθενῶν (ἴδε Βίον Θεοδώρου Συκεώτου, MA, σ. 414, 19, 6 αἰ.), ὡς καὶ εὐπόρων γυναικῶν (Αὐτόθι, σ. 459 καὶ εἰς τὸν βίον καὶ ἄθλησιν τοῦ ὁσίου Μαξίμου (7 αἰ.), Migne, 90, 108Α): «μήτ' εἰς ὑποζύγιον, μήτ' εἰς λεκτίκιον καθεσθῆναι δυνάμενον». Ἡ λέξις ἐκ τῆς λατ. lectica.

[8] Βίος τοῦ ἁγίου καὶ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου, ΒΕ, σ. 148α. Βίος Εὐτυχίου,

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Ἡ σορὸς τῶν ὁσίων ἀνδρῶν καὶ τῶν μαρτύρων, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, ἐτίθετο ἐπὶ γλωσσοκόμου κατεσκευασμένου ἐξ ἀσήπτων ξύλων ἢ ἐκ μολύβδου, οὕτω δ' ἐξεκομίζετο, ἀφοῦ πρῶτον ἐμυρίζετο διὰ «τοῦ μύρου καὶ τοῦ μόσχου» [1].

Διὰ τὴν μεταφορὰν πρὸς ταφὴν εἰς μακρινὴν ἀπόστασιν, συνήθως ἐπὶ ἐπισήμων προσώπων, ἀπετίθετο ὁ νεκρὸς ἐντὸς λάρνακος [2], ἢ ἐπὶ κλίνης κεκαλυμμένης «χρυσῷ καὶ πορφυρίδι» ἢ τέλος ἐντὸς γλωσσοκόμου [3]. Ὅπως δὲ ἐπὶ ἐπισήμων προσώπων τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, οὕτω καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκφορᾶς ὀνομαστῶν μοναχῶν καὶ ἄλλων ὁσίων ἀνδρῶν ἐκηρύσσετο ἀργία εἰς τὴν πόλιν. Σχετικῶς ἀναφέρει ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), ὅτι τὸν θάνατον τοῦ μοναχοῦ Μάρκου τοῦ σαλοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἀνήγγειλεν αὐτὸς εἰς τὸν Πάπαν τῆς πόλεως «καὶ ὁ πάπας τῷ στρατηλάτῃ καὶ κελεύει ἄπρακτα γενέσθαι ἐν τῇ πόλει» [4].

Κατ' εἰδήσεις ἐκ τῶν πρωΐμων χριστιανικῶν χρόνων, εἰς τὰ μοναστήρια ἡ ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ ἀνηγγέλλετο διὰ τῆς κρούσεως τοῦ ξύλου, τὸ ὁποῖον, ὡς σήμαντρον, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ εἰς ἄλλας ἀνάγκας τοῦ ἐν τῇ μονῇ βίου τῶν μοναχῶν, ὡς ἐπὶ παραδ. πρὸς ἀφύπνισιν αὐτῶν καὶ πρὸς πρόσκλησιν εἰς προσευχήν [5]. Ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.) διηγεῖται περί τινος ἀναχωρητοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ὅτι, τούτου ἀποβιώσαντος, «ὡς οὖν ἔθηκαν αὐτὸν ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, κελεύει (=ὁ ἡγούμενος) κροῦσαι τὸ ξύλον, ἵνα καὶ πᾶσα ἡ λαύρα συνάχθη (sic) καὶ μετὰ δόξης τὸ σῶμα αὐτοῦ κατατέθῃ (sic)» [6]. Καὶ ὁ Ἰωάννης Μόσχος ἀναφέρει ἐκ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἐν Παλαι-

---

Migne, 86, 2384A. Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XL, § 4). SEC, σ. 894, Migne, 105, 557 - 560. Βλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 203. Κουκουλέν, σ. 26.

[1] Βίος καὶ μαρτύριον ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27 § 32. Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (ἔκδ. H. Lietzmann, 1908, σ. 68, στ. 3 κἑξ.) «ἀνήνεγκαν γλωσσόκομον μολύβδινον».

[2] Βίος τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἔκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 49, στ. 20). Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172c «λάρνακι τοῦτον ἐνέθεσαν καὶ εἰς ἅμαξαν ἐνθέμενοι, ἐκόμιζον ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν».

[3] Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 72, στ. 9 κἑξ., Migne, 96, 1316A. κἑξ. Βίος Ἰγνατίου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, ὑπὸ Νικήτα Παφλαγόνος, Migne, 105, 557. Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55).

[4] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 13, στ. 33 κἑξ.

[5] Karl Krumbacher, Studien zu den Legenden des heil. Theodosios, (Sitzungsb. der phil.-hist. kl. d. k. Bayer. Akad. d. Wiss. 1892, Heft II, σ. 355 κἑξ.). Ἡ κροῦσις τοῦ ξύλου συνεχίζεται ἀκόμη καὶ σήμερον ἐν ταῖς μοναῖς.

[6] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 67, στ. 21 κἑξ. Ἴδε καὶ σ. 14, στ. 2 - 3 «κρούσατε τὸ κροῦσμα καὶ συνάξατε τοὺς πατέρας».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

στίνη ὅτι «κρούσαντος τοῦ κανονάρχου τὸ ξύλον, ἐφ' ᾧ πάντας τοὺς ἀδελφοὺς συναχθῆναι καὶ προπέμψαι τὸν τελευτήσαντα, ἐλθὼν ὁ γέρων καὶ ἰδὼν τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ...» [1].

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων συνάγεται ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων θὰ εἶχε καθορισθῆ εἰδικὴ πένθιμος κροῦσις τοῦ σημάντρου [2], κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν δὲ περίοδον καὶ τοῦ κώδωνος, ἡ ὁποία κροῦσις συνεχίζεται καὶ σήμερον εἰς τὴν κατὰ τὰς κηδείας κωδωνοκρουσίαν [3]. Ἡ πένθιμος κροῦσις τοῦ σημάντρου μαρτυρεῖται ἤδη κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του, τῷ 374, εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ (Migne, 35, 1020B). Ἐνταῦθα λέγεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὅτι ψυχορραγοῦντος τοῦ πατρός, κατέφυγον εἰς τὸ ἱερὸν ὅπου «ἐζήτουν παρὰ τοῦ ἱεροῦ τὸν ἱερέα, παρὰ τοῦ μυστηρίου τὸν μυσταγωγόν, παρὰ τοῦ Θεοῦ τὸν ἄξιον παραστάτην· καὶ ταῦτα ἦν, ἐξαρχούσης τῆς ἐμῆς Μαρίας καὶ ἀνακρουομένης τὸ τύμπανον, οὐ τὸ ἐπινίκιον, ἀλλὰ τὸ ἱκέσιον· καὶ τότε πρῶτον ἀναισχυντεῖν μαθούσης ὑπὸ τοῦ πάθους καὶ καταβοώσης τοῦ λαοῦ τε ὁμοίως καὶ τοῦ Θεοῦ· τοῦ μέν, συναλγεῖν πασχούσῃ, καὶ προσφιλοτιμεῖσθαι τοῖς δάκρυσι· τοῦ δέ, εἰσακούειν τῶν δεομένων, πάντων αὐτὸν τῶν πρὸ τούτου θαυμάτων (καὶ γὰρ εὑρετικὸν τὸ πάσχειν) ὑπομιμνήσκουσα». Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Γρηγορίου, ἀναφερομένη προφανῶς εἰς νεκρικὸν καππαδοκικὸν ἔθιμον, ὁμιλεῖ περὶ ἱκεσίας κρούσεως τοῦ τυμπάνου συνοδευομένης ὑπὸ θρηνωδῶν κραυγῶν διαρκοῦντος τοῦ ψυχομαχήματος. Ἡ ἱκέσιος ὅμως αὐτὴ κροῦσις θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως πένθιμος, διὸ καὶ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν ἐπινίκιον ἤτοι τὴν χαρμόσυνον. Παρόμοιον περίπου ἔθιμον ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐν Σπάρτῃ, ἔνθα κατὰ τὴν τελευτὴν βασιλέως ἐκρούετο μετάλλινος δίσκος, λέβης [4]. Παρὰ τοῖς Κινέζοις ὑπάρχει προσέτι τὸ ἔθος, οἱ συγγενεῖς, καθ' ὃν χρόνον ὁ μελλοθάνατος ψυχορραγεῖ, νὰ τρέχωσι κύκλῳ περὶ τὴν οἰκίαν κραυγάζοντες, κρούοντες ἀκαταπαύστως τὸν κώδωνα καὶ ἀνάπτοντες πλῆθος πυραύλων [5].

Εἰς τὰ ἔθιμα ταῦτα, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν σήμερον μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν γνώμην, ὑπόκειται ἡ λαϊκὴ δοξασία περὶ τῆς ἐκδιώξεως τῶν κακοποιῶν πνευμάτων ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ νεκροῦ καὶ δι' ἄλλων μέσων καὶ διὰ τοῦ

---

[1] Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2860D.

[2] Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 34-35. Ὁ Καλλίνικος, σ. 240, λέγει ὅτι κατὰ τὴν κηδείαν ἦχουν σήμαντρα καὶ κώδωνες, ἄνευ μνείας ὅμως τῶν πηγῶν.

[3] ΛΣ, Γ', 334.

[4] Ἡροδότου VI, 58. Βλ. Περὶ τῆς κρούσεως μεταλλίνων ἀντικειμένων πρὸς ἀποδίωξιν τοῦ κακοῦ καὶ εἰς Σχόλ. Θεοκρίτου, Φαρμ. II, 36 (C. Wendel, σ. 278-279). Πρβλ. καὶ Ern. Samter, Geburt, Hochzeit u. Tod, σ. 61.

[5] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἤχου ἐκ τῶν κραυγῶν καὶ τῆς κρούσεως ἀντικειμένων ξυλίνων ἢ μεταλλίνων, μεθ' ὧν καὶ τὸ σήμαντρον, τὸ ξύλον, ὡς ἀνωτέρω, καὶ ὁ κώδων [1].

Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ κώδων (τύμπανον) ἐχρησιμοποιεῖτο πλέον [2] ὡς κύριον μέσον πρὸς ἐκδίωξιν διὰ τῆς κρούσεώς του τῶν δαιμόνων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον ἐδρεύουσιν ἐν τῷ ἀέρι [3]. Πρὸς τὴν πίστιν αὐτὴν συνδέεται καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ μεσαιῶνος ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τῆς κρούσεως τοῦ σημάντρου, ὅτι «τὸ σήμανδρον αἰνίττεται τὰς τῶν ἀγγέλων σάλπιγγας καὶ διεγείρει τοὺς ἀγωνιστὰς πρὸς πόλεμον τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν» [4].

Πένθιμον ὡσαύτως κροῦσιν τοῦ ξυλίνου σημάντρου νομίζω ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἁγίου Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου (5 - 6 αἰ.) ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σεβήρου εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν. Οὗτοι προϋπήντησαν τὸν Θεοδόσιον κρούοντες τὸ ξύλον τῆς ἀφυπνίσεως εἰς ἀσυνήθη ὥραν, ὁ δὲ Θεοδόσιος κατηράσθη αὐτοὺς διὰ τοῦτο [5]. Ἡ κατάρα τοῦ Θεοδοσίου ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ κροῦσις τοῦ σημάντρου ἐγένετο πρὸς ἀποδοκιμασίαν καὶ ἐκδίωξιν αὐτοῦ, ὡς καὶ σήμερον ἡ πένθιμος κροῦσις κατὰ τὴν ἄφιξιν ἢ τὴν ἀναχώρησίν τινος ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν ἀποδοκιμασίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χαρμόσυνον κροῦσιν, ἐνδεικτικὴν τῆς καλῆς διαθέσεως πρὸς ὑποδοχήν.

Ἐκ τῆς διδασκαλίας τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν φαίνεται ὅτι ἡ ταφὴ τῶν πιστῶν ἔπρεπε νὰ γίνεται μετὰ θρησκευτικῶν τιμῶν [6]. Ἐν τούτοις ἡ Ἐκκλησία, προνοοῦσα ὑπὲρ τῆς μετὰ θάνατον σωτηρίας τῆς ψυχῆς, ἤρχισε λίαν πρωΐμως νὰ συμμετέχῃ εἰς τὰς κηδείας τῶν χριστιανῶν, προπέμπουσα τὸ νεκρὸν σῶμα εἰς τὸν τάφον μετὰ δεήσεων καὶ προσευχῶν πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τοῦ μεταστάντος. Οὕτω τὴν ἔναρξιν τῆς κηδείας ἐδήλωνεν ἡ ἄφιξις κληρικῶν ἤτοι τοῦ ἱερέως καὶ τῶν διακόνων ἢ καὶ τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὴν οἰκίαν διὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ [7].

---

[1] P. Sartori, Glockensagen u. Glockenaberglaube, Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 7 (1897), 358 - 361. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 61 - 62. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα, Β΄, 1921, σ. 172, 280 - 282. Πρβλ. καὶ Rohde, Psyche[3], II, 28, σημ. 2.

[2] P. Sartori, Ἔνθ' ἀν., σ. 360.

[3] Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσ. 2, 2 «τὸν ἄρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος, τοῦ πνεύματος τοῦ νῦν ἐνεργοῦντος ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας» καὶ περαιτέρω, 6, 12 «...τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις...».

[4] K. Krumbacher, Ἔνθ' ἀν., σ. 360 (ἐκ κώδ. XV αἰ.).

[5] Usener, Θεοδ., σ. 82, στ. 11 κἑξ.

[6] Petrakakos, σ. 94.

[7] Μακρίνα, σ. 993Α-Β καὶ ὁ Συμεὼν Μεταφράστης εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ βίον τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, ἐν Παλαιστίνῃ μονάσαντος κατὰ τὸν 5 αἰ., λέγει

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Ἐνιαχοῦ οἱ προπέμποντες ἐκράτουν εἰς χεῖρας μετὰ τῶν θυμιαμάτων καὶ ἀνημμένας λαμπάδας[1], ἐνῷ οἱ μοναχοὶ τῆς Αἰγύπτου, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Δανιὴλ Σκητιώτου (6 αἰ.) ἐφόρουν λευκὴν στολήν, ἐκράτουν δὲ καὶ κλάδους φοίνικος˙ «... ἀσπροφοροῦντες οὕτως γάρ ἐστιν τὸ ἔθος μετὰ κλάδων»[2].

Μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ πρὸ αὐτῆς καὶ κατόπιν, συνέρρεον εἰς τὴν οἰκίαν, ὅπως ἀκολουθήσωσιν εἰς τὴν ἐκφοράν, οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι καὶ ἄλλοι γνωστοὶ ἐν πενθίμῳ περιβολῇ[3], φέροντες εἰς τὰς χεῖρας κηροὺς καὶ ἀρώματα καὶ θυμιάματα.

γ´) Ἡ προπομπὴ τοῦ νεκροῦ.

Περὶ τοῦ καταρτισμοῦ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς νεκρωσίμου συνοδίας διὰ τὴν προπομπὴν τοῦ νεκροῦ γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἐκφορᾶς τῆς Μακρίνης (379) ἐν Καππαδοκίᾳ. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης λέγει σχετικῶς ὅτι ἡ κλίνη, ἐφ' ἧς ἡ σορός, ἐφέρετο ὑπὸ κληρικῶν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ ὅτι «τοῦ γὰρ λαοῦ περὶ τὴν κλίνην πεπυκνωμένου καὶ πάντως ἀπλήστως ἐχόντων τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου θεάματος οὐκ ἦν ἐν εὐκολίᾳ τὴν πορείαν ἡμῖν διανύεσθαι˙ προηγεῖτο δὲ καθ' ἑκάτερον μέρος διακόνων τε καὶ ὑπηρετῶν οὐκ ὀλίγον πλῆθος στοιχηδὸν τοῦ σκηνώματος προπομπεῦον, τὰς ἐκ κηροῦ λαμπάδας ἔχοντες πάντες˙ καὶ ἦν τις μυστικὴ πομπὴ τὸ γινόμενον, ὁμοφώνως τῆς ψαλμῳδίας ἐπὶ ἐσχάτους, καθάπερ ἐν τῇ τῶν τριῶν παίδων ὑμνῳδίᾳ μελῳδουμένης»[4]. Τῆς δ' ἀποστάσεως οὔσης ἑπτὰ σταδίων «διὰ πάσης σχεδὸν τῆς ἡμέρας μόλις τὴν ὁδὸν διηνύσαμεν˙ οὐ γὰρ εἴα τὸ πλῆθος... τὴν πρόοδον γενέσθαι»[5].

Ἡ ὀργάνωσις αὐτὴ τῆς ἐκφορᾶς τῆς Μακρίνης, ἤτοι ἡ ψαλμῳδία καὶ ἡ στοιχηδὸν κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τοῦ φερέτρου παράταξις τῶν διακόνων καὶ τῶν ὑπηρετῶν, προσδίδουσα οὕτως ἐπισημότητα καὶ λαμπρότητα

σχετικῶς: «ὁρᾷ δὲ τὸν τῶν ἱερέων κλῆρον, πρὸς δὲ καὶ αὐτὸν τὸν ἐπίσκοπον λαμπάδας διὰ χειρὸς ἔχοντας καὶ τὴν τοῦ σώματος προπομπὴν ἀναμένοντας».

[1] Βλ. ἀνωτέρω σημ. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἔκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 50, στ. 2-3): «κληρικῶν ἱερᾷ προπομπῇ τιμώμενος, λαοῦ εὐσεβοῦς καὶ θεοφιλῶν γυναίων κηροφανείαις καταπυρσευόμενος...».

[2] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 56, στ. 19 κέξ. Καὶ ἐν σ. 14, στ. 4 κέξ., 7, λέγεται ὅτι κατὰ τὴν κηδείαν τοῦ Μάρκου σαλοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ: «ἀνέβη πᾶσα ἡ Σκήτη ἄσπρα φοροῦντες μετὰ κλάδων καὶ βαΐων... ὥστε τὸ λείψανον ἐπὶ πέντε ἡμέραις μὴ ταφῆναι».

[3] Γρηγόριος Νύσσης, Ἐπιτάφιος εἰς Πλακίλλαν βασίλισσαν, Migne, 46, 885A.

[4] Μακρίνα, σ. 993B.

[5] Ἔνθ' ἀν.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

εἰς τὴν κηδείαν, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἐγένετο κατὰ τὸ πρότυπον ἀρχαίων μουσικῶν προπομπῶν κατὰ τὰς ταφὰς καὶ μνήμας ἡρώων καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐπιτάφιον τελετήν, τὴν προσδιοριζομένην ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος διὰ τοὺς ἱερεῖς (Νόμ. ΙΒ, 947b - c): «κορῶν δὲ χορὸν πεντεκαίδεκα καὶ ἀρρένων ἕτερον περιισταμένους τῇ κλίνῃ ἑκατέρους οἷον ὕμνον πεποιημένον ἔπαινον εἰς τοὺς ἱερέας ἐν μέρει ἑκατέρους ᾄδειν, εὐδαιμονίζοντας ᾠδῇ διὰ πάσης τῆς ἡμέρας... παῖδας δὲ περὶ αὐτὴν τὴν κλίνην ἔμπροσθεν τὸ πάτριον μέλος ἐφυμνεῖν...»[1]. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἀρχαίου τελεστικοῦ κατὰ τὰς κηδείας, παρετήρησεν ὡσαύτως ὁ Fr. Pfister[2] ὅτι ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς ὕμνους καὶ ἐπιταφίους λόγους τῶν ἀρχαίων κατὰ τὰς ταφὰς καὶ τὰς μνήμας ἡρώων διεμόρφωσαν καὶ οἱ χριστιανοὶ τὸ τυπικὸν τῆς κηδείας καὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων ὑπὲρ τῆς πίστεως, εἰσαγαγόντες πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ψαλμῳδίας καὶ ἐπιταφίους ἐγκωμιαστικοὺς λόγους πρὸς ὕμνησιν αὐτῶν· οὕτω φέρεται ἐν τῷ βίῳ τῆς Σωσάννης ἐν Παλαιστίνῃ ἡ ἐκφορὰ «ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς»[3].

Κατὰ τὴν κηδείαν τῆς Μακρίνης, ὡς λέγεται ἀνωτέρω, πάντες οἱ μετέχοντες αὐτῆς ἐκράτουν λαμπάδας. Ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν μνημείων ἔχομεν πολλὰς περὶ τοῦ ἔθους τούτου μαρτυρίας. Οὕτως ἐκ τοῦ βίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) μαρτυρεῖται ὅτι ἐκκομιζομένου τοῦ Βιταλίου, τοῦ ὑποστηρίξαντος τὰς πόρνας, αὗται «μετὰ κηρῶν καὶ λαμπάδων προεκόμιζον αὐτὸν κλαίουσαι»[4]. Τοῦ ὁσίου Νείλου (10 αἰ.) ἀποδημήσαντος, οἱ ἀδελφοὶ τῆς μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης «διαβαστάσαντες τὴν κλίνην μετὰ κηρῶν καὶ θυμιαμάτων καὶ ψαλμῳδιῶν» ἤγαγον τὸν νεκρὸν πρὸς ταφήν»[5]. Ὁ Συμεὼν Μεταφράστης ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Εὐσεβίας, ἀποβιωσάσης ἐν Μυλάσῃ τῆς Καρίας κατὰ τὸν 5 αἰ., λέγει, ὅτι «οὕτω τὴν κλίνην διαβαστάσαντες ὑπὸ πολλῷ τῷ φωτὶ τῶν λαμπάδων καὶ τοῖς ἀρώμασι διὰ μέσης ἦγον τῆς πόλεως»[6]. Καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ ὑπὸ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) ἀναφέρεται, ὅτι κατὰ τὴν κηδείαν μεγιστᾶνός τινος «πλῆθος δὲ ἀναρίθμητον περιήει αὐτῷ, βοή τε τῶν ψαλλόντων μεγίστη ἠκούετο, πλήθη δὲ κηρῶν καὶ θυμιαμάτων, θρῆνός τε καὶ κοπετὸς τῶν συγγενῶν

[1] Βλ. πλείονας ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Fr. Pfister, Der Reliquienkult im Altertum, Halbband 2, Giessen 1912, 497 κέξ.

[2] Ἔνθ' ἀν., σ. 499.

[3] AS, Sept. 6, 159, § 15.

[4] Ἔκδ. Gelzer, σ. 74, στ. 25 κέξ.· ἴδε καὶ ἔκδοσιν τοῦ βίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος ὑπὸ H. Delehaye, ἐν Anal. Boll. 45 (1927), 62, στ. 39 κέξ. «πᾶσαι αἱ πόρναι πρὸς τὴν τοῦ λειψάνου κηδείαν προεκόμιζόν τε τοῦτο μετὰ λαμπάδων καὶ ἀρωμάτων».

[5] Migne, 120, 161, κεφ. 99.

[6] Migne, 114, 997B.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἐξήρχετο... καὶ ἰδοὺ ἔμπροσθεν τῶν μανουαλίων πλῆθος αἰθιόπων δαιμόνων ἐπορεύετο...» [1].

Ἡ συνοδία αὐτὴ τοῦ νεκροῦ πρὸς τὴν τελευταίαν κατοικίαν του μετὰ κηραψίας καὶ λαμπάδων καὶ θυμιαμάτων καὶ ἀρωμάτων ἀπετέλει ἔθος παραδεδεγμένον εἰς ὅλον γενικῶς τὸν χριστιανικὸν κόσμον τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν ἤδη περίοδον· τοῦτο δὲ ὑπάρχει καὶ μέχρι τῆς σήμερον διαδεδομένον εἰς ὅλους τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης [2]. Δέον ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ μετ᾽ ἀνημμένων λαμπάδων προπομπὴ τοῦ νεκροῦ συνηθίζετο ἤδη παρὰ τοῖς Ρωμαίοις [3]. Ἡ τόσον εὐρεῖα ἐν τούτοις διάδοσις τοῦ ἐθίμου τούτου εἰς τὸν βυζαντινὸν κόσμον μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ Ἐκκλησία, ἐκ τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως υἱοθέτησεν εἰς τὰς κηδείας τὴν λαμπαδοφορίαν καὶ κηραψίαν γενικῶς, κατὰ τὴν ἐκφορὰν κατ᾽ ἀρχάς, ἴσως ἐπὶ τὸ ἐπισημότερον, τῶν μαρτύρων καὶ ἁγίων, ὡς καὶ τῶν ἱεραρχῶν καὶ τῶν ἀξιωματούχων τῆς πολιτείας [4]. Οὕτω κατὰ τὴν ἐκκομιδήν, τῷ 311, τοῦ λειψάνου τοῦ μαρτυρικὸν θάνατον ὑποστάντος Πέτρου, ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, οἱ πιστοὶ προέπεμψαν τοῦτον φέροντες τὰ σύμβολα τῆς νίκης, δηλαδὴ φοίνικας, ἀνημμένους κηρούς, «ὑμνῳδοῦντες, θυμιῶντες, θρίαμβον οὐρανίας νίκης ἐπιτελοῦντες» [5].

Τὴν διακοσμητικὴν καὶ τιμητικὴν σημασίαν τῆς κηραψίας κατὰ τὴν κηδείαν τονίζει καὶ ὁ Χρυσόστομος λέγων σχετικῶς: «Εἰπὲ γάρ μοι, τί βούλονται αἱ λαμπάδες αἱ φαιδραί; οὐχ ὡς ἀθλητὰς αὐτοὺς προπέμπομεν; τί

---

[1] Migne, 111, 724 B. Βλ. ἔτι περὶ κηραψιῶν καὶ θυμιαμάτων: Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 36 κἑξ.). Βίον ἁγίου Δαλμάτου, ΒΕ, σ. 148α. Βίον ὁσίων Παύλου ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 377, στ. 21 κἑξ. Θεοφυλάκτου ἀρχιεπ. Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν 25 μαρτύρων, Migne, 126, 188c. Ἴδε καὶ Petrakakos, σ. 101. Κουκουλέν, σ. 31. Λουκᾶτον, σ. 67.

[2] P. Sartori, Feuer u. Licht im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 17 (1907), 366 κἑξ. Ern. Samter, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 77. Karl Freudenthal, Das Feuer im deutschen Glauben u. Brauch, Berlin u. Leipzig 1931, σ. 148 κἑξ. Arn. van Gennep, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 744 - 745.

[3] Blümner, σ. 492. Νομίζω ὅτι δὲν ἔχουν δίκαιον ὁ Mau, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Bd. III, στ. 350, ἐν τῷ ἄρθρῳ Bestattung καὶ ὁ Ern. Samter, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 77, σημ. 8, ὑποστηρίζοντες ὅτι ἠνάπτοντο οἱ κηροὶ λόγῳ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός· ἴδε καὶ P. Sartori, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 371. Ὅτι ὅμως οἱ Ρωμαῖοι ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς ἐν καιρῷ ἡμέρας, ἴδε G. Giussani, La vita dei greci e dei Romani, παρὰ Λουκάτῳ, σ. 68.

[4] Οὕτω περὶ τὸν νεκρὸν τῶν αὐτοκρατόρων Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Κωνσταντίου, βλ. Φαίδωνος Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, Ἐπ.Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, ΙΕ′ (1939), 59 καὶ Καλλίνικον, σ. 241.

[5] Migne, 18, 465.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

δὲ οἱ ὕμνοι; οὐχὶ τὸν Θεὸν δοξάζομεν καὶ εὐχαριστοῦμεν;...»[1]· οὗτος προσθέτει ἀκόμη ὅτι αἱ λαμπάδες συνεβόλιζον καὶ τὴν πορείαν ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ βίου πρὸς τὸ ἀληθινὸν φῶς[2].

Πλὴν τῶν Ρωμαίων ὅμως, ὡς ἀνωτέρω, ἡ χρησιμοποίησις τῆς φλογὸς εἰς τὰ περὶ τὸν νεκρὸν ἔθιμα ἦτο γνωστὴ καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, σήμερον δὲ ἀπαντᾷ οὐ μόνον εἰς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς ἀλλὰ καὶ εἰς ἀσιατικοὺς καὶ ἄλλους προηγμένους καὶ μὴ εἰς τὸν πολιτισμόν[3].

Ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τῶν ἀνημμένων δᾴδων καὶ κηρῶν καὶ τῶν φώτων, πλὴν τοῦ σκοποῦ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ τάφου διὰ τῆς τοποθετήσεως ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς λύχνων ἢ τῆς θερμάνσεως τοῦ ζῶντος κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν ἐν τῷ τάφῳ νεκροῦ[4], ἀπεσκόπει κυρίως καὶ εἰς ἀποδίωξιν τῶν κακοποιῶν δαιμόνων, ψυχῶν νεκρῶν, πρὸς προστασίαν οὕτω τοῦ νεκροῦ ἐξ αὐτῶν καὶ μάλιστα τῶν ἐπιζώντων οἰκείων του ἐκ τοῦ κινδύνου δι' αὐτοὺς τῶν θανατηφόρων πνευμάτων (ψυχῶν)[5]. Ἡ πίστις αὐτὴ περὶ τῶν κηρῶν καὶ τῶν λαμπάδων ὑπῆρχε συνειδητὴ εἰς τὸν λαὸν καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἱερωνύμου († 420)[6] καὶ ἐκ τοῦ βίου Συμεὼν τοῦ Στυλίτου, συγγραφέντος ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἀντωνίου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος[7]. «Ὁ μακάριος Συμεὼν ἐξῆλθε τοῦ μοναστηρίου καὶ ἐπορεύθη εἰς ἔρημον τόπον ἐγγὺς φρέατος

---

[1] Βλ. παρὰ Καλλινίκῳ, σ. 242. Petrakakos, σ. 101, σημ. 21 καὶ Λουκάτῳ, σ. 73, § 4.

[2] Βλ. παρὰ Κουκουλέ, σ. 34.

[3] Th. Wächter, Ἔνθ' ἀν., σ. 44. Ern. Samter, Antike u. moderne Totengebräuche, Neue Jahrb. f. das klass. Altertum XV (1905), 34-36.

[4] Βίος Θωμαΐδος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, SEC, σ. 603, στ. 32 κἑξ. Βλ. Γεωργ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Α', 1942, σ. 43. P. Sartori, Feuer u. Licht, Ἔνθ' ἀν., σ. 371, 374, 385. Karl Freudenthal, Ἔνθ' ἀν., σ. 9.

[5] Βλ. P. Sartori, Ἔνθ' ἀν., σ. 361 κἑξ. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 76 κἑξ. 79 κἑξ. K. Freudenthal, Ἔνθ' ἀν., σ. 2 κἑξ. 5 κἑξ. καὶ ἐν Handwört. des deutschen Abergl. II, 1111 ἐν ἄρθρ. Fackeln. Pauly-Wissowa, RE, VI, 1953, ἄρθρ. Fackeln. Γ. Α. Μέγα, Μαγικαὶ καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι πρὸς ἀποτροπὴν ἐπιδημικῶν νόσων, Ἐπετ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, ἔτ. 1943-1944, σ. 56. Ἐξ ἀρχαίων δοξασιῶν περὶ τῆς καθαρτικῆς δυνάμεως τοῦ πυρὸς διετύπωσαν Κλήμης ὁ Ἀλεξ. καὶ ὁ Ὠριγένης τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς τῆς ψυχῆς. Δημ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογία, 1930, σ. 158, σημ. 6. Ἐκ τοῦ Ὠριγένους παραλαμβάνει Γρηγόριος ὁ Νύσσης λέγων ὅτι «οἱ ταύτης ἀμύητοι τῆς καθάρσεως, ἀναγκαίως τῷ πυρὶ καθαρίζονται», ἴδε Δημ. Μπαλᾶνον, Ἔνθ' ἀν., σ. 332, σημ. 3.

[6] Βλ. Fr. J. Dölger, ἐν Antike und Christentum, V (1936), 290.

[7] Ἴδε H. Lietzmann, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. altchristl. Literatur, Bd. 32, Heft 4, σ. 19.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἀρχαιοτάτου, ἐν ᾧ ὕδωρ οὐκ ἦν, πλῆθος δὲ πνευμάτων ἀκαθάρτων ᾤκει ἐν αὐτῷ· οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἀσπίδων πλῆθος καὶ ὄφεων καὶ σκορπίων καὶ παντοδαπῶν ἑρπετῶν»[1]. Ὁ ἀρχιμανδρίτης τῆς μονῆς πληροφορηθεὶς τοῦτο εἶπεν εἰς τοὺς μοναχούς: «Ἀπέλθετε καί, ποιήσαντες εὐχήν, κατέλθετε μετὰ λαμπάδων καὶ ζητήσατε αὐτόν. Οἱ δὲ ἀπελθόντες ἐπὶ τὸν τόπον τοῦ φρέατος καὶ ποιήσαντες εὐχήν... τότε κατῆλθον ἐν τῷ φρέατι πέντε μοναχοὶ κρατοῦντες λαμπάδας· ἰδόντα δὲ τὰ ἑρπετὰ τὰς λαμπάδας ἔφυγον ἐν ταῖς γωνίαις τοῦ φρέατος»[2]. Ἐνδεικτικὴ ἔτι τῆς πίστεως ὅτι ἀκολουθοῦσι τὸν κηδευόμενον νεκρὸν κακοποιὰ πνεύματα, εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ, καθ' ἣν ὁ Ἀνδρέας συναντήσας ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ μεγιστᾶνός τινος «θεασάμενός τε ὁ τοῦ Θεοῦ θεράπων[3] τὸ ἐξόδιον... καὶ ἐννεὸς γενόμενος ἐπὶ πολλὴν ὥραν βλέπει· καὶ ἰδοὺ ἔμπροσθεν τῶν μανουαλίων πλῆθος δαιμόνων αἰθιόπων ἐπορεύετο, σφοδρότερον τῶν ψαλλόντων κράζοντες τὸ οὐαί... τοῦτο τὸ φοβερὸν ὅραμα τοῦ δικαίου βλέποντος καὶ ἰδοὺ ἄρχων τῶν πονηρῶν δαιμόνων ἀπηγριωμένους ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς...»[4]. Ὁμοίας ἀντιλήψεις ἀπαντῶμεν, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, καὶ εἰς τὴν εἰς ψυχορραγοῦντας ἀκολουθίαν τῆς Ἐκκλησίας: «Ἰδοὺ ἐφέστηκεν ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων... καὶ κράζουσι σφοδρῶς ἐκζητοῦντες ἀναιδῶς τὴν ταπεινήν μου ψυχήν»[5].

Παρὰ τὰ πονηρὰ ὅμως ταῦτα πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ ἀδίκων ἀνθρώπων κατέχουσι τὴν πρωτοπορείαν, τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ δικαίου συνώδευον ἄγγελοι, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος· ὁ δίκαιος, λέγει, «θαυμαστὴν ἔχει τὴν ἐκφοράν, ἀγγέλων παρόντων καὶ ψυχὴν ὁδηγούντων»[6]. Ὁμοίως καὶ ὁ ὅσιος Νικήτας (9 αἰ.) «τοῖς ἐλθοῦσιν ἀγγέλοις συνεξεδήμησεν»[7]. Ἄγγελος ἀκολουθεῖ ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν κηδείαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλ' εἶναι κατηφὴς καὶ θρηνῶν, διότι τὴν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ ἔχει κληρονομήσει ὁ διάβολος[8]. Διὰ τοῦτο πρὸς προστασίαν τοῦ νεκροῦ ἐκ τῶν πονηρῶν πνευμάτων τῶν περιστοιχούντων αὐτὸν καὶ τοὺς μετέχοντας τῆς κηδείας, ἐχρησιμοποιοῦντο,

---

[1] Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλογὴ Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, Α', 1907, σ. 64, στ. 21 κἑξ.

[2] Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἔνθ' ἀν., σ. 65, στ. 16 κἑξ. Ἡ πίστις περὶ τῆς ἀποδιωκτικῆς δυνάμεως τοῦ πυρὸς ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν· βλ. Ξ. Ἀκογλου, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, 1939, σ. 129.

[3] Ὁ Ἀνδρέας Σαλός.

[4] Migne, 111, 724 B-C.

[5] Ἰωάνν. Μαρτίνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 408. Δαίμονες, προσπαθοῦντες ν' ἀπαγάγωσι τὴν ψυχὴν ἀναφέρονται πολλαχοῦ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας.

[6] Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 692, στ. 51 - 52.

[7] Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν, AS, April. 1 (σ. XXVII, § 48).

[8] Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Ἔνθ' ἀν., σ. 724 - 725.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

πλὴν τῶν ἱκετευτικῶν πρὸς τὸν Θεὸν παρακλήσεων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἡ κηραψία καὶ αἱ λαμπάδες, ἔτι δὲ πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν καὶ τὰ ἀρώματα καὶ θυμιάματα, καὶ ταῦτα κατ' ἀρχαίαν ἐπίσης πίστιν, καθ' ἣν «λύχνων... ὀσμὰς οὐ φιλοῦσι δαίμονες» [1].

Πλὴν τούτων εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ Παλαιστίνην κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, οἱ προπέμπτοντες τὸν νεκρὸν μοναχοῦ ἢ κληρικοῦ, ἐν τοῖς μοναστηρίοις κυρίως, ἔφερον προσέτι εἰς χεῖρας κλάδους ἐλαίας καὶ φοίνικος. Οὕτω μετὰ φοινίκων ἐξεκομίσθη ὁ νεκρὸς τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Πέτρου († 311) [2]· ὁμοίως «μετὰ κλάδων καὶ βαΐων» ὁ εὐσεβής, πρώην μοναχός, Μᾶρκος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ [3] καὶ «μετὰ βαΐων, κλάδων ἐλαιῶν» μοναχαὶ ἐν Θηβαΐδι [4]. Εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ ἁγίου Φιλίππου ἐν Παλαιστίνῃ, οἱ μοναχοὶ κατὰ τὴν ἐκφορὰν τῆς ἁγίας Σωσάννης ἔφερον «βαΐα μετὰ καὶ κηρῶν» [5].

Οἱ κλάδοι τῆς ἐλαίας καὶ τοῦ φοίνικος, ὡς παρετηρήσαμεν ἀνωτέρω (σ. 82-83), εἶχον ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος χθονίαν σημασίαν, ἰδίᾳ δ' ἐκ τούτων ἐπεβλήθη ὁ φοῖνιξ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς κατὰ τὰς ταφὰς ὡς σύμβολον τῆς νίκης τοῦ πιστοῦ κατὰ τοῦ θανάτου [6].

Ὁ κηδευόμενος νεκρὸς φερόμενος ἐπὶ κλίνης ἀκάλυπτος τὸ πρόσωπον [7], κατὰ τὸ ἀρχαῖον παρὰ τοῖς Ἕλλησι [8] καὶ Ρωμαίοις [9] ἔθος, ἤγετο ἐπὶ τὸ

---

[1] Ἀθηναίου, Δειπν. Ι΄, 58 (σ. 442α). Πρβλ. καὶ O. Gruppe, Griech. Mythol. u. Religionsgesch. II, München 1906, σ. 894. Τῶν θυμιαμάτων ἐγίνετο χρῆσις ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἐξ ἀρχῆς εἰς νεκρικὰ νόμιμα, ἐπεζητεῖτο δὲ διὰ τῆς βαρείας ἀρωματικῆς αὐτῶν ὀσμῆς (π.χ. τοῦ λιβάνου) καὶ τοῦ καπνοῦ αὐτῶν ἡ ἀποδίωξις τῶν κακοποιῶν πνευμάτων. Βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, ἄρθρ. *θυμίαμα* ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. 12, 735α. Marzell, Weihrauch ἐν Handwört. d. deutsch. Abergl. IX, 284 καὶ ἄρθρ. Rauchen, Αὐτόθι, VII, 524.

[2] Βλ. καὶ ἀνωτ., σ. 140.

[3] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 5.

[4] Παλλαδίου, Λαυσ. ἱστορία, Migne, 34, 1105c.

[5] AS, Sept. 6, 159, § 15.

[6] Ἴδε ἀνωτ., σ. 83.

[7] Ἰωάννου Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2932B «θεωρῶ νεκρὸν ἐξοδιζόμενον καλῶς φοροῦντα» ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 244-245. Κουκουλέν, σ. 37. Ν. Γ. Πολίτου, Ἡ κάλυψις τῶν ἐκφερομένων νεκρῶν, Λαογρ. Γ΄ (1911), 694-695.

[8] Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου μανθάνομεν ἐκ τῆς ἀπαγορεύσεως αὐτοῦ: ἴδε νόμον τῆς Ἰουλίδος ἐν Κέῳ (5 αἰ. π.Χ.). Ziehen, Leg. Gr. Sacr. 93A (σ. 260) καὶ Dittenberger, Syll³, ἀρ. 1218, στ. 10-11: «τὸν θανό[ν]τα [φέρεν | κ]ατακεκαλυμμένον σιωπῆι μέχρι [ἐπὶ τὸ σ]ῆμα...» καὶ διάταξιν τῶν Λαβυαδῶν ἐν Δελφοῖς (400 π.Χ.) «τὸν δ|ὲ νεκρὸν κεκαλυμμένον φ||ερέτω σιγᾶι». Ziehen, Ἔνθ' ἀν., 74c, στ. 14-15 (σ. 217). Πρβλ. καὶ B. Schmidt, Totengebräuche, ἐν Archiv f. Religionswiss. 24 (1926), 305.

[9] Blümner, σ. 495. ΛΣ, Γ΄, σ' 334, σημ. 3.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

τιμητικώτερον διὰ μέσης τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως[1]. Σχετικῶς λέγεται εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Εὐσεβίας (5 αἰ.) ἐκ Μυλάσης τῆς Καρίας, ὅτι «τὴν κλίνην διαβαστάσαντες ὑπὸ πολλῷ τῷ φωτὶ τῶν λαμπάδων καὶ τοῖς ἀρώμασι διὰ μέσης ἦγον τῆς πόλεως»[2].

Εἰς τὰς λαϊκὰς κηδείας συνήθως μετὰ τῆς θρησκευτικῆς ψαλμῳδίας ἠκούετο καὶ «ὁ θρῆνός τε καὶ κοπετὸς τῶν συγγενῶν»[3] τοῦ ἐκκομιζομένου· ἐπὶ τῶν ἀξιωματούχων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας τόσον ἦτο τὸ συρρέον πλῆθος τοῦ λαοῦ, πλὴν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε ἡ ὅλη ἐκφορὰ ἐλάμβανεν ἐπίσημον καὶ πάνδημον χαρακτῆρα. Ἐνδεικτικῶς περὶ τούτου παραθέτομεν ἐνταῦθα εἰδήσεις περὶ τῆς κηδείας τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Εὐτυχίου (6 αἰ.): «πλήρεις αἱ ἀγοραί, στοαί, διώροφα καὶ τριώροφα καὶ τὰ ὑπὲρ τούτων, ἐπέκεινα· τῶν ἐκεῖνον παραπεμπόντων, προηγουμένων, ἑπομένων, ἀλλήλοις ἐπεμβαινόντων, μυριάδες γένους παντός, ἡλικία πᾶσα, οἱ περὶ τὸν βασιλέα ἔνδοξοι πάντες, ἐξαιρέτως δὲ ὁ τοῦ δήμου τὴν εὐταξίαν πεπιστευμένος ἔπαρχος, ὃς πάντας ὑπερενίκησε τιμήσας ὑπερβαλλόντως τοῦ ἁγίου τὴν προπομπήν... πᾶν γένος στρατιᾶς, πᾶσα τάξις ἱερατικῆς λειτουργίας, μοναστῶν ἄπειρα πλήθη, ψαλμῳδίαι θρήνοις ὑπερνικώμεναι»[4]. Πλῆθος λαοῦ παρηκολούθει ἔτι καὶ τὰς κηδείας τῶν πλουσίων, οἱ ὁποῖοι, πρὸς ἐπίδειξιν τοῦ πλούτου αὐτῶν, ἐξεκομίζοντο ἐπὶ διαχρύσου κλίνης, ἐνδεδυμένοι διὰ χρυσῶν καὶ μεταξωτῶν ἱματίων[5]· τοῦτο δέ, διότι ἐθεωρεῖτο ὕβρις, ὡς παρετήρησεν ὁ Φαίδων Κουκουλές, ἡ πτωχικὴ ἐκφορὰ πλουσίου[6]. Οἱ ἅγιοι ἄνδρες ἐξ ἀντιθέτου, ἀποστέργοντες τὴν μεγάλην συρροὴν τοῦ πλήθους καὶ ἐπιθυμοῦντες ν᾿ ἀπέλθωσι τοῦ κόσμου καὶ κηδευθῶσιν ἡσύχως καὶ ἄνευ θορύβου πολλοῦ, ὥριζον πρὸ τῆς ἐκπνοῆς αὐτῶν,

---

[1] Λουκᾶτος, σ. 70.

[2] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Εὐσεβίας τῆς μετονομασθείσης Ξένης, Migne, 114, 997B.

[3] Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724A, βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 33. Λουκᾶτον, σ. 70-71.

[4] Βίος Εὐτυχίου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, Migne, 86, 2384 B.

[5] Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 38, στ. 15 κέξ. Βίος καὶ μαρτύριον ἁγ. Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51. Χρυσοστόμου, Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 692, στ. 4 κέξ. «τὸν ἐπὶ τῆς κλίνης τῆς διαχρύσου φερόμενον... τὸν ἱμάτια σηρικὰ καὶ διάχρυσα...». Τοῦ αὐτοῦ, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, Migne, 50, 582 γ΄. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2932B. Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ (10 αἰ.), Migne, 111, 724A-B. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, 1153C, βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 30.

[6] Κουκουλές, σ. 29.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἤθελον νὰ παρίστανται κατὰ τὸν θάνατον καὶ ν' ἀκολουθήσωσι κατόπιν τὴν κηδείαν αὐτῶν[1].

Προπεμπόμενος οὕτως ὁ νεκρός, διεκομίζετο, ὡς καὶ σήμερον, εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἔνθα ἐψάλλοντο εἰς αὐτὸν οἱ ἐξόδιοι ὕμνοι. Περὶ τούτου μαρτυρεῖται εἰς τὸν βίον τῆς ἁγίας Σωσάννης ἐν Παλαιστίνῃ, ὅτι ταύτην πάντες οἱ μοναχοὶ ἀποθανοῦσαν «ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς ἀνήγαγον...ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τελείᾳ καὶ πρεπούσῃ ταφῇ παραδόντες»[2]. Μαρτυρίαν περὶ ψαλλομένης ἐν τῷ ναῷ ἀκολουθίας εἰς τὸν νεκρὸν ἔχομεν τὸ πρῶτον εἰς τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου συγγράμματα[3], τὰ ὁποῖα φέρονται γραφέντα περὶ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἕκτου αἰῶνος[4]. Ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων καὶ κατόπιν ἀπαντῶσι καὶ ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς μνημείοις εἰδήσεις περὶ διακομιδῆς τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἵνα ψαλῇ εἰς αὐτὸν ἡ νεκρώσιμος ὑμνολογία, καλουμένη εἰς τὰς ἁγιολογικὰς πηγὰς μὲ τὰ ὀνόματα: *ἐξόδια*[5], *ἐξόδιοι ὕμνοι*[6], *ψαλμῳδία*[7], *ἐπιτάφιος ὑμνῳδία*[8], *ἐξιτήριοι ᾠδαί*[9].

Οἱ μετέχοντες τῆς ἐκφορᾶς ἱερεῖς, οἰκεῖοι, συγγενεῖς καὶ φίλοι ἠσπάζοντο τὸ τελευταῖον τὸν ἀπελθόντα ἐκ τῆς ζωῆς πρὸ τῆς καταθέσεως αὐτοῦ ἐν τῷ τάφῳ[10]. Ὁ ἀσπασμὸς οὗτος κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐγίνετο μετὰ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν: «μετὰ τὴν εὐχὴν

---

[1] Eul. Kourilas et Fr. Halkin, Βίος Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου τοῦ Καυσοκαλύβη ὑπὸ Θεοφάνους ἐπισκόπου Περιθεωρίου (14 αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 8-11.

[2] AS, Sept. 6, 159, § 15. Ἐκ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἔχομεν ἔτι καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰω. Μόσχου (Migne, 87, 2860c) ὅτι «ἐλθὼν ὁ γέρων καὶ ἰδὼν τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ κείμενον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ...», βλ. καὶ παρὰ Δανιὴλ Σκητιώτῃ, σ. 67, στ. 19 κέξ. πρβλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 280.

[3] Ἴδε Καλλίνικον, σ. 280-281. Κουκουλέν, σ. 38-39.

[4] Ἴδε Δ. Μπαλᾶνον, Πατρολογία, 1930, σ. 514-515 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλαν, ἐν Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. 12, 735α (ἄρθρ. *θυμίαμα).*

[5] Chr. Loparev, Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Iszwestija 13 (1908), 210 «ἐξόδια ποθῶν προσειπεῖν».

[6] SEC, σ. 894, στ. 1 κέξ.

[7] Kurtz, Βίος Θεοδώρας (ἀρχ. 10 αἰ.), σ. 26, στ. 4 κέξ. «περὶ τὰ τέλη τῆς ψαλμῳδίας».

[8] L. Petit, Βίος ὁσ. Ἀθανασίου Ἀθωνίτου (10 αἰ.), Anal. Boll. 25 (1906), 51, στ. 29. «μετὰ γὰρ τὸ τελεσθῆναι τὴν ἐπιτάφιον ὑμνῳδίαν».

[9] Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Ἴδε καὶ Petrakakos, σ. 102-103. Καλλίνικον, σ. 281, 358. Κουκουλέν, σ. 38.

[10] ΛΣ, Γ', 335, σημ. 5. Ὁ Καλλίνικος (σ. 358) παραθέτει μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου (βίος Κωνσταντίνου), βιβλ. Δ', κεφ. ξζ', καθ' ἣν τὸν μέγαν Κωνσταντῖνον νεκρὸν ἐντὸς λάρνακος οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ στρατοῦ «οἷάπερ ζῶντα, καὶ μετὰ θάνατον γονυκλινεῖς ἠσπάζοντο».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

αὐτός τε ὁ ἱεράρχης ἀσπάζεται τὸν κεκοιμημένον καὶ μετ' αὐτὸν οἱ παρόντες ἅπαντες»[1]. Ἡ ρητὴ αὐτὴ μνεία περὶ τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ, κατὰ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου ἢ ἀρχομένου τοῦ ἕκτου αἰῶνος, μεταξὺ τῶν εἰς τὸν κηδευόμενον νομίμων, προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀσπασμός, ὡς νεκρικὸν ἔθιμον, θὰ εἶχε τότε ἀπὸ πολλοῦ ἤδη σταθεροποιηθῆ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Σχετικὴν πληροφορίαν περὶ τούτου παρέχει ὁ βίος τοῦ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Τούτου τὸ λείψανον συνοδευόμενον ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, πλήθους μοναχῶν καὶ λαοῦ, κρατοῦντος κηρούς, μετήχθη ἐκ τοῦ μοναστηρίου «ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ πρὸς τὸ ἀσπάσασθαι... αὐτό, κἀκεῖθεν προεκομίσθη ἐν τῇ μονῇ»[2].

Περὶ τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ ἀναφέρει κατόπιν καὶ ἡ ἀρχαία ἐπίσης νεκρώσιμος ἀκολουθία, εἰς τὴν ὁποίαν παρίστανται οἱ παρόντες προτρέποντες ἑαυτούς: «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμὸν δῶμεν, ἀδελφοί, τῷ θανόντι, εὐχαριστοῦντες Θεῷ· οὗτος γὰρ ἐξέλιπε τῆς συγγενείας αὐτοῦ καὶ πρὸς τάφον ἐπείγεται... ποῦ νῦν συγγενεῖς τε καὶ φίλοι; ἄρτι χωριζόμεθα...». Ὁμοίως προτρέπει ἐν αὐτῇ ἡ μήτηρ διὰ τὸ τέκνον αὐτῆς: «Δεῦτε οἱ φίλοι μοι, συγγενεῖς καὶ γείτονες ἅμα ἐμοί, τοῦτο ἀσπασώμεθα, τάφῳ προπέμποντες»· τέλος παρίσταται καὶ ὁ νεκρὸς λέγων πρὸς τοὺς παρευρισκομένους εἰς τὴν κηδείαν: «δεῦτε πάντες οἱ ποθούμενοί με, καὶ ἀσπάσασθέ με τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν. Οὐκέτι γὰρ μεθ' ὑμῶν πορεύσομαι ἢ συλλαλήσω τοῦ λοιποῦ...».

Ρητὰς μαρτυρίας περὶ τοῦ ἀσπασμοῦ μετὰ τὸ πέρας τῆς νεκρωσίμου ὑμνολογίας ἐν τῷ ναῷ ἔχομεν εἰς ἁγιολογικὰς πηγὰς ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου καὶ κατόπιν αἰῶνος. Οὕτω λέγεται περὶ τοῦ νεκροῦ τοῦ ἁγίου Τύχωνος (7 αἰ.), ὅτι ἐκ τῆς ἐκκλησίας ἔνθα εἶχε γίνει ἡ πρόθεσις, «αὐτὸν μετὰ τὴν πάντων τῶν ἀθροισθέντων ἀπόλαυσιν καὶ τὴν πρέπουσαν ἀκολουθίαν ἀράμενοι (ὥρα δὲ πλείστη διέδραμεν, ἵνα πάντες αὐτὸν πόθῳ πολλῷ προσκυνήσωσι καὶ τὸν τελευταῖον διὰ στόματος ἀσπασμὸν περιπτύξωνται...»[3]. Ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Γεωργίου τοῦ Κληρικοῦ[4] πρὸ τοῦ 904 συγγραφέντα βίον τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀπὸ τοῦ 812-892[5] ἀκμασάσης ὁσίας Θεοδώρας, ὅτι κατὰ τὴν κηδείαν της ἀσθενής τις «περὶ τὰ τέλη τῆς ψαλμῳδίας κατέλαβεν· ἅμα δὲ τῷ προσπεσεῖν αὐτὸν ἐπάνω τοῦ ἁγίου ἐκείνου σώματος καὶ δοῦναι αὐτῷ τὸν τελευταῖον μετὰ πίστεως ἀσπασμὸν εὐθέως τῆς ὑγείας ἐπέτυχεν...»[6]. Τέλος καὶ ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ ἐν Ἄθῳ (10 αἰ.) μαρτυρεῖται, ὅτι κατὰ τὰς

---

1 Migne, 3 556D.

2 ΒΕ, σ. 148α.

3 Her. Usener, Der heilige Tychon, 1907, σ. 139, στ. 18 κέξ.

4 Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. III.

5 Ἔνθ' ἀν., σ. I.

6 Ἔνθ' ἀν., σ. 26, στ. 4 κέξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

κηδείας ἐν τῇ μονῇ «μετὰ γὰρ τὸ τελεσθῆναι τὴν ἐπιτάφιον ὑμνῳδίαν προσήγγιζε μὲν τῷ νεκρῷ... ἠσπάζετο τοῦτον τὰ τελευταῖα καὶ τῷ τάφῳ παρέπεμπεν...» [1].

Ὡς νεκρικὸν ὅμως ἔθιμον ὁ ἀσπασμὸς φαίνεται ὅτι κατ' ἀρχὰς ἐγίνετο πρὸ τῆς τελευτῆς [2], ἔπειτα δέ, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Καλλίνικος (σ. 358), μετετέθη οὗτος μετὰ τὴν ἐκπνοὴν καὶ ἀργότερον ἔπειτα εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Ὑπὸ τὴν ἀρχαιοτέραν αὐτὴν μορφὴν νομίζω ὅτι διετηρεῖτο ὁ ἀσπασμὸς εἰς τὰ μοναστήρια καὶ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἰωάννου Μόσχου ὅτι ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα ἐν Παλαιστίνῃ ἰδὼν γέρων μοναχὸς «τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ κείμενον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐλυπήθη ὅτι οὐκ ἠσπάσατο αὐτὸν πρὸ τοῦ ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ βίου. Ἀπελθὼν δὲ πρὸς τὴν κλίνην λέγει τῷ τεθνεῶτι· ἐγείρου, ἀδελφέ, δός μοι ἀσπασμόν. Ὁ δὲ ἀναστὰς ἠσπάσατο τὸν γέροντα» [3].

Τὸ ἔθος τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ παλαιότερον εἰς τὸν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος βίον τοῦ ὁσ. Μαρκιανοῦ [4]. Οὗτος περιτρέχων εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ πλατείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εὕρισκε «νεκρὸν κατακείμενον ἐν πτωχείᾳ» ἐπεμελεῖτο αὐτοῦ «καὶ ἔλουε καὶ ἐνέδυε, καὶ ἔλεγε πρὸς τὸ σῶμα: Δεῦρο, ἀδελφέ, δός μοι ἀγάπην. Καὶ ἠγείρετο ὁ νεκρὸς καὶ ἠσπάζετο αὐτὸν καὶ πάλιν ἀνεπαύετο» [5].

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν καὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ἐμφαίνεται νομίζω σαφῶς ὅτι ὁ ἀσπασμὸς εἰς τὸν νεκρόν, ὡς τελευταῖος χαρακτηριζόμενος, ἐπεῖχε θέσιν ἀποχαιρετισμοῦ πρὸς τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τῆς κοινωνίας τῶν ἐπιζώντων· ἦτο δηλονότι οὗτος πρᾶξις ἐκφραστικὴ κοινωνικῆς συμπαραστάσεως πρὸς τὸν νεκρόν. Ὅτι δὲ καὶ μετὰ τὴν καθιέρωσιν αὐτοῦ εἰς τὴν νεκρώσιμον ἱερολογίαν δὲν ἠμαυρώθη ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ τῆς ἐνεργείας ταύτης ὁ ἀρχικὸς σκοπός, καταφαίνεται εἰς τὸν δι' ἀσπασμοῦ ἀποχαιρετισμὸν τῶν ἀδελφῶν τῆς μονῆς τῶν Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Πλάτωνος ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκπνοῆς αὐτοῦ († 814) [6].

---

[1] Anal. Boll. 25 (1906), 54, στ. 28 κἑξ.

[2] Ὁ ἀσπασμὸς ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν. Οὕτως ὁ Ὠριγένης ἠσπάζετο τοὺς μάρτυρας πρὸ τῆς θανατώσεως αὐτῶν. Βλ. Ἀνδρ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1945, σ. 41.

[3] Migne, 87, 2860D.

[4] Βλ. ΒΕ, σ. 272α.

[5] Αὐτόθι, σ. 276β «καὶ ἐγείραντος αὐτὸν καὶ ἀσπασαμένου καὶ πάλιν παλινδρομήσαντος τοῦ νεκροῦ», καὶ σ. 277α (κεφ. ιγ')· ἴδε καὶ ΑΙΣ, 4, 269, § 13. Συμεὼν Μεταφράστην, ἐν Migne, 114, 449c.

[6] Ὁσ. Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XLVI, § 42) «καὶ ἐπείπερ ἕνα ἕκαστον ηὐλόγησε καὶ κατησπάσατο, ἄπεισι καὶ πρὸς τὸν τάφον...». Καὶ σήμερον εἰς τὸν λαὸν ὁ ἀσπασμὸς γενικῶς ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

δ') Οἱ τάφοι.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς νεκρωσίμου ὑμνολογίας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ[1], ὁ νεκρὸς ἤγετο πρὸς τὸν τάφον, προηγουμένου τοῦ κλήρου καὶ ψάλλοντος τοὺς ἐξοδίους ὕμνους[2].

Οἱ τάφοι ἀναλόγως τῆς μορφῆς, τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῶν διαρρυθμίσεως, εἶχον διάφορα ὀνόματα[3], ἐξ ὧν συνήθη εἰς τὰς ἁγιολογικὰς πηγὰς ἀπαντῶσι: *κοιμητήριον, μνῆμα, μνημεῖον, θήκη, λάρναξ.*

Ὁ μαρτυρήσας τῷ 311 ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Πέτρος ἤχθη καὶ ἐτάφη «εἰς τὸ κοιμητήριον ὃ αὐτὸς ἦν οἰκοδομήσας»[4]. Ἐκ Παλαιστίνης μαρτυρεῖ ὁ Ἰω. Μόσχος περὶ ἀναχωρητοῦ ἀποβιώσαντος, οὗ τὸν νεκρὸν διέταξεν ὁ Πατριάρχης «εἰς τὸ κοιμητήριον... ταφῆναι ἔνθα ἐπίσκοπος ἔκειτο». Ἔπειτα ὅμως, ὅτε τις ἤκουσε τὸν νεκρὸν διαμαρτυρόμενον ἐκ τοῦ τάφου, ἐπειδὴ ἐτάφη μετὰ αἱρετικοῦ, παρεκάλεσεν οὗτος τὸν Πατριάρχην «ἵνα λάβωμεν τὸ σῶμα τοῦ γέροντος καὶ εἰς ἄλλο μνημεῖον ἀποθώμεθα»[5]. Ἡ λέξις *κοιμητήριον* πρὸς δήλωσιν κατ' ἀρχὰς τοῦ τάφου ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἢ ὑπὸ ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν χριστιανικὰς περιοχάς, ἀπαντᾷ δὲ αὕτη ἤδη εἰς ἀρχαίας χριστιανικὰς καὶ πρωτοβυζαντινὰς ἐπιγραφάς[6]. Ἀργότερον ἐπεξετάθη αὕτη σημασιολογικῶς καὶ ἤρχισε νὰ χρησιμοποιῆται καὶ πρὸς δήλωσιν τῆς ὅλης περιοχῆς ἔνθα οἱ τάφοι, ἤτοι τοῦ νεκροταφείου.

Οἱ τάφοι ἦσαν μονόσωμοι, δηλαδὴ δι' ἕκαστον νεκρὸν ἰδιαίτερος τάφος, ἢ πολυάνδρια, εἰς οὓς ἠδύναντο νὰ κατατεθῶσιν ὁμοῦ πλείονες νεκροί. Οὕτως ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγ. Σάββα ἐν Παλαιστίνῃ τοὺς φονευθέντας πατέρας τῆς μονῆς «ἐν μιᾷ θήκῃ αὐτοὺς ἐπ' ἀλλήλους κηδεύσαντες κατέθηκαν»[7].

---

[1] Βίος τοῦ ἀρχιμ. Δαλμάτου, ΒΕ, σ. 148α.

[2] Βίος Δαλμάτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 148α «προεκομίσθη ἐν τῇ μονῇ αὐτοῦ, προάγοντος ἔμπροσθεν τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Πρόκλου καὶ παντὸς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου καὶ πάντων τῶν μοναστηρίων». SEC, σ. 894, στ. 1 κἑξ. βλ. πλείονας μαρτυρίας παρὰ Petrakakos, σ. 94.

[3] Βλ. Κουκουλέν, σ. 52. Fr. Pfister, Der Reliquienkult im Altertum, II, Giessen 1912, σ. 402, σημ. 1.

[4] J. Viteau, Passions des Saintes Ecaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia, Paris 1897, σ. 81, 85.

[5] Migne, 87, 2892c, 2893B.

[6] Βλ. N. Bees, Die Griech. - Christl. Inschriften des Peloponnes, I,1, Athen 1941, σ. 68 - 69.

[7] Ἐξήγησις ἤτοι μαρτύριον τῶν ἁγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Περὶ πολυανδρίων χρησιμοποιουμένων ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς ταφὴν τῶν νεκρῶν μαρτυρεῖ κατὰ τὸ 814 ὁ Θεόδωρος Στουδίτης: «ᾐτόνουν οἱ ἐκκομισταί, ἐσπάνιζον οἱ ἐνταφιασταί... ἐπληροῦντο πολυάνδρια» [1]. Ἐκ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἤτοι τοῦ 9 αἰ., ἔχομεν ἐν τῷ ἐπιταφίῳ εἰς τὸν ὅσιον Νικήταν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μηδικίου εἰς Βιθυνίαν τὴν πληροφορίαν: «τοιγαροῦν κηδεύσαντες αὐτὸν κατεθήκαμεν ἰδίῳ μνημείῳ· οὐ γὰρ ἔθος τοῖς ἡμετέροις πατράσιν, ὡς τοῖς ἄλλοις μοναστηρίοις, εἰς ἓν καταθέσιον ὁμοῦ πάντας κατατιθέναι τοὺς τελευτῶντας, ἀλλ' ἐπιτηρήσαντες τόπον ἐπιτήδειον ἑκάστου ἐκεῖσε ἴδιον μνημεῖον ποιοῦντες, τοῦτον τῇ γῇ κρύπτουσιν» [2]. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης συνάγεται ὅτι εἰς πολλὰ μοναστήρια ὑπῆρχε κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν εἰς κοινοὺς τάφους, τὰ *πολυάνδρια* ἢ *κοινοτάφια* λεγόμενα, τὰ ὁποῖα, ὡς γνωστόν, ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους [3].

Τὸν νεκρόν, κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν (Blümner, σ. 502 - 503), κατέθετον καὶ κατέχωνον ἐντὸς τοῦ τάφου· πολλάκις ὅμως κατ' ἐπισημότερον τρόπον θάπτοντες ἐναπέθετον αὐτὸν πρῶτον ἐντὸς σαρκοφάγου, ἡ ὁποία ἐκαλεῖτο *θήκη, λάρναξ* ἢ *γλωσσόκομον* [4], ἔπειτα δὲ τὸν κατεκάλυπτον ἐν τῷ τάφῳ. Οὕτως ἔχομεν τὰς μαρτυρίας: «Ἐξᾶραι κελεύει τὸν λίθον καὶ τὴν θήκην ἀναγαγεῖν» [5] καὶ «κατέθεντο τὸ ἅγιον αὐτοῦ σῶμα ἐν τῷ λάρνακι» [6].

Αἱ σαρκοφάγοι κατεσκευάζοντο ἐκ ξύλου ἢ ἐκ μετάλλου ἢ καὶ ἐλαξεύοντο εἰς τὸν λίθον καὶ τὸ μάρμαρον. Οὕτως ἀναφέρονται λάρνακες ξύλιναι «ἀπὸ

---

[1] AS, April. 1 (σ. XL, § 4).
[2] AS, April. 1 (σ. XXII, § 3).
[3] Βουλόδημος, σ. 423 - 424.
[4] Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, Migne, 50, 582, 49. «Θήκῃ φιλοτίμῳ αὐτὸ κατατίθησι», Μαρτύριον ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires, σ. 146, στ. 19 κέξ. H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 71, στ. 20. Ἐξήγησις ἤτοι μαρτύριον τῶν ἁγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Martii 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55). H. Delehaye, Βίος Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ, Anal. Boll. 11 (1892), 171. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίας Ἀναστασίας, Migne, 116, 580c. Μαρτύριον τῶν ἁγίων Μηνᾶ, Ἑρμογένους καὶ Εὐγράφου, Migne, 116, 413B. Βίος ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (10 αἰ.), Νέος Ἑλληνομν. 3 (1906), 193. Θεοφυλάκτου ἀρχ. πάσης Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν 15 μαρτύρων, Migne, 126, 188D. Ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 44. Ἀνδρ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1945, σ. 32, σημ. 1.
[5] Chr. Loparev, Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 215.
[6] M. H. Fourmy et M. Leroy, Βίος ἁγίου Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), σ. 161, στ. 26 κέξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

σανίδων κεδρίνων ἐν στενοῖς ἥλοις συγκλεισθεῖσαι» [1], ἐκ λίθου ἢ μαρμάρου ἢ καὶ λελαξευμέναι ἐπ' αὐτῶν : «ἐκήδευσαν... καὶ ἀπέθεντο ἐν τόπῳ λελατομημένῳ» [2]· ὁ Μάξιμος ὁ Καυσοκαλυβίτης (14 αἰ.), ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του, «ἐτάφη ἐν τῷ μνημείῳ τῷ λαξευθέντι ὑπ' αὐτοῦ πλησίον τοῦ κελλίου...» [3]. Ἡ λέξις *μνημεῖον* ἐνταῦθα, πλὴν τῆς δηλώσεως δι' αὐτοῦ τοῦ ὑπεράνω τοῦ τάφου κτίσματος ὡς καὶ τοῦ ἀφωρισμένου εἰς τὴν ταφὴν τόπου [4], σημαίνει καὶ τὸν λελαξευμένον τάφον ἤτοι τὴν λάρνακα. Μὲ τὴν σημασίαν αὐτὴν ἀπαντᾷ ἡ λέξις αὕτη καὶ πολὺ παλαιότερον παρὰ τῷ Χρυσοστόμῳ, ὅστις ἐπεξηγεῖ : «τί γάρ ἐστι μνημεῖον ; Λίθος, σῶμα νεκρὸν ἔχων ἐγκείμενον» [5].

Τὸ *γλωσσόκομον* ἦτο ἐπίσης θήκη, ἀναφέρεται δὲ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον ὡς «γλωσσόκομον μολύβδινον» ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀντιοχείας [6], καὶ σιδηροῦν ἔτι καὶ χαλκοῦν [7] ἀλλὰ καὶ «ἐκ ξύλων ἀσήπτων» ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγίας Φεβρωνίας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σιβαπόλεως τῆς Μεσοποταμίας [8], καὶ «γλωσσόκομον πύξινον μικρὸν μετὰ πανίου ὁλοσηρικοῦ πορφύρας ἀληθινῆς...» [9], καὶ γενικῶς ὡς «ξύλινον γλωσσόκομον» [10]. Εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης κατεσκευάζετο τοῦτο ἐκ ξύλου περσέας, χαρακτηριζόμενον ἐκ ταύτης γλωσσόκομον περσεινὸν καὶ περσεϊνόν, ἢ γλωσσόκομον ἐκ περσέας [11].

Τὸ νεκροταφεῖον εἰς τὰς ἁγιολογικὰς πηγὰς φέρεται συνήθως ὑπὸ τὰ

---

[1] Βίος ἁγ. Γρηγορίου ἐπισκ. Ἀρμενίας, AS, Sept. 8, 375, § 122. Βίος ὁσίου πατρὸς Θεοφάνους (ἔκδ. C. de Boor, σ. 25, στ. 29).

[2] Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Βλ. καὶ Ἰωάννου Μοναχοῦ, Ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, Migne, 96, 1301D. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἀποστ. Μάρκου Ἀλεξανδρείας, Migne, 115, 169c (κεφ. ι').

[3] Fr. Halkin, Βίος Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου (14 αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 7 κἑξ.

[4] Κουκουλές, σ. 54.

[5] Migne, 58, 735, στ. 51· ἴδε καὶ παρὰ Λουκάτῳ, σ. 83, § 14.

[6] Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (6 αἰ.) (ἔκδ. H. Lietzmann, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. Altchr. Liter. Band 32, Heft 4, σ. 68, στ. 4 κἑξ.).

[7] Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἑπτὰ παίδων ἐν Ἐφέσῳ, Migne, 115, 436c.

[8] AS, Junii 7, 27, § 32.

[9] Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης († 297 - 298), Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 63, στ. 29 - 30.

[10] Βίος Ἰγνατίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως, Migne, 105, 557D.

[11] Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 29, στ. 24, σ. 40, στ. 14, σ. 57, στ. 21 κἑξ. SEC, σ. 863 στ. 15.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ὀνόματα *κοιμητήριον*[1], καθ' ὅσον ὁ θάνατος ἐλογίζετο κατὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ὡς ὕπνος, καὶ *ταφεῖον*, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς χρόνους[2].

Ἀρχαιοτάτη εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸν ἄνθρωπον ὅτι ὁ ἀποθνήσκων καταλαμβάνεται ὑπὸ βαθέος ὕπνου[3], ἀπαντᾷ δὲ εὐρέως καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, παρὰ τοῖς ὁποίοις ὁ θάνατος ἐθεωρεῖτο ὕπνος τοῦ σώματος καὶ ἀπελευθέρωσις τῆς ψυχῆς ἀπ' αὐτοῦ[4]. Ὁ Ἡσίοδος (Ἔργα κ. Ἡμ., 116) διδάσκει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος «θνῆσκον δ' ὥς θ' ὕπνῳ δεδμημένοι»· τὸ ῥῆμα δὲ *κοιμῶμαι* καὶ *κοιμίζω* ἐδήλωνε, πλὴν τοῦ φυσικοῦ ὕπνου, καὶ τὸν θάνατον[5].

Εἰς τὰς ἰδέας αὐτὰς ἑπόμενος ὁ χριστιανισμός, ὅστις ἐκήρυττε καὶ τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν (Παύλου, Α' πρὸς Θεσσαλ. δ', 13-16), ἐδίδασκεν ὅτι ὁ ἐκδημῶν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου δὲν ἀποθνήσκει ἀλλὰ *κοιμᾶται* σωματικῶς, τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἀνερχομένης πρὸς τὸν Θεόν.

Συμφώνως πρὸς τὴν πίστιν ταύτην περὶ τοῦ θανάτου ὡς ὕπνου, ὁ Ἰησοῦς (Εὐαγγ. κατὰ Ματθ., θ' 23-24), ἐλθὼν εἰς τὴν οἰκίαν τινὸς τοῦ ὁποίου ἀπέθανεν ἡ θυγάτηρ, λέγει εἰς τὸν συνηθροισμένον ἐκεῖ ὄχλον: «Ἀναχωρεῖτε· οὐ γὰρ ἀπέθανε τὸ κοράσιον, ἀλλὰ καθεύδει». Ἀγγέλλων ἐπίσης ὁ Ἰησοῦς τὸν θάνατον τοῦ Λαζάρου λέγει εἰς τοὺς μαθητάς του (Εὐαγγ. κατὰ Ἰωάνν., ια', 11): «Λάζαρος ὁ φίλος ἡμῶν κεκοίμηται· ἀλλὰ πορεύομαι, ἵνα ἐξυπνίσω αὐτόν»[6]. Ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καθ' ἣν ὁ τελευτῶν χριστιανὸς *κοιμᾶται*, ἐκλήθη κατόπιν καὶ ὁ τόπος, ὁ τάφος, ἐν τῷ ὁποίῳ κοιμᾶται ὁ νεκρὸς *κοιμητήριον*. Ὁ Ἰωάννης

---

[1] Χρυσόστομος, Migne, 49, 393, 394. Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης († 297-298, ἐν Νικομηδείᾳ), Μ. Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 62, στ. 30. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2892c. Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας τῆς Κύπρου († 403), Migne, 41, 89c (κεφ. 53). Βίος ὁσ. μάρτ. Στεφάνου τοῦ νέου (8 αἰ.), Migne, 100, 1096A. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1200D. SEC, σ. 553, στ. 14 κἑξ.

[2] Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης (ἔτ. 1118), Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 5, 372-373· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 39.

[3] Ἴδε παρὰ Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseints, Zeitschrift des Vereins f. Volksk. 11 (1901), 17.

[4] M. Nilsson, Ἔνθ' ἀν., σ. 657.

[5] Ἴδε Oct. Merlier, Note sur deux passages du quatrième Évangile. Bull. de Corr. Hell. 54 (1930), 228-229, 231. Πρβλ. καὶ R. Goossens, ἐν Byzantion 7 (1932), 694.

[6] Ὁ Oct. Merlier, Ἔνθ' ἀν., σ. 235, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ῥῆμα *κοιμῶμαι* εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ εὐαγγ. Ἰωάννου χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τοῦ θανάτου κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος παραδεδομένην σημασίαν αὐτὴν τοῦ ῥήματος.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ὁ Χρυσόστομος εἰς τὴν ὁμιλίαν του «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου» (Migne, 49, 393 - 394), ἐμπεφορημένος ἐκ τῶν ἰδεῶν τούτων, κηρύττει σχετικῶς: «Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται, ἵνα μάθῃς, ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνήκασιν, ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσι... Ἐπειδὴ δὲ ἦλθεν ὁ Χριστὸς καὶ ὑπὲρ ζωῆς τοῦ κόσμου ἀπέθανεν, οὐκέτι θάνατος καλεῖται λοιπὸν ὁ θάνατος ἀλλ' ὕπνος καὶ κοίμησις. Καὶ ὅτι κοίμησις καλεῖται δῆλον ἐξ ὧν φησιν ὁ Χριστός. Λάζαρος ὁ φίλος ἡμῶν κεκοίμηται. Οὐ γὰρ εἶπεν, ἀπέθανε, καίτοι γε τεθνηκὼς ἦν... Ὅρα πανταχοῦ ὕπνον καλούμενον τὸν θάνατον· διὰ τοῦτο καὶ ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται».

Τὸ κοιμητήριον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου φαίνεται ὅτι ἔκειτο κατὰ κανόνα ἔξω τῆς πόλεως[1]. Οἱ ἅγιοι μάρτυρες, οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ κληρικοί, ὡς καὶ οἱ βασιλεῖς, πιθανῶς καὶ ἄλλα ἐπίσημα πρόσωπα ἐθάπτοντο καθ' ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον εἰς ἰδιαίτερον τμῆμα τοῦ κοιμητηρίου[2] ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἢ ἐν τῷ περιβόλῳ αὐτῶν[3]. Ἐν Παλαιστίνῃ εἰς τὴν Λαύραν τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐπὶ Λέοντος Α΄ τοῦ Θρακὸς (457 - 474), ἀναχωρητής τις ὀνόματι Φοῖβος «ᾠκοδόμησε κοιμητήριον ἐν τῷ τόπῳ τοῦ σπηλαίου ἔνθα ἐν ἀρχῇ ἡσύχαζεν ὁ μέγας Εὐθύμιος· ὅπερ σπήλαιον καταλύσας... ἔκτισεν οἶκον[4] μέγαν καὶ θαυμαστὸν καὶ κεκαμαρωμένον, καὶ ἐν μέσῳ τὴν τοῦ ἁγίου θήκην πεποίηκεν, ἑκατέρωθεν δὲ ἐσκεύασε θήκας ἡγουμένων τε καὶ πρεσβυτέρων καὶ λοιπῶν ὁσίων ἀνδρῶν. Ὁ δὲ ἀρχιεπίσκοπος προπέμψας τήν τε ἐπικειμένην πλάκα μετὰ τῆς ἀργυρᾶς χώνης καὶ τὰ κυκλοῦντα κάγκελα, κατῆλθεν εἰς τὴν Λαύραν καὶ μετήνεγκε τὸ τίμιον λείψανον εἰς τὸν ἑτοιμασθέντα τόπον... καὶ τοῦτο καταθέμενος ἀσφαλῶς πρὸς τὸ μηδένα δύνασθαι ἀνοῖξαι καὶ τὸ λείψανον ἀποσυλῆσαι, ἐπέθηκε τὴν πλάκα πήξας τὴν χώνην ὑπεράνω τοῦ στήθους αὐ-

---

[1] Μακρίνα, σ. 993β. Βίος ὁσ. Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ΑΙΣ, 4, 288, στ. 8 - 9· ἐν Νικομηδείᾳ «χήρας υἱὸς ἐξεκομίζετο θανών, ὡς ἂν ἔξω τῆς πόλεως ταφῇ παραδοθῇ». Μαρτύριον Δόμνης († 297 - 298), Ἔνθ' ἀν. «ἐν κοιμητηρίῳ ἔξω τῆς πόλεως». Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας († 311) (ἔκδ. J. Viteau, Ἔνθ' ἀν., σ. 81). Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 39 κἑξ. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ῥητῶς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος· ἴδε παρὰ Λουκάτῳ, σ. 81, § 4.

[2] Ἰωάνν. Χρυσοστόμου, Εἰς μάρτυρα Δροσίδα, Migne, 50, 685, στ. 17 - 21. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2892c, βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 153 σημ. 1.

[3] Βίος ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27, § 32. Βίος τοῦ ἀρχιμ. Δαλμάτου (5 αἰ.), ΒΕ, σ. 148α. Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Νέα Σιὼν 12 (1912), 653. Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 220, βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 40.

[4] Περὶ τοῦ οἴκου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν ὁ τάφος, ἴδε Κουκουλέν, σ. 55.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

τοῦ, ἥτις χώνη ἀπὸ τότε μέχρι σήμερον ἀναβλύζει παντοδαπὰς εὐεργεσίας»[1]. Οἱ ξένοι τέλος ἐθάπτοντο εἰς ἰδιαίτερα κοιμητήρια, *ξενοτάφια* καλούμενα[2].

ε΄) Ταφή.

Ὅτε ἡ νεκρικὴ πομπὴ ἔφθανε πρὸ τοῦ τάφου, οἱ φέροντες τὸν νεκρὸν *λεκτικάριοι* ἢ *κοπιαταί*[3] ἀπέθετον αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους· ἀκολούθως ἀνεπέμποντο ὑπὸ τοῦ ἱερέως αἱ τελευταῖαι ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχαί[4]. Ἐτιμᾶτο συνήθως ὁ νεκρὸς ἔτι καὶ δι' ἐπιταφίου λόγου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεκωμιάζοντο αἱ ἀρεταὶ αὐτοῦ καὶ ἡ κατὰ τὸν βίον φιλάνθρωπος δρᾶσίς του[5]. Οἱ ἐπιτάφιοι οὗτοι λόγοι μὲ τὸν ἐγκωμιαστικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα εἶχον εὕρει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὴν πλήρη αὐτῶν ἀνάπτυξιν[6], συνεχίσθησαν δὲ ἔπειτα ὑπὸ τὸ αὐτὸ ρητορικὸν πνεῦμα καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν περίοδον[7].

Κατὰ τὰς τελευταίας αὐτὰς στιγμὰς οἱ οἰκεῖοι τοῦ μεταστάντος ἐξετρέποντο εἰς θρήνους καὶ κοπετούς, οὕτω δὲ ὄχι μόνον τὴν συνέχισιν τῆς ἱερᾶς ψαλμῳδίας παρεκώλυον[8], ἀλλ' ἀκόμη καὶ αὐτὴν τὴν κατάθεσιν τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ.

Εἰς τὰς κηδείας τῶν μαρτύρων κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας καὶ τῶν λοιπῶν ὁσίων ἀνδρῶν κατόπιν, πλὴν τῶν οἰκείων, προσήρχετο καὶ πλῆθος ἐκ τοῦ λαοῦ. Τοῦτο προπομπεῦον τὸν νεκρὸν παρεκάλει καὶ ἐδέετο ὑπὲρ τῆς ἰάσεως ἀσθενῶν ἢ προσεπάθει κατά τε τὴν διαδρομὴν καὶ πρὸ τοῦ τάφου ἀκόμη νὰ πλησιάσῃ καὶ ἐγγίσῃ αὐτὸν ἢ τὸ φέρετρον, ἵνα ἀποσπάσῃ τεμάχιον

---

[1] Βίος ὁσ. Εὐθυμίου, Νέα Σιὼν 12 (1912), 653. Βλ. καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, ἐν Migne, 114, 729CB.

[2] Λεοντίου ἐπισκ. Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, 93, 1744D. Βίος Μάρθας μητρὸς τοῦ ἁγίου Συμεὼν ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει (6 αἰ.), AS, Maii 5, 407c. Θεοφάνους, Χρονογρ. (σ. 164, στ. 17-18, Βόννης)· βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 42.

[3] Ἴδε ἀνωτ., σ. 134-135.

[4] Μακρίνα, σ. 993B: «ἀποθέμενοι τὴν κλίνην τὰ πρῶτα εἰς προσευχὴν ἐτρεπόμεθα, ἡ δὲ εὐχὴ θρήνων γίνεται ἀφορμὴ τῷ λαῷ». Βίος ἁγ. Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 161, στ. 26 κέξ. «φθασάντων δὲ ἐν τῷ τάφῳ ψαλμῳδίαις τε καὶ ὕμνοις τιμήσαντες, κατέθεντο τὸ ἅγιον αὐτοῦ σῶμα ἐν τῷ λάρνακι».

[5] Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Migne, 35, 273A «τιμήσας τὸν πατέρα λόγοις ἐπιταφίοις». Ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 42-43.

[6] Fr. Pfister, Der Reliquienkult im Altertum, II, 1912, σ. 554-555.

[7] Δημ. Μπαλάνου, Πατρολογία, 1930, σ. 312.

[8] Μακρίνα, σ. 993B. καὶ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Εἰς τὸν ἐπιτάφιόν του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον (Migne, 36, 601B) λέγει: «ψαλμῳδίαι θρήνοις ὑπερνικώμεναι».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἐκ τῶν ἐνδυμάτων ἢ τῶν ἐνταφίων του, οὕτω δὲ προεκάλει τοῦτο σύγχυσιν καὶ παρημπόδιζε τὴν ταφήν. Ἕνεκα τούτου παρίστατο πολλάκις ἀνάγκη τῆς ἐπεμβάσεως ἄλλων ὁσίων ἀνδρῶν ἢ τῆς προσφυγῆς εἰς βίαια μέσα, ὥστε νὰ ὑποχωρήσῃ τὸ πλῆθος καὶ διευκολυνθῇ ἡ κατάθεσις τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ. Σχετικῶς λέγεται εἰς τὸν βίον τῆς μάρτυρος Φεβρωνίας, μαρτυρησάσης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, τῷ 304, ἐν Μεσοποταμίᾳ (Σιβάπολις), ὅτι κατὰ τὴν ταφὴν αὐτῆς «πολλῆς στάσεως γενομένης καὶ τῶν ὄχλων βοώντων καὶ μὴ συγχωρούντων ἀσφαλισθῆναι τὸ γλωσσόκομον, καὶ πολλὰ παρακαλοῦντος τοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως καὶ τῶν μοναχῶν καὶ κληρικῶν κατατεθῆναι τὸ λείψανον οὐκ ἐπείθοντο οἱ ὄχλοι», οἵτινες ὑπεχώρησαν τέλος διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς ὁσίας Βρυένης[1]. Ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ Θεοδοσίου († 529), μονάσαντος πλησίον τῶν Ἱεροσολύμων, ὅτι κατὰ τὴν ὥραν τῆς ταφῆς αὐτοῦ τῶν συναχθέντων μετὰ βίας «μόλις διωσθέντων ὁ ὅσιος κατετέθη»[2].

Περὶ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ πλήθους νὰ ἐγγίσῃ τοὐλάχιστον τὸν νεκρὸν ἢ τὸν σκίμποδα ἐφ᾽ οὗ ἐφέρετο, μαρτυρεῖ χαρακτηριστικῶς ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον († 379), ὅτι «προεκομίζετο μὲν ὁ ἅγιος χερσὶν ἁγίων ὑψούμενος· σπουδὴ δ᾽ ἦν ἑκάστῳ, τῷ μὲν κρασπέδου λαβέσθαι, τῷ δὲ σκιᾶς, τῷ δὲ τοῦ ἱεροφόρου σκίμποδος, καὶ ψαῦσαι μόνον... τῷ δὲ τῶν ἀγόντων ἐλθεῖν πλησίον, τῷ δὲ τῆς θέας ἀπολαῦσαι μόνης ὥς τι κἀκείνης πεμπούσης ὄφελος. Πλήρεις ἀγοραί, στοαί, διώροφοι, τριώροφοι τῶν ἐκεῖνον παραπεμπόντων... μόλις δὲ τὸ σῶμα διαφυγὸν τοὺς ἁρπάζοντας καὶ νικῆσαν τοὺς προπομπεύοντας, οὕτω τῷ τάφῳ τῶν πατέρων δίδοται»[3]. Καὶ κατὰ τὴν ἐκφορὰν ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῷ 438, τοῦ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου λέγεται, ὅτι «συντρεχούσης... καὶ τῆς πόλεως ἁπάσης καὶ ἕκαστος ἐσπούδαζε τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου σκίμποδος ἅπτεσθαι καὶ εὐλογίας ἀξιωθῆναι»[4].

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ἐπαυξηθῶσι, παρατηροῦμεν ὅτι τὰ συνωθούμενα περὶ τὴν νεκροφόρον κλίνην τοῦ ἐκκομιζομένου ἁγίου πλήθη, ἐπεζήτουν, ἐγγίζοντα τὸν νεκρὸν ἢ τὸ φέρετρον, ἢ καὶ ἁπλῶς μόνον θεώμενα, νὰ τύχωσι τῆς εὐλογίας τοῦ ἁγίου ἢ νὰ ἐπιτύχωσι ὑπὲρ αὐτῶν ὄφελός τι, τὴν ἴασιν συνήθως ἀσθενῶν ἐκ ποικίλων νόσων καὶ δὴ τῶν ἐξ ἐπηρείας τῶν πονηρῶν πνευμάτων. Κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου (8 αἰ.) ἐν Παφλαγονίᾳ δαιμονιζόμενός τις, ἀκολουθῶν τὸ ἐξόδιον,

---

[1] AS, Junii 7, 27, § 32.

[2] Usener, Θεοδ., σ. 97, στ. 16 κἑξ.

[3] Migne, 36, 601B.

[4] BE, σ. 148α. Βλ. καὶ βίον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰγνατίου, Migne, 105, 560A.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

«ἀναπηδήσας ἄφνω κατέσχε τὴν κλίνην καὶ ἅμα τοῦ κρατῆσαι αὐτήν, παραχρῆμα ἐξῆλθε τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα ἐξ αὐτοῦ καὶ γέγονεν ὑγιὴς τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι» [1].

Ἰαματικὴν καὶ ἀπελατικὴν δύναμιν ἐπιστεύετο ὅτι ἐκέκτηντο καὶ τὰ ἐνδύματα καὶ ἐντάφια τῶν νεκρῶν τούτων· διὰ τοῦτο ἰδιαιτέρως ἐφρόντιζον οἱ ἀκολουθοῦντες εἰς τὴν κηδείαν ν' ἀποσπάσωσι καὶ λάβωσι τεμάχια ἐξ αὐτῶν, καθ' ὅσον «παθῶν ἅμα καὶ νοσημάτων καὶ παντὸς ἑτέρου λυποῦντος ἀπαλλαγὴν ἔχειν δι' ἐκείνων ἐπίστευον» [2].

Ἡ πίστις περὶ ὑπαρχούσης θείας δυνάμεως εἰς τὸ λείψανον τοῦ ὁσίου ἢ μάρτυρος καὶ εἰς τὰ ἐνδύματα καὶ ἐντάφια αὐτοῦ, διατηρουμένης δὲ ἐν τῷ λειψάνῳ καὶ μετὰ τὴν ταφήν, νομίζω ὅτι ἐστηρίχθη κατ' ἀρχὴν εἰς ἀναλόγους ἀρχαίας δοξασίας περὶ τῶν λειψάνων τῶν ἡρώων [3]. Κυρίως ὅμως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς αὐτῆς δοξασίας ἄμεσον ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἡ διδασκαλία ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (Πράξ. τῶν Ἀποστ., β' 3, 43. γ' 6, 12-13. ε' 12, 15. ιθ' 11-12) περὶ τῆς μεταδοθείσης εἰς τοὺς ἀποστόλους διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος δυνάμεως, δι' ἧς καὶ «ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Πράξ. Ἀποστ., γ' 6) «πολλά τε τέρατα καὶ σημεῖα διὰ τῶν ἀποστόλων ἐγίνετο» (Πράξ. Ἀποστ., β' 43 πρβ. καὶ ε', 12). Διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς θείας χάριτος ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης ἐγείρουσι χωλόν, διὰ δὲ τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Πράξ. Ἀποστ., ιθ' 11-12) «Δυνάμεις τε οὐ τὰς τυχούσας ἐποίει ὁ Θεὸς διὰ τῶν χειρῶν Παύλου, ὥστε καὶ ἐπὶ τοὺς ἀσθενοῦντας ἐπιφέρεσθαι ἀπὸ τοῦ χρωτὸς αὐτοῦ σουδάρια ἢ σημικίνθια, καὶ ἀπαλλάσσεσθαι ἀπ' αὐτῶν τὰς νόσους, τά τε πνεύματα τὰ πονηρὰ ἐξέρχεσθαι ἀπ' αὐτῶν».

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν ἐπιστεύετο ὅτι καὶ οἱ μάρτυρες ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ οἱ λοιποὶ ἅγιοι καὶ ὅσιοι ἄνδρες ἦσαν ἐκ Θεοῦ ἐμπεφορημένοι διὰ θείας δυνάμεως, ἡ ὁποία μετεδίδετο καὶ εἰς τὰ ἐνδύματα αὐτῶν καὶ εἰς ὅ,τι ἄλλο ἤγγιζον, μετὰ τὸν θάνατον δὲ αὕτη παρέμενεν ἐν τῷ λειψάνῳ τοῦ ἁγίου [4].

Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἀναφέρει κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος ὁ Κύριλλος ἀρχιεπίσκοπος Ἱεροσολύμων (Migne, 33, 1037A), ὅτι «καὶ ψυχῆς μὴ παρούσης, ἔγκειταί τις δύναμις τῷ τῶν ἁγίων σώματι, διὰ τὴν ἐν τοσούτοις ἔτεσιν ἐνοικήσασαν ἐν αὐτῷ δικαίαν ψυχήν, ἧς ὑπηρέτημα γέγονε...»

---

[1] M.-H. Fourmy - M. Leroy, Βίος ἁγίου Φιλαρέτου, Byzantion 9 (1934), 161, στ. 19-24.

[2] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Εὐσεβίας, Migne, 114, 997D. Ἴδε καὶ βίον πατριάρχου Ἰγνατίου (9 αἰ.), Migne, 105, 560A. Βλ. ἄλλας μαρτυρίας παρὰ Κουκουλέ, σ. 44.

[3] Βλ. Νικ. Μ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 29.

[4] Οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευον ὁμοίως περὶ ὑπαρχούσης δυνάμεως ἐν τοῖς λειψάνοις τῶν ἡρώων, βλ. Νικ. Κοντολέοντα, Ἔνθ' ἀν.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Χρυσόστομος (Migne, 50, 595,11) τονίζει «οὐδὲ γὰρ τὰ σώματα μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ θῆκαι τῶν ἁγίων πνευματικῆς εἰσι πεπληρωμέναι χάριτος».

Ἡ διδασκαλία αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας εὗρε πλήρη ἀνταπόκρισιν εἰς τὴν λαϊκὴν ψυχήν, διὸ προσέτρεχον τὰ πλήθη εἰς τὴν βοήθειαν τῶν ὁσίων ἀνδρῶν εἰς τὰς δυσκόλους τοῦ βίου περιστάσεις, μετὰ τὸν θάνατον δὲ αὐτῶν ἀπέσπων τεμάχια ἐκ τῶν φορεμάτων καὶ ἐνταφίων αὐτῶν πρὸς προφύλαξιν καὶ βοήθειαν ἀπὸ τοῦ κακοῦ ἢ κατέφευγον εἰς τοὺς τάφους καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν πρὸς ἀπαλλαγήν των ἐκ νόσων καὶ ἄλλων κακῶν.

Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 151) ὅτι ὁ νεκρὸς κατεχώνετο ἀπ' εὐθείας ἐν τῷ τάφῳ, ὅπερ σύνηθες διὰ τοὺς πτωχούς, ἢ ἐτίθετο πρῶτον ἐντὸς θήκης, εἶτα δὲ κατετίθετο εἰς τὸ μνῆμα ὑπὸ τῶν «ἐνταφιαστῶν». Κατὰ παρέκκλισιν ἐκ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ταφῆς ἔθαπτον κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα οἱ Ἱεροσολυμῖται καὶ οἱ Αἰγύπτιοι μοναχοὶ ἀλλὰ καὶ οὗτοι διαφοροτρόπως. Ὁ Ἰωάννης Μόσχος λέγει ὅτι ἠρωτήθη τις ἐν Συρίᾳ ὑπ' ἀγγέλου ἐν ὁράματι: «Εἰπέ, γέρων, ἐὰν ἀποθάνῃς, πῶς θέλεις ἵνα ἐνταφιάσωμέν σε; ὡς οἱ Αἰγύπτιοι μοναχοὶ ἐνταφιάζουσιν, ἢ ὡς οἱ Ἱεροσολυμῖται;» (Migne, 87, 3048c). Δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου ἄλλας μαρτυρίας διαφωτιστικὰς περὶ τοῦ τυπικοῦ τῶν κηδειῶν ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ὑποπτεύω ἐν τούτοις ὅτι ὁ Μόσχος θὰ ἐννοῇ ἐνταῦθα διὰ τὴν Αἴγυπτον κηδείας νεκρῶν διὰ τῆς μὴ κατακρύψεως ὑπὸ τὴν γῆν, ἀλλὰ τῆς φυλάξεως αὐτῶν ἐπὶ σκιμποδίων, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖ διὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου, ὅτι «οἱ Αἰγύπτιοι τὰ τῶν τελευτώντων σπουδαίων σώματα καὶ μάλιστα τῶν ἁγίων μαρτύρων φιλοῦσι μὲν θάπτειν καὶ περιελίσσειν ὀθονίοις, μὴ κρύπτειν δὲ ὑπὸ γῆν, ἀλλ' ἐπὶ σκιμποδίων τιθέναι καὶ φυλάττειν ἔνδον παρ' ἑαυτοῖς, νομίζοντες ἐν τούτῳ τιμᾶν τοὺς ἀπελθόντας» [1].

Ἀπὸ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ταφῆς ἀντιδιαστέλλεται νομίζω ὑπὸ Ἰω. τοῦ Μόσχου τὸ ἐπικρατοῦν ἔθος ἐν Παλαιστίνῃ, τῆς κατακρύψεως ἐν τάφῳ, ὅπερ ἦτο τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς λοιπῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας. Πιθανώτερον ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ διάκρισις αὕτη ἀπὸ τοῦ αἰγυπτίου ἔθους ἀνάγεται εἰς εἰδικὸν παλαιστινιακὸν ἔθιμον κατὰ τὸ ὁποῖον κατέκρυπτον μὲν τοὺς νεκροὺς ἐν τάφῳ ἀλλὰ τεθειμένους ἐπὶ κλινῶν. Περὶ τούτου πληροφορούμεθα ἐκ τῆς διηγήσεως περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ τῆς εὑρέσεως τοῦ λειψάνου του. Τὸ μαρτύριον ἐγράφη, ὡς προκύπτει ἐξ αὐτοῦ (ΑΙΣ, 5, σ. 31, κεφ. 4), περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος, λέγεται δὲ ἐν τούτῳ ὅτι ἐν ὁράματι ὑπεδείχθη εἴς τινα ὁ τάφος τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου περιέχων «κλίνας χρυσᾶς τρεῖς, δύο μὲν χαμαί, μίαν δὲ ὑψηλήν· ἡ δὲ μία δύο ἄνδρας εἶχεν,

---

[1] Migne, 26, 968c - 969a, κεφ. 90.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἕνα πρεσβύτην καὶ ἕνα νεώτερον. Ἦσαν δὲ αἱ στρωμναὶ οὕτως· ἡ μὲν μία ὑψηλή, ἡ δὲ ἄλλη ὑποκάτω αὐτῆς ἦν, ὡς ἀπὸ λαμπρᾶς ἐσθῆτος ἐστρωμένη καὶ ὡς νεοφωτίστων ὄντων τῶν ἐν αὐτῇ ἀνακειμένων» (βλ. ΛΙΣ, 5, 38 στ. 15 κἑξ.).

Ὁ νεκρός, δεδεμένος τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας καὶ πρὸς ἀνατολὰς βλέπων, ἐθάπτετο, ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς αὐτοῦ καταστάσεως, μετὰ τῶν πολυτελῶν αὐτοῦ φορεμάτων, ἐπὶ πλουσίων χρυσοϋφάντων καὶ ὁλοσηρικῶν, δι' ὧν εἶχεν ἐνδυθῆ οὗτος κατὰ τὴν περιστολήν[1], ἐκαλύπτετο δὲ ἄνωθεν ἐντὸς τοῦ τάφου διὰ καλύπτρας, ἡ ὁποία ἐλέγετο *πέπλος*[2], *σινδόνιον*[3], καὶ *σάββανον*[4]· πρὸς τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοὺς μοναχοὺς καὶ κληρικοὺς καὶ τὸ *ἐπιρριπτάριον*[5]. Ἡ καλύπτρα αὕτη ἔφθανε μέχρι τῶν ποδῶν καλύπτουσα ὅλον τὸ σῶμα[6], ἐμυρίζετο δὲ δι' ἀρωμάτων πρὸς τὸν σκοπὸν βεβαίως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Χρυσόστομος, ἵνα καταστραφῇ αὕτη καὶ ἀποφευχθῇ οὕτως ἡ σύλησις ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων[7].

Πρὸ τῆς ταφῆς τοῦ λειψάνου εἰς τὴν μοναστικὴν περιοχήν, ὅσον γνωρίζω, τῆς Παλαιστίνης συνειθίζετο καὶ ἡ τέλεσις τῆς θείας λειτουργίας. Περὶ τούτου μανθάνομεν σχετικῶς ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου διεσκευασμένου μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ. Ἐνταῦθα λέγεται ὅτι γυνή τις ἐν Παλαιστίνῃ τὸ λείψανον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς «τῷ μάρτυρι παρατίθεται, πάννυχόν τε σὺν τοῖς προσήκουσι καὶ ἄλλως ἐπιτηδείοις τὴν εὐχαριστίαν ποιησαμένη, πρὸς δὲ καὶ τὴν μυστικὴν ἱερουργίαν, ἐν ᾧ ἔδει τελεσθῆναι τελέσασα, ἐπὶ δαψιλῆ παρακαλεῖ τὰ δεῖπνα τοὺς τῶν ἱερῶν ὕμνων αὐτῇ κοινωνήσαντας»[8]. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι τὸ λείψανον αὐτοῦ κατετέθη ἐν τῷ τάφῳ «τῆς θείας εὐχαριστίας ἐπ' αὐτῷ τελεσθείσης»[9]. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου, τῆς ἐπὶ τῷ

---

[1] Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ εὕρεσις τῶν λειψάνων αὐτοῦ, ΛΙΣ, 5, 38, στ. 15 κἑξ. Χρυσόστομος, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, Migne, 50, 582, στ. 33 κἑξ.

[2] Βίος Ἰγνατίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως, Migne, 105, 560A.

[3] Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 15. Kurtz, Βίος Θεοδώρας (ἀρχ. 10 αἰ.), σ. 40, στ. 33 κἑξ. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίας Εὐσεβίας, Migne, 114, 997D· ἴδε καὶ Λουκᾶτον, σ. 78.

[4] Νικηφόρου πρεσβυτ. Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 745B.

[5] Βίος ὁσ. Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ (10 αἰ.), Anal. Boll. 11 (1892), 171. Περὶ τοῦ ἐπιρριπταρίου, βλ. Du Cange, ἐν λ. Anal. Boll. 7 (1888), 99.

[6] Βίος ὁσ. Παύλου τοῦ νέου, Ἔνθ' ἀν., σ. 171.

[7] Ἴδε παρὰ Λουκάτῳ, σ. 86, § 8.

[8] Migne, 115, 1157D. Καὶ ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς ἁγίας Δόμνης φέρεται ἐπίσης ὅτι ἀποθανόντος τοῦ ἐπισκόπου Κυρίλλου οἱ πιστοὶ «τελέσαντες τὴν λειτουργίαν ἅπασαν κατέθεντο τὸ λείψανον ἐν τῷ κοιμητηρίῳ ἔξω τῆς πόλεως...». Κλεόπα (Κοικυλίδου), Ἔνθ' ἀν., σ. 60, στ. 29 κἑξ.

[9] Usener, Θεοδ., σ. 97, στ. 16 κἑξ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

νεκρῷ ἱερᾶς λειτουργίας, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ παρατηρεῖ ὁ Usener (Θεοδόσιος, σ. 188), ὅτι μαρτυρεῖ ὁ ψευδο-Διονύσιος [1] ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος. Αἱ ἱερουργίαι ὅμως αὗται πιστεύω ὅτι ἀναφέρονται μᾶλλον εἰς τὰς μνημοσύνους ἐπὶ τῶν τάφων συνόδους τῶν οἰκείων. Ὁ Αὐγουστῖνος (354-430) π.χ. μαρτυρεῖ περὶ τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὴν τρίτην ἀπὸ τῆς ταφῆς ἡμέραν [2]. Κατὰ ταῦτα, ἐὰν πράγματι αἱ ἀνωτέρω ἁγιολογικαὶ εἰδήσεις ἐκ Παλαιστίνης ἀναφέρωνται εἰς τὴν τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας ἀμέσως πρὸ τῆς καταθέσεως τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ, πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ἐφ' ὅσον ἐγένοντο κατ' ἔθος, ὅτι καθιερώθησαν αὗται κατ' ἐπέκτασιν ἐκ τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὰς μνημοσύνους τελετὰς ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ [3].

ς') *Ὁ τάφος ἐξωτερικῶς.*

Ὁ τάφος, ὡς λέγεται ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου (5 αἰ.) ἐν Παλαιστίνῃ, (βλ. ἀνωτέρω, σ. 154), ἠδύνατο νὰ περιβάλληται διὰ καγκέλλων [4], ἐπήγνυτο δὲ ἐπὶ τῆς πλακὸς κατὰ τὸ στῆθος τοῦ νεκροῦ μεταλλίνη χώνη· αὕτη ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Εὐθυμίου, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του, ἦτο κατεσκευασμένη ἐξ ἀργύρου, ἐχρησιμοποιεῖτο δ' ἴσως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Φαίδων Κουκουλὲς (σ. 66), διὰ τὴν εἰσαγωγὴν δι' αὐτῆς εἰς τὸν τάφον τῶν ἐπιτυμβίων χοῶν.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαιοτάτην καὶ παγκόσμιον δοξασίαν «περὶ ἐπιβιώσεως τῶν νεκρῶν μετὰ θάνατον» [5], ὁ νεκρὸς ἔχει ἀνάγκην τῶν ἀναγκαίων διὰ τὸν βίον του τοῦτον μεθ' ὧν καὶ ἡ θέρμανσις καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ τάφου [6]. Ὁ τάφος, κατὰ γενικὴν εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς δοξασίαν, καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς [7], θεωρεῖται ἡ κατοικία τοῦ νεκροῦ [8]. Ὁ κάτω κόσμος, ὅπου μετέβαινεν ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς ἀρχαίας ἑλληνικάς, ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, δοξασίας, ἐνομίζετο ζοφώδης καὶ σκοτεινός [9]. Ὁμοία πίστις ὑπῆρχε

---

[1] Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρχ. κεφ. 7 (Migne, 3, 557).

[2] Βλ. παρὰ Usener, Ἔνθ' ἀν., σ. 188. Πρβλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 492.

[3] Βλ. Καλλίνικον, σ. 492.

[4] Ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 54.

[5] Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφικὰ σύμμ. Β', 1921, σ. 278.

[6] Γ. Ν. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν. P. Sartori, Feuer u. Licht im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 17 (1907), 371, 385-386.

[7] Ἀνδρ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ μεγ. Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1945, σ. 52.

[8] Πρβλ. J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 210.

[9] Ἰλ. Ο 191, Ψ 51 Ὀδυσσ. λ 155-156. Ἡσιόδου, Ἀσπίς, 226-227. Ὁ θάλαμος τῆς Περσεφόνης (Πινδάρου, Ὀλυμπ., 14, 20) ἦτο μελαντειχής.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

προσέτι καὶ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις, καθ᾽ ἣν ὁ ἀποθνήσκων ἔρχεται (Ἰώβ, I, 21-22) «...εἰς γῆν σκοτεινὴν καὶ γνοφεράν, εἰς γῆν σκότους αἰωνίου, οὗ οὐκ ἔστι φέγγος, οὐδὲ ὁρᾶν ζωὴν βροτῶν»[1].

Ἕνεκα τῶν δοξασιῶν τούτων, κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς ἤδη χρόνους, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις ἐφωτίζοντο οἱ τάφοι διὰ λύχνων[2]. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν συνέχισαν ἔπειτα καὶ οἱ χριστιανοί, μὴ ἀντιτιθεμένην ἄλλωστε καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἐπιβαλλομένην δὲ πλὴν τούτου καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ φωτισμοῦ τῶν κατακομβῶν κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν[3]. Οὕτω τῆς μάρτυρος Ζηναΐδος τὸ λείψανον καταθέσας τις ἐν μνημείῳ «οὐ διέλιπεν... οὔτε τὴν φωταγωγίαν ποιῶν οὔτε θυμιῶν τὸ ὅσιον αὐτῆς λείψανον μέχρι τῆς αὐτοῦ τελευτῆς»[4]. Καὶ ἡ μάρτυς Δόμνα ἐν Νικομηδείᾳ, θάψασα τοὺς μάρτυρας, «φῶτα αὐτοῖς ἅπτει καὶ θυμιάματα προσφέρει»[5].

Τὰ φῶτα αὐτὰ ἔκαιον ἐπάνω τοῦ τάφου ἐπὶ φωταγωγοῦ λύχνου «κἀκ τοῦ φωταγωγοῦντος λύχνου τὸ τάφον ἔλαιον θεῖον ἀλειψαμένη...»[6], ἢ ἐπὶ κρεμαμένων κανδηλῶν[7] πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ[8]. Ἡ παράλειψις ὑπὸ τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ τοῦ καθήκοντος τούτου ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ὀργὴν αὐτοῦ. Διδακτικὴ περὶ τῆς δοξασίας ταύτης εἶναι ἡ σχετικὴ εἴδησις ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσ. Μάρθας (6 αἰ.), καθ᾽ ἣν ἀποθανούσης αὐτῆς ἐν Συρίᾳ, ὁ υἱὸς αὐτῆς Συμεὼν ἔβλεπε τοὺς ἀδελφοὺς τῆς μονῆς «καταφρονοῦντας καὶ μὴ ἅπτοντας τὴν ἐπὶ τῆς τιμίας λάρνακος αὐτῆς κανδήλαν». Ἀργότερον, ὅτε αἰφνιδίως ἠσθένησεν ὁ οἰκονόμος τῆς μονῆς καὶ ἔμελλεν οὗτος νὰ

---

[1] Βλ. πλείονας μαρτυρίας παρὰ Ed. Dhorme, L'idée de l'au delà dans la religion hébraique. Revue de l'hist. des Relig. 123 (1941), 134, 137.

[2] J. Wiesner, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 129, 140 πρβλ. καὶ σ. 210. P. Sartori, Feuer u. Licht, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 374 κἑξ. Blümner, σ. 510, σημ. 13, ἐνταῦθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι διὰ τοὺς Ρωμαίους. Κουκουλές, σ. 53.

[3] Καλλίνικος, σ. 363. Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 43.

[4] Βίος ἁγίας Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9.

[5] Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, σ. 80, στ. 27.

[6] Βίος ὁσίου Εὐαρέστου, Anal. Boll. 41 (1923), 323, στ. 10-11· καὶ «φωταγωγὸς ἐλαίῳ ἀνάπτουσα», SEC, σ. 603, στ. 32 κἑξ.

[7] Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 27, στ. 17 κἑξ. «ἡ ἐπάνω τοῦ τάφου κρεμαμένη κανδήλα, ὀλίγου παντελῶς ἐν αὐτῇ ὄντος ἐλαίου, οὕτως ἦν καιομένη ὥστε ἔκπληξιν ἐμποιεῖν τοῖς ὁρῶσιν ἐν τηλικαύτῃ τοῦ φωτὸς λαμπηδόνι». Ἴδε ἔτι: Βίον ἁγίου Εὐδοκίμου, Izswestija 13 (1908), 213, στ. 18 κἑξ. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Οὐάρου, Migne, 115, 1152c, ἐπὶ τῶν διωγμῶν ἐν Τυάνοις: «σεβασμίως αὐτὸν κατατίθησι, φῶς τε ἄσβεστον αὐτῷ ὑφάπτουσα καὶ θυμιάμασιν, ὡς εἶχε, νέμουσα τὴν τιμήν».

[8] Βίος ὁσ. Μάρθας, AS, Maii 5, 413A. Ἴδε καὶ ἀνωτ. σημ. 7. Πρβλ. P. Sartori, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 386.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἐκπνεύσῃ, ἡ Μάρθα «παραστᾶσα τούτῳ εἶπεν: Τί διαλογιζόμενοι οὐχ ἥψατέ μου τὴν κανδήλαν;...»[1].

Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὸν τάφον πλακὸς ἐχαράσσοντο καὶ ἐπιγραφαὶ σχετικαὶ πρὸς τὸν νεκρόν, δηλαδὴ τὸ ὄνομα, τὸν τάφον καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ καὶ ἐπιγράμματα ἔτι[2], ἀλλὰ καὶ ἀραὶ κατὰ τῶν τυμβωρύχων. Αἱ πληροφορίαι αὐταὶ ἐγράφοντο ἐνίοτε, ἴσως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, καὶ ἐπὶ μεταλλίνων πλακῶν καὶ ἐτίθεντο ἐντὸς τοῦ τάφου[3].

Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν τάφων καὶ τῶν κοιμητηρίων ἀπετέλει ἡ ἐπ' αὐτῶν βλαστάνουσα κυπάρισσος. Εἰς τὴν μονὴν τοῦ Μηδικίου ἐν Βιθυνίᾳ, κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ἀναφέρεται περὶ τοῦ τάφου εὐσεβοῦς τινος μοναχοῦ τῆς μονῆς, ὅτι «ἵνα μὴ ἄδηλον γένηται τὸ τοῦ Ὁσίου μνημεῖον, ἀλλ' ἐναργῶς φαίνεσθαι πᾶσιν, φυτὸν τὸ λεγόμενον κυπάρισσον ἐπάνω τοῦ μνήματος κατὰ τῶν αὐτῶν τιμίων αὐτοῦ στέρνων αὐτομάτως ἐκφυῆναι ὁ τῶν ὅλων Θεὸς παρεσκεύασεν»[4]. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἡ κυπάρισσος ἐκόσμει, ὡς καὶ σήμερον, τοὺς τάφους καὶ ἐπομένως, ὅτι ἦτο διὰ τὸν λαὸν πένθιμον δένδρον. Ἡ κυπάρισσος ὅμως ὡς δένδρον συνδεδεμένον πρὸς χθονίας θεότητας ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος[5]. Ὁ Σέρβιος περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου μ.Χ. αἰῶνος μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι (Σχόλ. εἰς Αἰν. III, 64, IV, 507) εἰς ἣν οἰκίαν εὑρίσκετο νεκρὸς ἐτοποθέτουν ἐπὶ τῆς θύρας κλάδον κυπαρίσσου, ὡς σημεῖον τοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ πένθους καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν βεβαίως νὰ εἰδοποιῶνται περὶ τούτου οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὸν οἶκον[6]. Τὸ ἔθιμον τοῦτο πιστοποιεῖ ὁ Σέρβιος καὶ ὡς ἀττικόν, (Σχόλ. εἰς Αἰν. III, 681) «apud Atticos funestrae domus huius (τοῦ κυπαρίσσου) fronde velantur», ὁ Ludvig Deubner ὅμως θεωρεῖ ὕποπτον τὴν πληροφορίαν ταύτην[7].

---

[1] AS, Maii 5, 413A.

[2] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 52-53.

[3] Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἑπτὰ παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ, Migne, 115, 436 C-D. «Γράπτωμεν δὴ εἰς πτυχία μολυβδᾶ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἁγίων τούτων, ὅτι διὰ Χριστὸν ἀπέθανον καὶ μάρτυρές εἰσι, καὶ θήσωμεν αὐτὰ ἐν γλωσσοκόμῳ χαλκῷ καὶ σφραγίσωμεν».

[4] Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν, AS, April. 1 (σ. XXII, § 23).

[5] M. Nilsson, Ἔνθ' ἀν., σ. 667. Blümner, σ. 499. Olck, Cypresse ἐν Pauly-Wissowa, RE, IV, σ. 1923, 1933 κέξ.· βλ. καὶ ἐν Handwört. des deutschen Abergl. IX, 993.

[6] Ἴδε καὶ Carl Boetticher, Der Baumkultus der Hellenen, 1856, σ. 488. Rohde, Psyche[8], I, 220, 1. Th. Wächter, Ἔνθ' ἀν., σ. 47-48. Mau, Bestattung, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Bd. III, στ. 350,10.

[7] Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, Archiv. f. Religionswiss. 30 (1933), 95.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Ε΄ ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΤΑΦΗΝ

α΄) Καθαρμός.

Ὁ νεκρός, ὡς γνωστόν, ἐθεωρεῖτο παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ἑβραίοις, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ πλήθους ἄλλων λαῶν, μεμολυσμένος καὶ οἱ ἐρχόμενοι εἰς ἐπαφὴν πρὸς αὐτὸν μέχρι τῆς ταφῆς του ἔπρεπε νὰ προφυλαχθῶσιν ἀπὸ τὸ μίασμα, μετὰ δὲ τὴν κατάθεσιν τοῦ σώματος ἐν τῷ τάφῳ νὰ καθαρθῶσιν αὐτοί τε καὶ ὁ οἶκος δι᾿ ἀπολούσεως τοῦ σώματος καὶ ῥαντισμοῦ τῆς οἰκίας [1].

Αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ περὶ μεμολυσμένου νεκροῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ἀποφυγῆς αὐτοῦ, συνεχίσθησαν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον [2], ἡ δ᾿ Ἐκκλησία ἀγωνίζεται κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας διὰ τὴν ἐκρίζωσιν αὐτῶν [3].

β΄) Περίδειπνον - νεκρόδειπνον.

Πλὴν τῆς δοξασίας ταύτης περὶ τοῦ νεκροῦ ὡς μολύσματος διὰ τοὺς ἐπιζῶντας, οἱ χριστιανοὶ ἠκολούθησαν τὴν προγονικὴν αὐτῶν παράδοσιν καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα νεκρικὰ ἔθιμα καὶ δοξασίας. Οὕτως ἐξηκολούθησαν τελοῦντες τὴν μετὰ τὴν ταφὴν κοινὴν ἑστίασιν, τὸ *περίδειπνον* [4].

Ὁ Λουκιανὸς εἰς τὸ περὶ πένθους, 24, παρατηρεῖ περὶ τοῦ περιδείπνου: «ἐπὶ πᾶσι τούτοις, τὸ περίδειπνον, καὶ πάρεισιν οἱ προσήκοντες καὶ τοὺς γονέας παραμυθοῦνται τοῦ τετελευτηκότος». Τὸν παραμυθητικὸν αὐτὸν χαρακτῆρα διὰ τοὺς οἰκείους τοῦ ἀπελθόντος διετήρησε τὸ περίδειπνον καὶ κατόπιν παρὰ τοῖς χριστιανοῖς [5], ὑπάρχουσι δὲ περὶ τούτου σχετικαὶ πληροφορίαι ἔκ τε τῶν πρωΐμων καὶ τῶν ἔπειτα βυζαντινῶν χρόνων. Ὑπὸ τοῦ

---

[1] v. Wilamowitz-Moellendorf, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 312. Βλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφ. Σύμμεικτα, Β΄, 1921, σ. 273 - 275, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[2] Μάρκου Διακόνου, Βίος Πορφυρίου ἐπισκ. Γάζης (ἔκδ. H. Grégoire - M. - A. Kugener, σ. 20 (κεφ. 23), σ. 22 (κεφ. 25), σ. 101).

[3] Χρυσόστομος, Migne, 50, 531, στ. 35 - 36. Κουκουλές, σ. 57 κέξ.· ἴδε καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἕλλησι, 1939, σ. 18, σημ. 3.

[4] Περὶ τοῦ ἀρχαίου περιδείπνου, βλ. Rohde, Psyche³, I, 25, 231 - 232. P. Stengel, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 144 - 145. Βουλόδημον, σ. 395 κέξ. Petrakakos, σ. 11, σημ. 19. καὶ ΛΣ, Γ΄ 344, σημ. 2 ἔνθα ἀναφέρονται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

[5] Βλ. Κουκουλέν, σ. 61.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἀναφέρεται περὶ μητρὸς ἥτις, θρηνοῦσα τὰ τέκνα αὐτῆς, λέγει: «Οὐ σπαράξομαι κόμην... οὐ καλέσω τὰς συνθρηνούσας... οὐκ ἀναμενῶ παρακλήτορας, οὐκ ἄρτον πένθιμον παραθήσομαι» [1]. Περὶ τῆς παραμυθητικῆς ταύτης συγκεντρώσεως λέγεται σαφέστερον ἐν τῷ ἐγκωμίῳ Νεοφύτου πρεσβυτέρου εἰς τὸν Θεοσέβιον τὸν Ἀρσινοΐτην· ἐνταῦθα ἀποβιωσάσης συζύγου Ἰωάννου τινὸς ἱερέως «ἣν καὶ κατὰ τὸ εἰωθὸς ἐξοδιάσαντες [2], ἠθροίσθησαν οἱ ἄγχιστα μετὰ τῶν φίλων καὶ συγγενῶν παραμυθῆσαι τῷ ἱερεῖ καθὼς ἔθος ἐστί· πρὸς ὃν μετὰ τῶν ἄλλων παρακλητικῶν ῥήσεων καὶ τοῦτο προσέθηκαν...» [3]. Εἰς τὸ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου μαρτύριον τοῦ ἁγ. Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ (4 αἱ) λέγεται, ὅτι γυνή τις ἐν Παλαιστίνῃ, μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς «ἐπὶ δαψιλῆ παρακαλεῖ τὰ δεῖπνα τοὺς τῶν ἱερῶν ὕμνων αὐτῇ κοινωνήσαντας» [4]. Καὶ ἀργότερον, τὸν 10ον αἰῶνα, ὁ Νικηφόρος πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν ὑπ᾿ αὐτοῦ βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ μαρτυρεῖ περί τινος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀποθανόντος, ὅτι «ταφέντος οὖν τοῦ σώματος αὐτοῦ καί τινων παραγενομένων πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ χάριν παραμυθίας, καθεζόμενοι ἐκίνουν λόγον περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ...» [5].

Τὸ ἔθος τοῦτο τῆς προσελεύσεως τῶν συγγενῶν καὶ τῶν μετασχόντων τῆς κηδείας φίλων καὶ τοῦ κλήρου εἰς παραμυθητικὸν μετὰ τὴν ταφὴν δεῖπνον, εὐρύτατα διαδεδομένον εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον καὶ ἀποτελοῦν, ὡς παρατηρεῖ ὁ Χρυσόστομος, «νόμον ἀνθρώπων» [6], συνεχίσθη καθ᾿ ἅπασαν τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον καὶ μέχρι τῶν καθ᾿ ἡμᾶς χρόνων ὡς συστατικὸν τῆς κηδείας νόμιμον [7].

Εἰς τὴν κοινὴν αὐτὴν ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ μεταστάντος τράπεζαν πρὸς τιμὴν βεβαίως τοῦ ἀπελθόντος οἰκείου [8] ἐθεωρεῖτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτι μετεῖχε καὶ ὁ νεκρὸς ὡς ξενιστής [9]. Διὰ τῆς ἑστιάσεως ταύτης ἐξεδηλοῦτο ἡ πίστις περὶ τῆς συνεχιζομένης ἐπικοινωνίας τοῦ μεταστάντος πρὸς τοὺς ἐπιζῶντας οἰκείους καὶ φίλους αὐτοῦ (P. Stengel, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 144), ὥστε οὗτος νὰ μένῃ ἱκανοποιημένος καὶ μὴ ὀργισθῇ κατ᾿ αὐτῶν. Παραλλήλως ὅμως τὸ περίδειπνον ἀποτελεῖ καὶ σύμβολον τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης ἤτοι τῆς

---

[1] Λόγος ΙΕ', εἰς Μακκαβαίους, Migne, 35, 928A.
[2] Κηδεύσαντες.
[3] Anal. Boll. 26 (1907), 187, στ. 16 κἑξ.
[4] Migne, 115, 1157D.
[5] Migne, 111, 836A· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 61.
[6] Βλ. Κουκουλέν, σ. 60. Λουκάτον, σ. 90, β' 3.
[7] Βλ.ΛΣ, Γ', σ. 312 κἑξ. Πρβλ. καὶ Σπ. Συγκολλίτου, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 403. Λουκάτου, σ. 91. Ἐλπιν. Σταμούλη-Σαραντῆ, ἐν Θρᾳκ. 2 (1929), 139.
[8] Ἴδε P. Stengel, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 144.
[9] Ἴδε Rohde, Psyche[8], I, σ. 231.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

ἑνώσεως ἐν αὐτῷ τῶν ἐπιζώντων, οἱ ὁποῖοι, τρώγοντες μαζὶ καὶ πίνοντες μετὰ τὸ λυπηρὸν γεγονὸς τοῦ θανάτου, ἐκδηλώνουν ὁμαδικῶς, οὕτως ἀσυναισθήτως, τὴν συμπαράστασιν αὐτῶν εἰς τὴν δυστυχίαν, ὡς ὁ θάνατος, καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάθεσιν πρὸς λήθην τοῦ λυπηροῦ γεγονότος καὶ συνέχισιν τῆς ζωῆς [1].

Πλὴν τῆς ἐν τῷ οἴκῳ ἑστιάσεως ταύτης, τοῦ περιδείπνου, ὑπάρχουσι μαρτυρίαι περὶ τελέσεως δείπνων κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας καὶ ἐπὶ τῶν τάφων ἤτοι περὶ *νεκροδείπνων*. Ταῦτα ὑπενθυμίζουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ ὁμηρικὸν παρὰ τὸν νεκρὸν ἐπικήδειον δεῖπνον (Ψ 29. Ω 801) [2] καὶ τὰ δεῖπνα κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους κατὰ τὴν τρίτην καὶ ἐνάτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ταφῆς [3].

Τὰ χριστιανικὰ νεκρικὰ συμπόσια, συνεχίζοντα τὰ ἑλληνορωμαϊκά, καθιερώθησαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν [4], ἐγίνοντο δὲ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων καὶ ἐξετρέποντο ἐνίοτε εἰς θορυβώδεις πανηγύρεις, ὡς μαρτυρεῖ ἀργότερον ὁ μέγας Βασίλειος [5].

Τὰ νεκρόδειπνα ἐτελοῦντο ἀκόμη, πλὴν τῶν μαρτύρων, καὶ ἐπὶ τῶν τάφων ὁσίων, μοναχῶν καὶ ἄλλων [6]. Ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.) παρέχει τὴν πληροφορίαν ἐξ Αἰγύπτου ὅτι τὴν Ἀναστασίαν πατρικίαν ἀσκοῦσαν τὸν βίον ἐν μοναστηρίῳ ἀνδρῶν καὶ ἀποβιώσασαν «θάψαντες (οἱ μοναχοὶ) καὶ ποιήσαντες εὐχήν, λέγει ὁ γέρων τῷ μαθητῇ αὐτοῦ. Καταλύσωμεν τὴν νηστείαν σήμερον καὶ ποιήσωμεν ἀγάπην ἐπάνω τοῦ γέροντος [7]. Καὶ κοινωνήσαντες εὗρον ἔχοντα αὐτὸν ὀλίγους παξαμάδας καὶ βρεκτά καὶ ποιήσαντες ἀγάπην ἐπάνω αὐτοῦ... ἀπῆλθον...» [8].

Τὰ δεῖπνα ταῦτα, εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις [9], ἐλογίζετο

---

[1] Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 652, 778.

[2] Πρβλ. καὶ P. Stengel, Ἔνθ' ἀν., σ. 144.

[3] Rohde, Psyche[3] I, 232.

[4] Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν., σ. 125.

[5] Βλ. παρὰ Καλλινίκῳ, σ. 399. Πρβλ. Ἀνδρ. Φυτράκην, Ἔνθ' ἀν., σ. 49-50 περὶ τῶν γινομένων συνάξεων εἰς τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Ἡ συνήθεια αὕτη τῶν συνάξεων ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων φαίνεται ὅτι συνεχίσθη καὶ μετὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σύρου Ἠλία τοῦ νέου περὶ τὸ 780 παρὰ τὴν Δαμασκόν. Τούτου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἔτι κρεμαμένου ἀναφέρεται ὅτι «ἐκρέμασαν οἱ χριστιανοὶ πολυκάνδηλον μέγα ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐσταυρωμένου ἐξάπτον καὶ ἐπισυνάξαντες τὰ παπαδίσκια αὐτῶν καὶ τὰ ἀββαδίσκια αὐτῶν χοροὺς περιέστησαν κύκλῳ τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ καὶ ἔψαλλον ὑμνοῦντες τοὺς ἄθλους αὐτοῦ». Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, Α΄, σ. 57,στ. 12 κέξ.

[6] Πρβλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 63-64.

[7] Ἤτοι ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Ἀναστασίας, ἀποβιωσάσης ὑπὸ τὸ σχῆμα μοναχοῦ.

[8] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 6, στ. 25 κέξ.

[9] P. Stengel, Ἔνθ' ἀν., σ. 144.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

μετέχων καὶ ὁ νεκρὸς[1] καὶ τὰ ὁποῖα ἀπαντῶσι μὲ τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν καὶ εἰς ἄλλους λαούς[2], ἐμφαίνουσιν, ὡς λέγομεν καὶ ἀνωτέρω, ὅτι ὁ νεκρὸς δὲν εἶναι ἀποκεκλεισμένος ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τῶν ἐπιζώντων ἀλλ' ἐξακολουθεῖ, τοὐλάχιστον ἐπί τινα χρόνον, νὰ ἀποτελῇ μέλος αὐτῆς[3].

γ') Πένθιμος περιβολή.

Τοῦ πενθοῦντος χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ὡς ἀναφέρει ὁ μέγας Βασίλειος[4], ἔχων προφανῶς ὑπ' ὄψιν του καππαδοκικὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα εἰς τοῦτο δὲν διέφερον ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ τῆς ὑπολοίπου βυζαντινῆς περιοχῆς, ἦσαν ἡ μέλαινα στολή, καθιερωμένη ἐξ ἀρχαίων χρόνων[5], τὸ αὐχμηρὸν τῆς κόμης ἐκ τῆς ἐπιρριφθείσης κόνεως καὶ ἡ παραμέλησις τῆς κουρᾶς αὐτῆς, ἔτι δὲ ἡ μὴ καθαρότης καὶ γενικῶς ἡ ἀτημέλεια τοῦ σώματος.

Οἱ πενθοῦντες, ἰδίᾳ οἱ μοναχοί, ἐκάθηντο κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸν ἔθος[6] ἐπὶ σποδοῦ[7]. Εἰς τὴν οἰκίαν ἐδίδετο σκοτεινὴ ὄψις, αἱ δὲ γυναῖκες, κατ' εἰδήσεις ἐκ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, πενθοῦσαι ἔτιλλον τὴν κόμην αὐτῶν[8].

δ') Μνημόσυνα.

Εἰς τὴν πίστιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ μετὰ θάνατον συνεχίζει εἰς τὸν τάφον τὸν βίον αὐτοῦ καὶ ἑπομένως ἔχει ἀνάγκην τῶν πρὸς τὸ ζῆν καὶ τῆς κοινωνίας τῶν οἰκείων καὶ φίλων αὐτοῦ, ὀφείλονται αἱ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων προσφοραὶ[9] καὶ λατρευτικαὶ τελεταὶ ἐπὶ τῶν τάφων καὶ αἱ κατό-

---

[1] Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν., σ. 125.

[2] ΛΣ, Γ', 344 - 345.

[3] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits. Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 19. Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 778 - 779. Πρβλ. καὶ Ἀνδρ. Φυτράκην, Ἔνθ' ἀν., σ. 52.

[4] Migne, 32, 232B-C, 257A.

[5] P. Stengel, Ἔνθ' ἀν., σ. 135. Petrakakos, σ. 12, σημ. 23. Κουκουλές, ἐν Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, ἔτ. 1929, σ. 378.

[6] Ed. Dhorme, Ἔνθ' ἀν., σ. 125.

[7] Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἑπτὰ παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ, Migne, 115, 437C (κεφ. ιβ'). Βίος ὁσίου Λουκᾶ τοῦ νέου (10 αἰ.). Γεωργ. Π. Κρέμου, Φωκικά, Α', 1874, σ. 31A.

[8] Μέγας Βασίλειος, Migne, 31, 232C.

[9] J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 209 - 210.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

πιν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους προσφοραὶ καὶ τὰ δεῖπνα κατὰ τὴν τρίτην, ἐνάτην καὶ τριακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν [1].

Διὰ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν γενικῶς, ἀπαντωσῶν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, οἱ οἰκεῖοι τοῦ ἀποβιώσαντος, πλὴν τοῦ ἀνωτέρω σκοποῦ, ἐπεδίωκον προσέτι τὴν διευκόλυνσιν τοῦ ταξιδίου τῆς ψυχῆς εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ὥστε αὕτη νὰ μὴ παραμείνῃ δυσηρεστημένη κατὰ τῶν οἰκείων αὐτῆς καὶ ἐπιστρέψῃ οὕτως εἰς τὸν οἶκον [2].

Αἱ συνάξεις αὐταὶ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν συνεχίσθησαν μὲ πνευματικώτερον σκοπὸν καὶ εἰς τὸν ἀσπασθέντα τὸν χριστιανισμὸν κόσμον, οὐ μόνον ἐπὶ τῶν τάφων τῶν οἰκείων νεκρῶν ἀλλὰ καὶ τῶν μαρτύρων ὑπὲρ τῆς πίστεως [3]. Ἡ ἀνατ. ἐκκλησία προνοοῦσα ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τῶν ἀπερχομένων ἐκ τοῦ βίου, ἐδέχθη τὰ κατὰ παράδοσιν ἐπιτάφια αὐτὰ ἔθιμα, ὁρίσασα ἔτι εὐχὰς καὶ δεήσεις ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς, παρ' ὅτι ὁ σκοπὸς αὐτὸς τῶν μνημοσύνων εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰ δόγματα αὐτῆς, μὴ δεχομένης μετὰ θάνατον κάθαρσιν τῆς ψυχῆς [4]. Οὕτως ἐδέχθη αὕτη ἐπισήμως διὰ τῶν Ἀποστολικῶν διαταγῶν (τέλος 4ου ἢ ἀρχαὶ 5ου αἰ.) [5] ἱερουργίας καὶ προσευχὰς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων κατὰ τὴν τρίτην, ἐνάτην καὶ τεσσαρακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἐνιαύσια, ἤτοι τὸ κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου μνημόσυνον [6]. Αἱ τελεταὶ αὗται ἐκαλοῦντο *μνεῖαι* καὶ *μνῆμαι* [7], ἀργότερον δὲ ὠνομάσθησαν, ὡς λέγονται καὶ σήμερον, *μνημόσυνα* [8].

Ἡ ἐκ τῶν μνημοσύνων ὠφέλεια τῆς ψυχῆς τονίζεται ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἤδη αἰῶνος [9]. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων († 386) λέγει: «μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται» [10]. Περὶ τῆς πίστεως αὐτῆς λόγον ποιοῦνται καὶ ἄλλοι

---

[1] Rohde, Psyche³, I, 232 - 233. ΛΣ, Γ', 348. Βλ. παράθεσιν τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν παρὰ Βουλοδήμῳ, σ. 397 κἑξ.

[2] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele, Ἔνθ' ἀν., σ. 150 κἑξ.

[3] Ἀνδρ. Φυτράκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 48 κἑξ.

[4] ΛΣ, Γ', 345.

[5] Ἴδε Δημ. Μπαλάνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 436.

[6] Ἀποστ. Διαταγ. VI, 30, VIII, 42. Πρβλ. Καλλίνικον, σ. 493. Κουκουλέν, σ. 62. Ἀνδρ. Φυτράκην, Ἔνθ' ἀν., σ. 53, 70.

[7] Ἴδε Καλλίνικον, σ. 491. Κουκουλέν, σ. 62. Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἕλλησι, 1939, σ. 20. Λουκάτου, σ. 92 α', 3, σ. 95 δ', 1, 3.

[8] Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 74, στ. 25 κἑξ.) «ταφέντος οὖν αὐτοῦ ἐν πολλῇ τιμῇ ἔμεινεν ὁ... ποιῶν τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ».

[9] Νεκταρίου Κεφαλᾶ, Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 113 κἑξ.

[10] Migne, 33, 1116B.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

πατέρες ἐν οἷς καὶ ὁ Χρυσόστομος[1] καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 7 αἰ., ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων ἐπιφέρων: «μεγάλην ἄνεσιν εὑρίσκειν τοὺς κεκοιμημένους ἐν ταῖς ὑπὲρ αὐτῶν προσφερομέναις Θεῷ θυσίαις διὰ τῶν ἐπιτελουμένων ὑπὲρ αὐτῶν συνάξεων»[2]. Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης διδακτικὴ εἶναι ἡ ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγίας Θεοφανοῦς (9 αἰ.) μαρτυρία, ὅτι αὕτη, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς τεσσαρακοστῆς ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτῆς, «καθαρθεῖσα... τῆς ὑλικῆς ἐμπαθείας τὸ ἄλγος, τῷ ποιητῇ καὶ Θεῷ ἀμέσως παρέστη καὶ τὴν χορηγίαν τῶν θαυμάτων διὰ τῆς παρουσίας λαβοῦσα τῶν ἰάσεων τὰς πηγὰς ἀναβλύζει»[3].

Ὁ διὰ τῶν ἀποστολικῶν διαταγῶν, ὡς ἀνωτέρω, χρονικὸς καθορισμὸς τῶν μνημοσύνων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως διὰ τὰ τρίτα καὶ ἔνατα, καὶ τῆς βιβλικῆς (ἰουδαϊκῆς) διὰ τὰ τεσσαρακοστά[4], ἐπεζήτησε τὸν ὁμοιόμορφον αὐτῶν κανονισμὸν δι᾽ ὅλον τὸν χριστιανικὸν κόσμον, καθ᾽ ὅσον τότε, τέλος τοῦ 4ου ἢ ἀρχαὶ τοῦ 5ου αἰ., ὡς μαρτυρεῖ, τῷ 395, καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μεδολιάνων Ἀμβρόσιος, ἄλλοι μὲν ἐτέλουν τὰ μνημόσυνα κατὰ τὴν τρίτην καὶ τριακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου, προφανῶς κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἄλλοι δὲ κατὰ τὴν ἑβδόμην καὶ τεσσαρακοστήν[5], συμφώνως πρὸς ἰουδαϊκὰς διδασκαλίας (Γέν. 50, 3, 10. Σοφία Σειρὰχ 22, 13).

Ἡ χρονικὴ τέλεσις τῶν μνημοσύνων, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ἀποστολικῶν διαταγῶν ὁριζόμενα, φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπικρατήσει κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρὰ τοῖς ἐξ ἐθνικῶν χριστιανοῖς, πλὴν τῶν περιοχῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου, ὅπου, τοὐλάχιστον παρὰ τοῖς μοναχοῖς, ἐξηκολούθουν νὰ τελῶνται τὰ *ἕβδομα* ἀντὶ τῶν *ἐνάτων* ἐξ ἐπιδράσεως τῆς παρὰ Σοφίᾳ Σειρὰχ 22, 13 ἑβραϊκῆς διδασκαλίας καθ᾽ ἣν «πένθος νεκροῦ ἑπτὰ ἡμέραι». Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ἐν Παλαιστίνῃ ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι οὗτος ἐπί τινος μέλλοντος νὰ ἀποθάνῃ «ἐκέ-

---

[1] Καλλίνικος, σ. 492. Ἀνδρ. Φυτράκης, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 70-71.

[2] H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 29 κέξ. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ βίου ὑπὸ Gelzer, σ. 53, φέρεται: «ἐκ τούτου μανθάνομεν ἔχειν ἄνεσιν τοὺς κοιμηθέντας ἐξ ὧν ὑπὲρ αὐτῶν ποιοῦμεν συνάξεων». Αἱ δοξασίαι περὶ καθάρσεως τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον δὲν ἦσαν ἄγνωστοι καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (Πλάτωνος, Πολιτ. Β, 364b-365a). Πρβλ. καὶ ΛΣ, Γ΄, 345-346.

[3] Ed. Kurtz, Zwei griechische Texte über die hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leo VI, Petersburg 1898, σ. 17, στ. 4 κέξ.

[4] Γένεσις 50, 3. Εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου πρωτομ. Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 30, στ. 2 κέξ. λέγεται ὅτι, μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Στεφάνου ἐν Ἱεροσολύμοις, Γαμαλιὴλ τις παρέλαβε τὸν νεκρὸν «καὶ κατὰ τὸ εἰθισμένον αὐτοῖς τοῦ νόμου ἐπετέλεσαν ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ κοπετοῦ ἀναλισκόμενα...»· ἴδε καὶ σ. 32, στ. 24 κέξ. Βλ. περὶ τοῦ τεσσαρακοστοῦ μνημοσύνου καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκην, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 21-22.

[5] De obitu Theodosio oratio, Migne, P.L., 16, 1448, § 3. Πρβλ. καὶ Usener, Θεοδ., σ. 135-136. Γ. Κ. Σπυριδάκην, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 20-22.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

λευσεν ὥσπερ ἐπὶ τῶν τεθνεώτων πατέρων σύνηθες, οὕτως τρίτα τούτου καὶ ἕβδομα ἀλλὰ μὴν καὶ τεσσερακοστὰ πνευματικῶς πανηγυρίζειν» [1]. Ὁ Θεοδόσιος ὁμιλεῖ ἐνταῦθα περὶ συνηθείας τότε ὡς πρὸς τὴν τέλεσιν τῶν τρίτων καὶ ἑβδόμων καὶ τεσσαρακοστῶν. Περὶ τοῦ μνημοσύνου κατὰ τὴν ἑβδόμην μαρτυρεῖ καὶ ἐξ Αἰγύπτου κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (σ. 52 στ. 4-8 καὶ σ. 56 στ. 23): «ἐξεκόμισαν τὸ λείψανον τῆς μακαρίας... καὶ ἔμεινεν ὁ γέρων τὰ ἕβδομα τῆς μακαρίας Ἀθανασίας καὶ μετὰ τὰ ἕβδομα ἠθέλησε λαβεῖν τὸν ἀββᾶν Ἀνδρόνικον μετ' αὐτοῦ...».

Κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, ἀντιθέτως πρὸς τὰς μοναστικὰς περιοχὰς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης, τὰ ἐκ τῶν λοιπῶν περιφερειῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Κράτους ἁγιολογικὰ μνημεῖα ἀναφέρουν μνημόσυνα, τὰ *τρίτα, ἔνατα, τεσσαρακοστὰ* καὶ τὰ *ἐνιαύσια* [2] ἢ «κατ' ἐνιαυτὸν καθ' ἣν ἡμέραν ἐτελεύτησεν» [3] ἢ *χρονίας* κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον [4] καὶ «χρονιαῖον μνημόσυνον» ἐξ ἄλλων πηγῶν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα [5]. Παραλλήλως πρὸς τὰ μνημόσυνα ταῦτα, ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ ἔπειτα, ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, ἀναφέρονται καὶ συνεχῶς καθ' ἡμέραν μνημόσυνοι ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ λειτουργίαι μέχρι τῆς τεσσαρακοστῆς [6], αἱ καλούμεναι εἰς μεταγενεστέρας πηγὰς *σαραντάρια* [7], σήμερον δὲ *σαρανταλείτουργα* [8].

---

[1] Usener, Θεοδ., σ. 22-23.

[2] Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 39, στ. 16 κἑξ. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου (ἔκδ. C. de Boor, κεφ. XXI, 2). Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) (ἔκδ. Gelzer, σ. 55, στ. 2). Kurtz, Βίος Θεοφανοῦς (9 αἰ.), Ἔνθ' ἀν., σ. 17, στ. 4 κἑξ. Βίος ὁσίου Εὐαρέστου (9 αἰ.), Anal. Boll. 41 (1923), 323, στ. 3 κἑξ. Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 220, § 10. Βίος ὁσίου Εὐστρατίου (9 αἰ.), ΑΙΣ, 4, 394, § 40. Βίος ὁσίου Λουκᾶ τοῦ νέου τοῦ ἐν Ἑλλάδι κειμένου (10 αἰ.), Migne, 111, 449Β. Μ. Γεδεών, Γνώσεις ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῶν μονῶν τοῦ Γαλησίου ὄρους. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1898, σ. 33. Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 62. ΛΣ, Γ', 348, σημ. 2. Γ. Κ. Σπυριδάκην, Ἔνθ' ἀν., σ. 19 κἑξ.

[3] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, 93, 1724D. «Ἐποίει δὲ καὶ τὴν μνείαν τοῦ Σαλοῦ κατ' ἐνιαυτὸν καὶ ἐκάλει πτωχούς». Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίου Γρηγορίου ἐπισκ. Ἀκράγαντος, Migne, 116, 209Β.

[4] Κουκουλές, σ. 62.

[5] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 2, 262. Ἐνταῦθα ἀναφέρονται μνημόσυνα καὶ μετὰ τρεῖς, ἓξ καὶ ἐννέα μετὰ τὸν θάνατον μῆνας· ἴδε καὶ ΛΣ, Γ', 346.

[6] Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 26, στ. 4 κἑξ., βλ. καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκην, Ἔνθ' ἀν., σ. 33. Εἰς μεταγενεστέραν (13 αἰ.) εἴδησιν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀναφέρεται: «ἀπὸ τὴν σήμερον ὁποὺ ἐτελεύτησεν ὁ ἅγιος, ἐλειτουργοῦσεν ἕως τεσσαράκοντα ἡμέρας», Νέον Ἐκλόγιον, σ. 288α.

[7] Κουκουλές, σ. 62. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 33-35.

[8] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 34.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

Πλὴν τῶν τακτῶν τούτων μνημοσύνων ὑπάρχουσι μαρτυρίαι περὶ μνημοσύνων ἐν Κύπρῳ, τὸν ἕβδομον αἰῶνα, κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Θεοφανείων, τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Πεντηκοστῆς [1] καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης: «διὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἀρχῇ τε τῆς ἰνδίκτου καὶ διὰ τῆς ἐν τῇ Πεντηκοστῇ πολυμερείας, ἐπιτελεῖν ἡμᾶς κοινῶς τὰ μνημόσυνα πάντων τῶν κηδευθέντων» [2]. Τὰ τελευταῖα ταῦτα μνημόσυνα, ὡς λέγει ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ἦσαν κοινὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημόσυνα ὑπὲρ πάντων τῶν κεκοιμημένων [3].

Πόσον βαθέως ὑπῆρχεν ἐρριζωμένη ἡ πίστις εἰς τὸν λαὸν περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων ὑπὲρ τοῦ μεταστάντος, μαρτυροῦσιν εἰδήσεις περὶ τούτων ἐκ τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἡλία (10 αἰ.) μανθάνομεν ὅτι ἡ σύζυγος ἀποβιώσαντός τινος προσέφερεν ἓν νόμισμα εἰς τὸν ἱερέα, παρακαλοῦσα διὰ τὰς «συνήθεις λειτουργίας τῷ συζύγῳ» αὐτῆς, ἀρνουμένου δὲ αὐτοῦ διὰ τὸ γῆρας, ἐκείνη «ὅρκοις φρικτοῖς ἐβίασε» αὐτόν [4]. Ὁ πατριάρχης δὲ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς Β΄ (1222 - 1240), ἐπιβάλλων ἐπιτίμιον, ἀπαγορεύει εἰς τὴν γυναῖκα τοῦ Ξηροῦ ἐν Ἰκονίῳ νὰ τελέσῃ τὰ μνημόσυνα τοῦ συζύγου αὐτῆς «ἐλεεινῶς καὶ ἀτίμως» ἀποθανόντος [5].

Κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν μνημοσύνων συνειθίζετο καὶ ἡ ἔξοδος τῶν οἰκείων καὶ φίλων τοῦ τεθνεῶτος πρὸς τὸν τάφον του, ἵνα ἐπ᾽ αὐτοῦ ἀναπέμψωσι τὴν δέησιν αὐτῶν πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ [6]. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ μνημοσύνου παρετίθετο τράπεζα, εἰς ἣν οἱ μετέχοντες, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, τρώγοντες καὶ πίνοντες ἐνίοτε πέρα τοῦ πρέποντος, ἐξετρέποντο εἰς ἐκδηλώσεις διὰ τῶν ὁποίων ἡ σύναξις ἐλάμβανεν ὄψιν φαιδράν [7].

Τὸ χρονικὸν διάστημα τοῦ τεσσαρακονθημέρου μετὰ τὸν θάνατον, πλὴν τῆς τελέσεως κατ᾽ αὐτὸ τῶν κυριωτέρων μνημοσύνων, ἐνεῖχε παρὰ τοῦτο εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ καὶ ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὡς περίοδος πένθους διὰ τοὺς

---

[1] Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Delehaye, ἐν Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 22 κέξ.) καὶ (ἔκδ. Gelzer, σ. 53).

[2] Ἐπιστολ. βιβλ. Α΄, Migne, 99, 952D - 953A-B.

[3] Πρβλ. ΛΣ, Γ΄, 346 - 347.

[4] Βίος ἁγίου Ἡλία, AS, Sept. 3, 855, § 18.

[5] ΑΙΣ, 1, σ 464, στ. 30 κέξ., σ. 465, στ. 17 κέξ.

[6] Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 89, κεφ. 2· ἴδε καὶ Λουκᾶτον, σ. 93.

[7] Ὁσ. Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίου, Ἐπιστολαί, βιβλ. Α΄, Migne, 99, 953A. «Μὴ μέντοι ἔξω τῶν νενομισμένων τῆς αὐταρκείας ὅρων· ὡς ἢ πολυοινίᾳ ἢ πολυφαγίᾳ ἐξορχεῖσθαι ἡμᾶς τὰ ἐπιτελούμενα μνημόσυνα· ἀλλὰ μετ᾽ εὐλαβείας ἀναφερόντων ἡμῶν δοξολογίαν... οὕτως ἐπὶ τὴν τῆς τραπέζης ἰέναι χρείαν».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169

οἰκείους τοῦ νεκροῦ[1] ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ· θὰ ὑπῆρχε τότε νομίζω ἡ πίστις, ὡς καὶ σήμερον, ὅτι διατρίβουσα ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐν τῇ γῇ καὶ δὴ εἰς τοὺς γνωρίμους εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν βίον τόπους[2], ἀπήρχετο μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ τεσσαρακονθημέρου εἰς τὸν τόπον τῆς ὁριστικῆς διαμονῆς της εἰς τὸν παράδεισον ἢ εἰς τὴν κόλασιν[3].

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ νεκρὸς Βασίλειος «ἐπὶ γὰρ τεττεράκοντα τὸν ἀριθμὸν ἡμέρας κατὰ τὸν νυκτερινὸν τῆς ψαλμῳδίας καιρὸν μεταξὺ τῆς ἱερᾶς ἐκείνης ἀδελφότητος ἵστασθαι καὶ ψάλλειν ὁ οὕτως ὁσίως τεθνηκὼς ὑπὸ τοῦ θεοπνεύστου καὶ μεγάλου τούτου Θεοδοσίου ἑωρᾶτό τε καὶ ἠκούετο... μετὰ τὴν τῶν μ' ἡμερῶν συμπλήρωσιν τὴν λογικήν, ὡς ἔθος, ἐπιτελούντων αὐτῶν τῷ Θεῷ λατρείαν αὖθις ἐπιστάντα τὸν Βασίλειον θεωρεῖ ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος...»[4]. Ἡ πίστις αὕτη περὶ τῆς παραμονῆς τῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ σώματος ἐπί τι χρονικὸν διάστημα ἐπὶ τῆς γῆς, ἀπαντῶσα παρὰ διαφόροις λαοῖς[5], θὰ ὑπῆρχε τότε εὐρέως διαδεδομένη εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ἀφοῦ καὶ σήμερον ἀπαντᾷ πανελλήνιος[6]. Αὕτη πιστεύω ὅτι περιωρίσθη παρὰ τοῖς χριστιανοῖς εἰς τὴν χρονικὴν περίοδον τοῦ τεσσαρακονθημέρου συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης (Πράξ. Ἀποστ. 1, 3) περὶ παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ κατὰ τὸ τεσσαρακονθήμερον ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀναλήψεως εἰς τὸν οὐρανόν[7].

Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

---

[1] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 26 κἑξ.
[2] ΛΣ, Γ', 337. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 27 - 28.
[3] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 30 - 31.
[4] Usener, Θεοδ., σ. 22, στ. 20 κἑξ.
[5] W. Galand, Die vorchristlichen baltischen Totengebräuche, Archiv f. Religionswiss. 17 (1914), 500. Jul. von Negelein, Ἔνθ' ἀν., σ. 19.
[6] ΛΣ, Γ', 337. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 28 κἑξ. Μ. Λιουδάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 424 - 426. Σπ. Συγκολλίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 405.
[7] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 28 καὶ 35 - 36.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
20/04/2024 01:20:53 EEST - 3.145.54.169